

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

Cilt : XIII

Sa. 49

Ocak 1949

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ - A N K A R A

2003

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, Etüdler :

Sayfa

ŞENYÜREK, Dr. MUZAFFER SÜLEYMAN: Türk Tarih Kurumu adına yapılan Karahöyük kazısından çıkarılan kafataslarının tetkiki.	1
—— : Study of the Skulls from Karahöyük, excavated under the auspices of the Turkish Historical Society.	11
ÇAMBEL, HALET: Karatepe heykeltraşlık eserleri hakkında bazı mü-lâhazalar	21
—— : İngilizce özeti	35
EYICE, SEMAVİ: İznik'de bir Bizans kilisesi.	37
—— : Fransızca özeti	49
SAYILI, Dr. AYDIN: Biruni	53
—— : İngilizce özeti	89
BAYUR, Y. HİKMET: Osmanlı devletinin Nadir Şah Afşar'la barış yapmasını önlemek amacıyla güden bir Gurkanlı denemesi .	91
—— : Fransızca özeti.	95

Tercümeler :

BURMOV, ALEKSANDIR (Bulgarcadan çeviren: HASAN EREN) Türkler Edirne'yi ne vakit aldılar.	97
IORGA, N. (Türkçeye çevirenler: FAZIL IŞIKÖZLÜ ve ADNAN S. ERZİ): İstanbulun zaptı hakkında ihmal edilmiş bir kaynak.	107

Küçük notlar :

İNAN, ABDÜLKADİR: 1. İt başlı ulus efsânesi.	149
—— : 2. İskitlerin savaş belgesi ve XI. yüzyıl Türklerinde beçkem. .	150
—— : 3. Barak efsanesi.	151
GÖKÇEN, İBRAHİM: Manisa Ulucamiindeki büyük çalar saat . . .	152

Bibliyografya :

ATEŞ, AHMED: Yusuf Hâs Hâcib, <i>Kutadgu bilig</i>	157
ERZİ, ADNAN SADIK: Ahmed Ateş, <i>Burdur — Antalya ve havalisi kütüphanelerinde bulunan türkçe, arapça ve farsça bazı mühim eserler</i>	163
—— : Beşir Çelebi, <i>Tevârih-i Âl-i Osman</i>	181
—— : İ. Hikmet Ertaylan, <i>Varvarî Ali Paşa</i>	185
—— : İ. Hikmet Ertaylan, <i>Yüsuftî-i Meddah — Yeni iki Varaka ve Gülşah nüshası — Hamuşnâme — Dâsitan-ı İblis-i Aleghil-la'ne ve Maktel-i Hüseyin</i>	188
1948 yılı Ekim, Kasım ve Aralık aylarında Türk Tarih Kurumu Kütüp-hânesine gelen kitaplar ve dergiler.	195

Haberler :

IV. Türk Tarih Kongresi.	205
----------------------------------	-----

Levhalar :

I — VII. — M. Şenyürek.
VIII — XV. — H. Çambel.
XVI — XXI. — S. Eyice.
XXII. — A. Sayılı.
XXIII. — Y. H. Bayur.
XXIV — XXVII. — İ. Gökçen.

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Türk Tarih Kurumu Adına
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

Proprietor and Redactor in Chief
Turkish Historical Society
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

Adres/Address:

Türk Tarih Kurumu Kızılay Sokak No: 1
06100-Sıhhiye/ANKARA
Tel: 310 23 68 (11 Hat)
Fax: 310 16 98
Internet: <http://www.ttk.gov.tr>
email: yusuf@ttk.gov.tr

ISSN 0041-4255

İkinci Baskı : 2003

BELLE TEN

Cilt : XIII

Ocak 1949

Sayı : 49

TÜRK TARİH KURUMU ADINA YAPILAN KARAHÖYÜK KAZISINDAN ÇIKARILAN KAFATASLARININ TETKİKİ

Dr. MUZAFFER SÜLEYMAN ŞENYÜREK

*Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi
Antropoloji Doçenti*

Giriş

Maraş ilinde Elbistan'ın 10 kilometre Kuzey-batısında bulunan Karahöyük 1947 yaz mevsiminde Dr. Tahsin Özgüç, Dr. Nimet Özgüç ve Mimar Bay Lemi Meray'den müteşekkil bir hey'et tarafından kazılmıştır. Türk Tarih Kurumu adına yapılan bu kazıda Roma, Post-Hitit ve Hitit çağlarına ait kültür katları açılmış ve kazıya Hitit katında son verilmiştir. Bu kazıya ait kısa bir ön rapor kazı direktörü Dr. Tahsin Özgüç tarafından neşredilmiş bulunmaktadır ¹.

Karahöyük'te şehrin ve evlerin içine gömülmüş durumda bulunan iki iskelete rastlanmış ve bu iki iskelete ait kafatası parçaları tetkik edilmek üzere bana getirilmiştir. Dr. Tahsin Özgüç'ün bana verdiği malûmata göre, bu iskeletlerden birincisi (No. 1), dört yapı katından müteşekkil olan, Post-Hitit kültür katının

¹ Özgüç, T.: *Elbistan ovasındaki tetkik gezileri ve Karahöyük kazısı. Archaeological journeys in the plain of Elbistan and the excavation of Karahöyük.* Belleten, Cilt XII, Sayı 45, 1948.

Hâfirin raporu yakında neşredilecektir.

üçüncü yapı katında bulunmuştur². Evin tabanı altında etrafı kerpiç ve taşlarla çevrilmiş bir mezar çukurundan çıkan bu iskeletin yanında yalnız tunçtan mamul bir yüzükle bir küpeye tesadüf edilmiştir. Sol tarafı üzerinde yatan ve yüzü Kuzeye müteveccih bulunan bu ölü hocker durumunda görülmüştür. Bulunan çanak çömlek ve demir âletlere göre bu yapı katı M. ö. birinci bin yılın ilk yarısından daha eski değildir, yani Kuzey-batı ve Orta Anadolu'da Frig'lerin hâkim buldukları çağa tekabül etmektedir.

Daha alttaki yapı katından (Post-Hitit çağı, yapı katı IV) çıkarılmış olan ikinci iskelet (No. 2) tabiatıyla birincisinden daha eskidir. Sırt üstü yatan bu ölü de hocker durumunda gömülmüştür. Bu iskeletin yanında sadece tunçtan yapılmış bir iğneye tesadüf edilmiştir. Bu iskeletin Büyük Hitit imparatorluğu sona erdikten sonra kurulan ilk yapı katına ait olması bunun M. ö. 1200 yılından hemen biraz sonrasına tarihlendirilebileceğine işaret etmektedir.

Dr. Tahsin Özgüç'ün verdiği bu malûmata göre, bu iskeletlerin her ikisi de yerli Anadolu geleneğinde ve Frig'lerin gömme tarzlarından farklı bir şekilde gömülmüşlerdir. Bilindiği gibi, Frig'ler ölülerini ya yakarlardı yakut, yakmadıkları takdirde, bunları uzatılmış bir durumda gömerlerdi.

Kafataslarının tetkiki

Mevcut kafatası parçalarından levhalarda gösterilen iki calva (kafadamı) restore edilmiştir. Dr. Tahsin Özgüç bu iskeletlere ait post-cranial kemikleri bu mevkideki mektebe bıraktığını bildirmiştir. Elbistan Anadolu arkeolojisinde yeni ve önemli bir bölge olduğundan, mevcut uzun kemikler henüz getirilmemiş olmakla beraber, bu kafatasları üzerindeki notlarımı neşretmeyi faydalı buldum. Post-cranial kemikler, eğer sağlam bir durumda iseler, getirildikleri zaman ayrıca neşredilecektir.

² Bu yapı katında monokrom keramikle beraber, daha üstteki yapı katlarında da görülen ve enteresan bir problem arz eden, Frig tarzında boyalı çanak çömlek de mevcuttur. Dr. Tahsin Özgüç (Belleten, Sayı 45, 1948, s. 231) Frig tarzındaki bu boyalı keramik hakkında şunları yazıyor: «Friglerin bu bölgede oturmadıkları kesin olarak bilindiğine göre, bu çanak çömlek nev'inin Karahöyük'teki varlığı ne şekilde açıklanabilir? Bu kazı, bu çanak çömlek nev'inin Frig'lere âdiyetini iddia etmenin tehlikeli olduğunu ve bu hususta başka bir terimin kullanılmasını, meselâ «Post-Hitit» çanak çömleği denmesinin daha doğru olacağını açıklamıştır».

Karahöyük No. 1 (Şekil 1 ve 2):

Bu fert yalnız kırık bir calva (kafadamı) tarafından temsil edilmektedir. Bu calva'da alın kemiği (os frontale) ile sol duvar kemiğinin (os parietale) büyük bir kısmı, sağ duvar kemiğinin bir kısmı ve kafa kemiğinin (os occipitale) squama occipitalis kısmı muhafaza edilmiştir. Şakak kemikleri (ossa temporalia) kayıptır ve kafatasının kaide kısmı muhafaza edilmemiştir.

Kafadamı üzerindeki dikişler, hiç olmazsa bunların büyük bir kısmı, henüz daha açıktır. Kemiklerin dikişler boyunca kırılmış ve açılmış olmaları kesin bir teşhisi güçleştirmekte ise de, dikişlerin durumu bu calvanın 20 ile 40 yaşları arasında bir kimseye ait olduğuna işaret etmektedir. Calva'nın karakterleri bunun bir kadına ait olduğunu telkinlemektedir.

Bu calva'nın ölçüleri Tablo 1'de gösterilmiştir. Kafa biraz çarpıklaşmış ve kemikler iğrilmiş olduklarından, alın ve kafa kemikleri duvar kemiklerine lâyıki veçhile raptedilememiştir. Böylece uzunluk ölçüsünde bir mikdar hatanın bulunması tabiidir. Bu calva uzundur (190 mm.). Sağ duvar kemiğinin büyük bir kısmı kırık olduğundan, maksimum kafa genişliği tam olarak ölçülememiştir. Duvar kemiklerinin mevcut olan kısımları üzerinde alınan maksimum genişlik 128 milimetredir, fakat sağ duvar kemiğinin büyük bir kısmı kırık olduğundan bunun gerçek genişlik ölçüsünden az olduğuna şüphe yoktur. Diğer taraftan, büyük bir kısmı muhafaza edilen sol duvar kemiğinden hesaplanan maksimum kafa genişliği 140 milimetredir ve dolichokephal bir endis vermektedir. Zaten Şekil 1 bu kafanın dolichokephal olduğunu açıkça göstermektedir. Mutlak minimum alın genişliği dardır. Fakat minimum alın genişliğini tahmini kafa genişliğinin yüzdesi olarak ifade eden alın endisi (Fronto-parietal endis) metriometop, yani orta bir kıymet göstermektedir. Bu alının genişliğinden değil, daha ziyade tahmini maksimum kafa genişliğinin darlığından ileri gelmektedir. Sol duvar kemiğinin, sutura squamosa'nın bir santimetre yukarısında, ortalama kalınlığı 4.3 milimetredir, yani bu kemik orta kalınlıktadır.

Kafa norma verticalis'de ovoid bir biçim göstermektedir. Kaş kavislerinin (arcus superciliaris) inkişafı ortanın altındadır. Glabella bölgesi kırılmış ve kaybolmuştur. Bu kırık kısım çok geniş olan alın boşluklarını (sinus frontales) ifşa etmektedir. Orta yükseklikte olan alın ortanın altında bir meyile sahiptir. Alın tümsekleri

(*tubera frontalia*), postorbital daralma (postorbital constriction) ve şakak çizgileri (*lineae temporales*) orta derecede bir inkişaf göstermektedirler. Temporal bölgenin şişkinliği (temporal fullness) ortanın altındadır ve duvar çıkıntısı (*tuber parietale*) orta derecededir. Yandan, *norma lateralis*'den, bakıldığı zaman, üst tarafta hafif bir lambdoid düzlük görülmekle beraber, occipital bölge iyice inhinalıdır. Sol tarafta sutura lambdoidea üzerinde büyük bir worm kemiği vardır. Sağ tarafta da, bu dikiş üzerinde, kaybolmuş bir worm kemiğinin bulunduğunu gösteren izler mevcuttur.

Bu kafa, büyük olmakla beraber, Akdeniz ırk tipine yaklaşıktır.

Karahöyük No. 2 (Şekil 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11 ve 12):

Bu fert bir calva ile bir alt çenekemiği (*mandibula*) tarafından temsil edilmektedir. Bu calva'da alın kemiğinin büyük bir kısmı ile sağ duvar kemiğinin tamamı, sol duvar kemiğinin büyük bir kısmı ve kafa kemiğinin kafa deliği (*foramen magnum*) arkasında kalan kısmı (*squama occipitalis*) muhafaza edilmiştir. Sol şakak kemiği tamdır ve sağ şakak kemiğinin en büyük kısmı mevcuttur. Sağ kafa lokması (*condylus occipitalis*) ile *foramen magnum*'un arka kıyısı muhafaza edilmiştir, fakat kafa deliğinin ön ve sol kıyısı ile kafa kaidesi kayıptır. Bu kırık kafatasına ait parçalar birbirine mükemmel bir şekilde intibak ettiklerinden, bunlardan restore edilen calva üzerinde alınan ölçülerde hemen hemen hata yok gibidir.

Sutura coronalis, sutura sagittalis ve sutura lambdoidea calva'nın iç yüzünde tamamen kapanmıştır. Calva'nın dış yüzünde ise, bazı kısımları kapanmış olmakla beraber, bu dikişler tamamen silinmemiştir. Diğer taraftan, sutura squamosa, sutura parietomastoidea ve sutura occipitomastoidea calva'nın hem iç ve hem de dış yüzünde henüz daha açık bir halde bulunmaktadır. Dikişlerin durumu ve bu calva'nın bazı morfolojik özellikleri bunun takriben elli yaşlarında bir erkeğe ait olduğunu açıklamaktadır.

Bu calva'nın ölçüleri Tablo 2'de gösterilmiştir. Bu kafa orta uzunlukta ve, orta grupta olmakla beraber, oldukça geniştir. Kafa endisi 82.96 dir, yeni brachykephal'dir. Kulak deliği yüksekliği (*porion-bregma* yüksekliği)-uzunluk endisi hypsikephal ve kulak deliği yüksekliği-genişlik endisi de tapeinokran'dır. Minimum alın genişliği orta gruptadır. Fakat alın endisi stenometop'tur, yani alın nisbeten dardır. Horizontal kafa çevresi büyüktür. Duvar kemiğinin,

sutura squamosa'nın bir santimetre yukarısında, ortalama kalınlığı 6 milimetredir, yani duvar kemiği nisbeten kalındır.

Şakak kemiklerinin processus zygomaticus'lerinin muhafaza edilen kısımları üzerinde ölçülen maksimum bizygomatik genişlik (yüz genişliği) çok büyüktür. Alın genişliğini yüz genişliğinin yüzdesi olarak ifade eden yüz-alın endisi (zygo-frontal endis) küçük bir kıymet göstermektedir. Fakat bu durum alının darlığından değil, yüzün genişliğinden ileri gelmektedir. Keza yüz genişliğini kafa genişliğinin yüzdesi olarak ifade eden endis de (cranio-facial endis), çok olmamakla beraber, oldukça yüksektir.

Yüz genişliğinin fazla olması ve yüz-alın ve kafa-yüz endislerinde görülen kıymetler, Mongoloid ırk tipinin bir özelliğini hatıra getirmektedir. Fakat bu kadar geniş bir yüze ferdi bir variation olarak Avrupalılar arasında da tesadüf edildiğini burada kaydetmek faydalı olacaktır. Meselâ, Rudolph Martin'in³ Ranke'den iktibas ettiği rakamlara göre Bavyalı erkeklerde yüz genişliği 120 ve 149 milimetre arasında değişmektedir. Yani Karahöyük kafasının yüz genişliği Avrupalıların dağılışı sahası içindedir.

Mongoloid tipin, kafatası üzerinde, en bariz özelliği elmacık kemiğinin (os zygomaticum) öne ve yana doğru fırlak olmasıdır. Mongoloidlerin kafatasına norma basilaris'den bakıldığı zaman elmacık kemiği yan tarafta keskin bir köşe arz eder⁴. Fakat, maalesef bahis konusu olan bu ferdin elmacık kemiği elimize geçmemiş olduğundan, yüzün bu kısmının Mongoloidlerin bu özelliğini gösterip göstermediğini tayin edemiyoruz. Yalnız bu calva'nın diğer karakterleri Mongoloidlerden ziyade beyazlara ait özellikler gösterdiğinden, bu geniş yüzü ferdi bir variation addetmek daha doğru olacaktır. Ayrıca, Elbistan'ın Mongoloid ırkın beşiğinden uzak olması ve Post - Hitit çağından bir evvelki çağa yani Hitit çağına ait olan Anadolu kafalarının⁵ Alpin ve Akdeniz tiplerinde olması da bu fikri desteklemektedir.

Şimdi bu calva'nın morfolojik özelliklerini inceleyebiliriz. Kafanın norma verticalis'deki biçimi ovoid'dir. Kaş kavisleri ortanın

³ Martin, R.: *Lehrbuch der Anthropologie*, Cilt 2, 1928, s. 896.

⁴ Hooton, E. A.: *Up from the ape*, 1946, s. 747.

⁵ Şenyürek, M. S.: *Anadolu Bakır çağı ve Eti sekenesinin kraniyolojik tetkiki. A craniological study of the Copper age and Hittite populations of Anatolia*. Belleten, Cilt V, Sayı 19, 1941.

altında bir inkişaf göstermektedir. Kırılmış olan glabella bölgesi, 1 numaralı kafada olduğu gibi geniş olan, alın boşluklarını ifşa etmektedir. Alın boşlukları göz çukurlarının (paries superior orbitae) üstünde geniş bir yer kapladıktan başka ortada metopion noktasının biraz yukarisına kadar uzanmaktadır. Orta yükseklikde olan alın yine orta derecede bir meyil göstermektedir. Alın tümsekleri ve postorbital daralma orta derecededir. Parietal bölgede, sajjital kısımda orta derecede bir yükselme görüyoruz. Duvar tümsekleri ve şakak bölgesinin şişkinliği ortanın altında bir inkişaf göstermektedir. Şakak çizgileri kuvvetlidir ve supramastoid crête orta derecede inkişaf etmiştir. Occipital bölgede, ortanın altında bir lambdoid düzlük görülmekle beraber, occiput iyice inhinalıdır. Bu kafada plano - occipital yassılık mevcut değildir. Os occipitale tümsek biçiminde bir torus göstermektedir. Kafa kemiği üzerinde transverse dikeş yoktur ve bu kemiğin dış röliyefi kabadır. Glenoid fossa (fossa mandibularis = şakağın oynak çukuru) çok derindir, ve processus postglenoidalis orta derecede bir inkişafa sahiptir. Tympanic levhanın (pars tympanica) kalınlığı orta derecededir ve dış kulak deliğinin (porus acusticus externus) biçimi ovaldir. Memmesi çıkıntı (processus mastoideus) orta derecede ve processus zygomaticus temporalis ortanın biraz altında bir inkişaf göstermektedir.

Alt çene ölçüleri Tablo 3'de gösterilmiştir. Orta uzunlukta olan bu alt çene oldukça geniştir. Alt çenekemiğinin iki açısı arasındaki genişliğini (bigonial genişlik) iki lokma arasındaki genişliğinin (bicondyalar genişlik) yüzdesi olarak ifade eden genişlik endisi oldukça küçüktür, yani iki açısı nisbeten dardır. Alt çene çentiği (incisura mandibulae) oldukça geniştir, fakat derin değildir. Alt çene kolu (ramus mandibulae) endisi küçüktür, yani alt çene kolu nisbeten dardır. Alt çene kolu açısı (128°) büyüktür. Alt çene gövdesinin (corpus mandibulae) çene deliği (foramen mentale) hizasında alınan yüksekliği fazla, fakat kalınlığı nisbeten azdır. Böylece, alt çene gövdesinin yükseklik - kalınlık endisi Martin'in verdiği bütün rakamların dúnundadır⁶.

Alt çenenin morfolojik özelliklerine gelince, çene kolunun dış yüzünde çiğneme kasının (musculus masseter) bağlandığı yer

⁶ Martin, R.: *Lehrbuch der Anthropologie*, 1928, s. 979.

kaba bir röliyef göstermektedir. Alt çene kolunun iç yüzünde, iç kanat kasının (mesculus pterygoideus internus) bağlandığı yer de kaba yapılıdır. Çene açısının (angulus mandibulae) kıyıları içeriye doğru kıvrılmıştır. Çene deliği (foramen mentale) her iki tarafta da tek ve büyüktür. Sağ çene deliğinin maksimum kutru 4.3 ve sol çene deliğinin maksimum kutru da 5.7 milimetreye balığ olmaktadır. Çene dikenini (spina mentalis) orta derecede bir inkişaf göstermektedir. Positive olan menton (çene çıkıntısı=eminentia mentalis) çok kuvvetli bir çıkıntı teşkil etmektedir. Alt kesici dişlerin ölümden evvel düşmüş ve bunların diş çukurlarını (alveoli dentales) kısmen massediilmiş olması çene çıkıntısını hafifçe arttırmış olabilirse de, bu çıkıntının, Avrupalı'lardaki gibi, çok kuvvetli olduğu aşikârdır.

Bu alt çenede yalnız sağ ikinci alt premolarlar, sağ birinci, ikinci ve üçüncü alt molarlar muhafaza edilmektedir. Bütün diğer dişler ölümden evvel düşmüştür ve mevcut diş çukurlarının durumu bu ferdin hayatta pyorrhea alveolaris'den muztarip olduğunu açıklamaktadır. Mevcut dişler arasında, birinci ve ikinci molarların diş (buccal) tarafında taç ile kök kısımlarının birleştiği yerde derin érosion'lar müşahade edilmektedir. Bundan başka üçüncü moların ön (mesial) yarısı büyük bir çürük (carie) tarafından tahrip edilmiştir.

Mevcut dişlerin ölçüleri Tablo 4'de gösterilmiştir. Dişlerin morfolojik özelliklerine gelince, birinci ve ikinci alt molarlar üzerinde dört dişçik (cusp) vardır. Bu dişlerin her ikisi de Milo Hellman'ın ⁷ artı plânını (plus pattern) göstermektedir. Dişler, ferdin yaşının ilerlemesine rağmen, nisbeten az aşınmıştır. Molarların rontgeni diş özü odacıklarının (chambre pulpaire) küçük yani cynodont olduklarını açıklamaktadır.

Bu calva'nın karakterlerinin hey'et-i umumiyesi bu ferdin Alpin ırkına mensup olduğunu göstermektedir.

Netice

Maraş ilinin Elbistan ilçesinde Karahöyük'te yapılan kazı M. ö. ikinci bin yılın sonu ile birinci bin yılın ilk yarısına ait iki

⁷ Hellman, M.: *Racial characters in human dentition*. Proceedings of the American Philosophical Society, 68, Sayı 2, 1928.

iskeletin bakiyelerini meydana çıkarmıştır. Bu iskeletlerin her ikisi de, aralarında bir zaman farkı olmakla beraber ⁸, Post-Hitit çağına aittir.

Karahöyük'te bulunan bu kafataslarından birisi Akdeniz ve diğeri de Alpin ırk tipini temsil etmektedir. Ayrıca, bu civarda Malatya'da Arslantepe kazısından çıkarılan Neo-Hitit çağına ⁹ ait bir kafatası da brachykephal ve Alpin tipindedir. Güney-doğu Anadolu'dan gelen kafataslarının sayısı henüz daha az olmakla beraber, bu kafataslarının iki ayrı ırk tipini temsil etmesi Post-Hitit çağında bu bölgede en az iki ayrı ırk tipinin yaşamış olduğuna delildir.

Bundan evvelki bir etüdümdede ¹⁰ Anadolu'nun Kalkolitik ve Bakırçağı sâkinlerinin Eurafrikan ve Akdeniz tiplerine ayrılan dolichocephal insanlar olduğunu ve bu çağlarda brachykephal'lerin azınlıkta olduklarını göstermişim. Yine bu etüdümdede Hitit çağında brachykephal'lerin arttığını göstermiş ve bundan Hitit'lerin ekseriyetle Alpin ırkından olan müstevliler oldukları neticesini çıkarmışım. Bununla beraber, aynı etüdde Hittit çağında brachykephal'lerin yanında dolichocephal'lerin de yaşamış olduklarına işaret etmişim. Orta Anadolu'da Büyük Hitit imparatorluğu yıkıldıktan ve bunların yerine Frig'ler kaim olduktan sonra, Hitit'lerin Güney-doğu Anadolu'da, müstakil prenslikler veya krallıklar halinde, hakimiyetlerini daha bir müddet devam ettirdiklerini biliyoruz. Böylece iki Karahöyük iskeleti arasında bir zaman farkı mevcut olmakla beraber, Orta Anadolu'da Hitit imparatorluğu çağında olduğu gibi, Post-Hitit çağında Anadolu'nun bu bölgesinde brachykephal ve dolichocephal ırk tiplerinin çağdaş olarak yaşamış olmaları çok muhtemeldir.

⁸ Bu fark müteakip iki yapı katı arasında geçen zamandan ibarettir.

⁹ Kansu, Ş. A.: *Etude anthropologique d'ossements d'Arslantepe (Malatya)*. Revue Hittite et Asiatique, 35, 1939.

¹⁰ Şenyürek, M. S.: *Anadolu Bakır çağı ve Eti seknesinin kraniyolojik tetkiki. A craniological study of the Copper age and Hittite populations of Anatolia*. Belleten, Cilt V, Sayı 19, 1941.

TABLO : 1**1 numaralı ferдин ölçüleri : Calva (Kafadamı)**

Maksimum kafa uzunluğu	190	mm.
Maksimum kafa genişliği	140 ??	mm.
Minimum alın genişliği	92.5	mm.
Sol duvar kemiğinin ortalama kalınlığı	4.3	mm.
Kafa endisi	73.68	??
Alın endisi (Fronto - parietal endis)	66.07	

TABLO : 2**2 numaralı ferдин ölçüleri : Calva (Kafadamı)**

Maksimum kafa uzunluğu	182	mm.
Maksimum kafa genişliği	151	mm.
Minimum alın genişliği	98	mm.
Porion - bregma yüksekliği	118.5	mm. (iki tarafın ortalaması)
Sol duvar kemiğinin ortalama kalınlığı	6	mm
Horizontal kafa çevresi	532	mm.
Porion - bregma - porion kavisi	318	mm.
Maksimum yüz genişliği	145.5	mm.
Kafa endisi	82.96	
Porion-bregma yüksekliği- uzunluk endisi	65.10	
Porion-bregma yüksekliği - genişlik endisi	78.47	
Alın endisi (Fronto-parietal endis)	64.90	
Kafa - yüz endisi (Cranio - facial endisi)	96.35	
Yüz - alın endisi (Zygo - frontal endisi)	67.35	

TABLO : 3**2 numaralı ferden ölçüleri : Alt çene (Mandibula)**

İki lokma genişliği	129	mm.
İki açığı genişliği	97	mm.
İki foramen mentale arasındaki mesafe	44.5	mm.
Alt çene uzunluğu (Condylö - symphyseal uzunluk)	107	mm.
Alt çene gövdesinin foramen mentale hizasında yüksekliği	38	mm.
Alt çene gövdesinin foramen mentale hizasında kalınlığı	11	mm.
Alt çene kolu yüksekliği (Gonion'dan lokmanın en yüksek noktasına kadar)	61	mm.
Alt çene kolu yüksekliği (projection)	49	mm.
Incisura mandibulae'nin derinliği	11.2	mm.
Incisura mandibulae'nin genişliği	34	mm.
Alt çene kolunun minimum genişliği	30.5	mm.
Alt çene kolu açısı	128°	
Alt çene endisi	82.94	
Alt çene genişlik endisi	75.19	
Alt çene kolu endisi	50.00	
Incisura mandibulae endisi	32.94	
Alt çene gövdesinin yükseklik - kalınlık endisi	28.94	

TABLO : 4**Karahöyük No. 2 dişlerinin ölçüleri**

	İkinci alt premoler	Birinci alt moler	İkinci alt moler
Uzunluk	7.1 mm.	10.5 mm.	10.9 mm.
Genişlik	8.5 mm.	10.5 mm.	10.2 mm.
Trigonid genişliği	—	10.5 mm.	10.2 mm.
Talonid genişliği	—	10.2 mm.	9.8 mm.
Kuvvet endisi (Genişlik × uzunluk)	60.35	110.25	111.18
Taç endisi (Genişlik × 100/ uzunluk)	119.71	100.00	93.57
Trigonid - talonid endisi (Ta- lonid genişliği × 100/ Trigonid genişliği)	—	97.14	96.07

STUDY OF THE SKULLS FROM KARAHÖYÜK, EXCAVATED UNDER THE AUSPICES OF THE TURKISH HISTORICAL SOCIETY

MUZAFFER SÜLEYMAN ŞENYÜREK, M. A., Ph. D.

Assistant Professor of Anthropology, University of Ankara

Introduction

Karahöyük, 10 kilometers north-west of Elbistan in the vilayet of Maraş, was excavated in the summer season of 1947 by a party composed of Dr. Tahsin Özgüç, Dr. Nimet Özgüç and Mr. Lemi Meray, architect. In this excavation, carried out under the auspices of the Turkish Historical Society, cultural strata belonging to Roman, Post-Hittite, and Hittite periods were unearthed and the excavation was terminated in the Hittite stratum. A brief preliminary report has already been published by Dr. Tahsin Özgüç, the director of the expedition¹.

In Karahöyük two skeletons were found, buried in the city and under the houses, and the cranial fragments belonging to these two skeletons were brought to me for study. Dr. Tahsin Özgüç informs me that the first of these two skeletons (No. 1) was found in the third building level² of the Post-Hittite cultural stratum, which consists of four architectural levels. Only a

¹ Ö z g ü ç, T.: *Elbistan ovasın'daki tetkik gezileri ve Karahöyük kazısı. Archæological journeys in the plain of Elbistan and the excavation of Karahöyük.* Belleten, Vol. XII, No. 45, 1948.

The report of the excavator will be published in the near future.

² In this building level level together with the monochrome pottery is found the painted pottery in Phrygian style which, occurring in the higher building levels as well, presents an interesting problem. Regarding this painted pottery in Phrygian style, Dr. Tahsin Özgüç (Belleten, No. 45, 1948, p. 236) writes: «But as we know with certainty that Phrygians never lived in this very area, how shall we explain the occurrence of this type of ceramics in Karahöyük?. This excavation has proved that it is dangerous to call this type of pottery «Phrygian», and that it would be preferable to use another name, such as Post-Hittite pottery».

bronze ring and an earring were found beside this skeleton encountered in a grave-pit, surrounded by sun-dried bricks and stones, under the house floor. The skeleton, lying on its left side with the face looking north, was buried in the hocker position. According to the pottery and iron implements found, the age of this building level is not earlier than the first half of the first millenium B. C.; that is, it corresponds to the time when the Phrygians were dominant in north-west and central Anatolia.

The second skeleton (No. 2), found in the lower building level (Post-Hittite period, building level IV), is naturally earlier than the first one. This skeleton lying on its back, was also buried in the hocker position. Only a bronze pin was found beside this skeleton. That skeleton No. 2 belongs to the first building level, established soon after the great Hittite period drew to an end, indicates that it dates back to a little later than 1200 B. C.

According to this information, supplied by Dr. Tahsin Özgüç, both of these skeletons were buried in the native Anatolian tradition and in a different manner from that of the Phrygians. As is known, the Phrygians either cremated their dead, or, when they did not do so, they buried them in a stretched position.

Study of the skulls

From the available cranial fragments the two calva shown in the plates were restored. Dr. Tahsin Özgüç informs me that he has left the post-cranial bones of these skeletons in the local school house. As Elbistan is a new and important region in the study of the Anatolian archaeology, it was considered worthwhile to publish these notes on the crania, though the post-cranial bones have not yet been brought. The post-cranial bones, if they are well preserved, will be published separately when they arrive.

Karahöyük No. 1 (Figures 1 and 2):

This individual is represented only by a broken calva. In this calva the frontal bone, the larger part of the left and a part of the right parietal bone, and the squama occipitalis portion of the occipital bone have been preserved. The temporal bones are lost and the base of the skull is missing.

On the calva, the sutures, at least a large part of them, are still open. Though the fact that the bones have been broken and

opened along the sutures makes a definite diagnosis difficult, the condition of the sutures indicates that this individual was between 20 and 40 years of age. The morphology of the calva suggests that it belongs to a female individual.

The measurements of this calva are shown in table 1. As the calva is distorted and as the bones are bent, the frontal and occipital bones could not be properly fitted to the parietal bones. Thus it is natural that a certain amount of error exists in the length measurement. This calva is long (190 mm.). As a large portion of the right parietal bone is broken, the maximum skull breadth could not be measured accurately. The maximum width obtained on the preserved parts of the parietal bones is 128 mm., but as a large part of the right parietal bone is missing, there is no doubt that it is less than the actual width. On the other hand, the breadth calculated from the left parietal bone, of which a great portion is preserved, is 140 mm. and this gives a dolichocephalic index. Any way, figure 1 clearly shows that this skull is dolichocephalic. The absolute minimum frontal diameter is small, but the fronto-parietal index, expressing the minimum frontal diameter as a percentage of the estimated skull width, is metriometop, that is, it is of medium value. This situation is not due to the width of the frontal bone, but to the fact that the estimated skull breadth is narrow. The mean thickness of the left parietal bone, one centimeter above the squamosal suture, is 4.3 mm.; that is medium.

In *norma verticalis*, this calva exhibits an ovoid form. The brow ridges are of submedium development. The glabella region is broken and missing. This broken part exposes the frontal sinuses, which are very large. The forehead, which is of submedium elevation, shows a submedium slope. The frontal eminences, the postorbital constriction and the temporal lines are of average development. The temporal fullness is submedium and the parietal eminence is of average development. In *norma lateralis*, the occiput, though exhibiting a slight degree of lambdoid flattening, is well curved. On the lambdoid suture, on the left side, there is a large wormian bone. On the right side also, on this suture, there is the impression of a corresponding wormian bone which has been lost.

Though large, this skull approaches the Mediterranean racial type.

Karahöyük No. 2 (Figures 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, and 12):

This individual is represented by a calva and a mandible. In this calva are preserved the largest portion of the frontal bone, the whole of the right parietal bone, a large part of the left parietal bone and the squama occipitalis portion of the occipital bone. The left temporal bone is intact and the largest portion of the right temporal bone is present. The right occipital condyle and the posterior margin of the foramen magnum are retained, but the anterior and the left side margin of the foramen magnum and the base of the skull are missing. Since the fragments appertaining to this skull fitted into each other perfectly well, there is almost no error in the measurements taken on the restored calva.

The coronal, sagittal and the lambdoid sutures are completely closed on the endocranial face of the calva. On the ectocranial surface, however, though some parts of them have syostosed, these sutures are not yet completely obliterated. On the other hand, the squamosal, the parietomastoid and the occipitomastoid sutures are still open, on both the endocranial and ectocranial aspects of the calva. The condition of the sutures and certain features of this calva reveal that it belongs to a male individual, approximately in his fifties.

The measurements of this calva are listed in table 2. It is of medium length and, though in the middle group, is fairly wide. The cranial index is 82.96, that is, it is brachycephalic. The auricular height-length index is hypsicephalic and the auricular height-breadth index is tapeinocanic. The absolute minimum frontal diameter is medium, but the fronto-parietal index is stenometop, that is, the forehead is relatively narrow. The horizontal circumference of the skull is large. The mean thickness of the left parietal bone, one centimeter above the squamosal suture, is 6 mm., that is, it is relatively thick.

The bizygomatic breadth, measured on the preserved parts of the zygomatic processes (processus zygomaticus) of the two temporal bones, is very large. The zygo-frontal index, expressing the minimum frontal width as a percentage of the bizygomatic breadth, is small. This is not due to the narrowness of the forehead, but to the largeness of the bizygomatic diameter. Similarly, the cranio-facial index, representing the bizygomatic diameter as

a percentage of the skull width is, although not much, fairly high.

The large size of the bizygomatic diameter and the values of the zygo-frontal and the cranio-facial indices, recall a peculiarity of the Mongoloid racial type. But it will be useful to record that such a broad face is also met with as an individual variation among the Europeans. For instance, according to the figures quoted by Rudolph Martin³ from Ranke, the bizygomatic diameter of the male Bavarians varies from 120 to 149 millimeters. That is, the bizygomatic diameter of the Karahöyük skull falls within the range of the Europeans.

The most pronounced cranial peculiarity of the Mongoloid type is the forward and the lateral flare of the zygomatic bone. In the Mongoloid skulls, when viewed from norma basilaris, the zygomatic bone presents a sharp lateral angle⁴. But as unfortunately we do not possess the zygomatic bone of the individual under consideration, we can not determine whether this part of his face showed this peculiarity of the Mongoloids or not. But, as the other features of this calva are peculiar to the whites, rather than the mongoloids, it will be more correct to consider this large face as an individual variation. Also the fact that Elbistan is too far removed from the cradle of the Mongoloid race and the fact that the skulls from the preceding Hittite period belong to the Alpine and the Mediterranean races⁵ are in support of this opinion.

We can now examine the morphological peculiarities of this calva. In norma verticalis the form of the skull is ovoid. The brow ridges are of submedium development. The broken glabella region exposes the frontal sinuses which are large, as in skull No. 1. The frontal sinuses, besides covering a large area over the roof (paries superior orbitae) of the orbits, extend, on the mid-line, to a little above the point metopion. The forehead is of medium height and exhibits a slope of medium degree. The

³ Martin, R.: *Lehrbuch der Anthropologie*, Vol. 2, 1928, p. 896.

⁴ Hooton, E. A.: *Up from the ape*, 1946, p. 747.

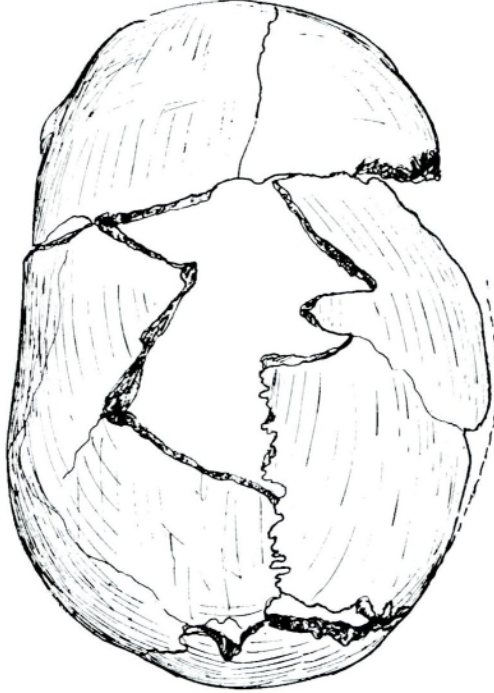
⁵ Şenyürek, M. S.: *Anadolu Bakır çağı ve Eti seknesinin kraniyolojik tetkiki. A craniological study of the Copper age and Hittite populations of Anatolia*. Belleten, Vol. V, No. 19, 1941.

frontal eminences and the postorbital constriction are of medium development. In the parietal region, we observe a sagittal elevation of medium degree. The parietal eminences and the temporal fullness are submedium. The temporal lines are strong and the supramastoid crest exhibits a medium development. The occiput, while exhibiting a submedium degree of lambdoid flattening, is well curved. There is no plano - occipital flattening in this skull. There is a mound shaped occipital torus. There is no transverse suture on os occipitale and the external relief of this bone is rough. The mandibular fossa is very deep but the postglenoid process is of medium development. The tympanic plate is of medium thickness and the external auditory meatus is oval in shape. The mastoid process is of medium development and the processus zygomaticus temporalis is of submedium thickness.

The measurements of the mandible are shown in table 3. This mandible is of medium length and of considerable breadth. The breadth index of the lower jaw, representing the bigonial width as a percentage of the bicondylar breadth, is comparatively small, that is the bigonial width is relatively narrow. The sigmoid notch is considerably wide, but not deep. The index of the ramus mandibulae is comparatively small, that is the ramus is relatively narrow. The mean angle of the mandible (128°) is large. The height of the corpus mandibulae, at the level of foramen mentale, is large, but its thickness is small. Thus the height - thickness index of the corpus is lower than all the figures given by R. martin⁶.

As for the morphological peculiarities of the mandible, on the external surface of the ramus mandibulae the place of attachment of the masseter muscle shows a rough relief. On the internal surface of the ramus the area of attachment of the internal pterygoid muscle is also rough. The gonial angles are inverted. The mental foramen is single and large on both sides. The maximum diameter of the right mental foramen amounts to 4.3 mm. and that of the left to 5.7 mm. The mental spine is of medium development. The chin is positive and forms a prominent projection. Though the loss of the lower incisor teeth before death and the

⁶ Martin, R.: *Op. cit.*, p. 979.

Şekil 1 — Karahöyük No. 1 kafatasının yukarı-
dan görünüşü

Fig. 1 — The skull of Karahöyük No. 1 in norma
verticalis.

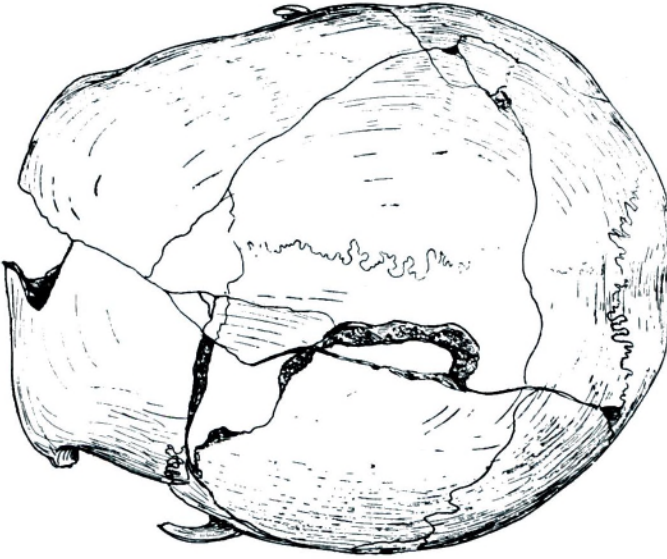

Şekil 2 — Karahöyük No. 1 kafatasının yandan görünüşü. Sol taraf.
Fig. 2 — The Skull of Karahöyük No. 1 in norma lateralis. Left side.

Şekil 4 — Karahöyük No. 2 kafatasının yukarıdan görünüşü

Fig. 4 — The skull of Karahöyük No. 2 in norma verticalis.

Şekil 3 — Karahöyük No. 2 kafatasının yukarıdan görünüşü

Fig. 3 — The skull of Karahöyük No. 2 in norma verticalis.

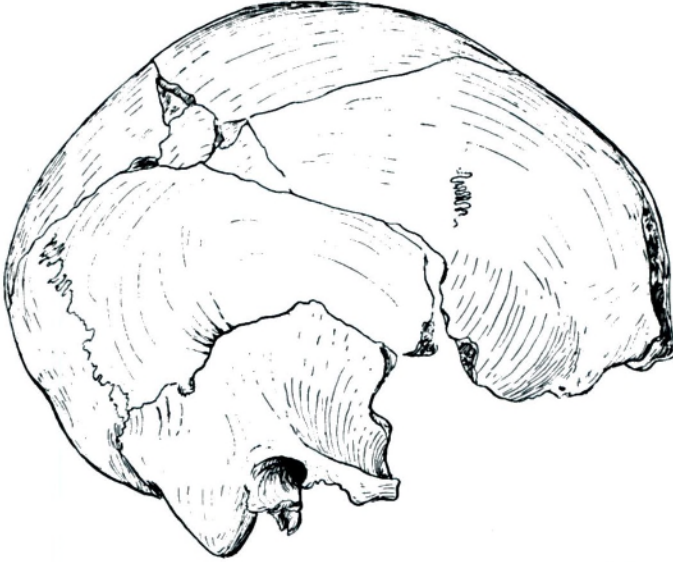

Şekil 5 — Karahöyük No. 2 kafatasının yandan görünüşü.
Sol taraf

Fig. 5 — The skull of Karahöyük No. 2 in norma lateralis.
Left side.

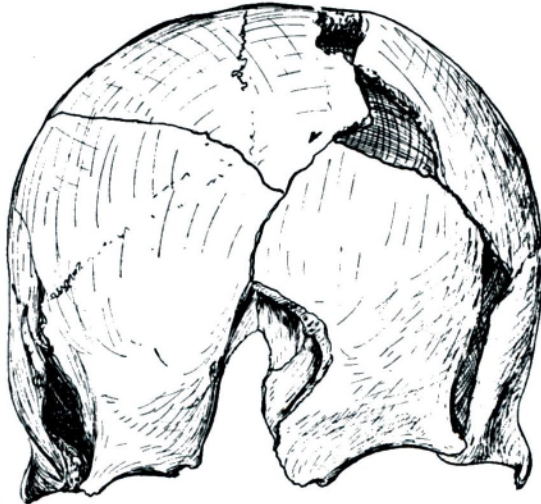

Şekil 6 — Karahöyük No. 2 kafatasının yandan görünüşü. Sol taraf
Fig. 6 — The skull of Karahöyük No. 2 in norma lateralis. Left side.

Şekil 7 — Karahöyük No. 2 kafatasının yandan görünüşü.
Sağ taraf

Fig. 7 — The skull of Karahöyük No. 2 in norma lateralis
Right side.

Şekil 8 — Karahöyük No. 2 kafatasının önden ve
yukarıdan görünüşü

Fig. 8 — The skull of Karahöyük No. 2 from
front and above. (In norma frontalis and
verticalis).

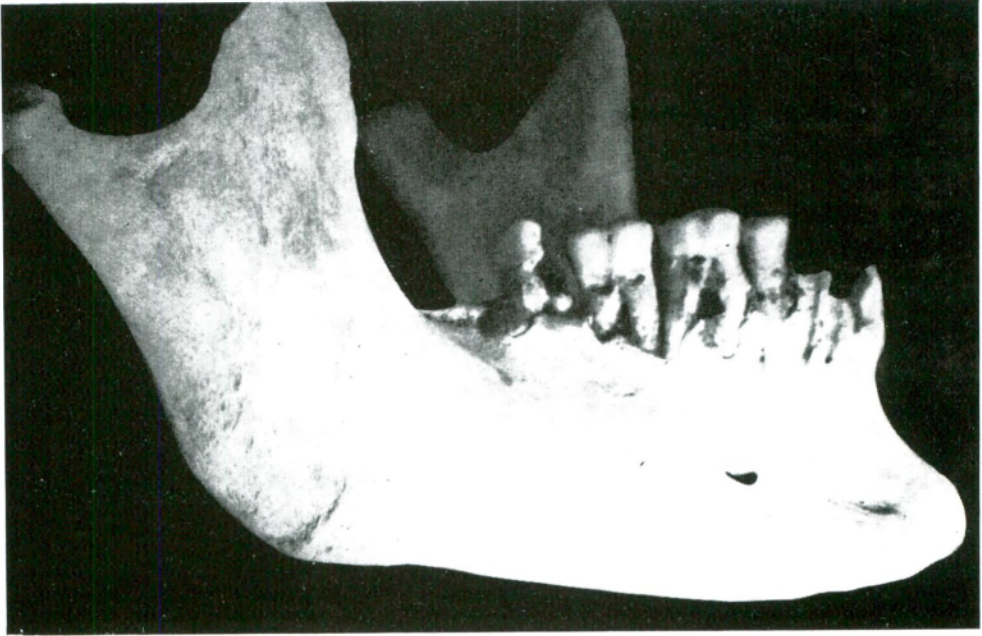
Şekil 9 — Karahöyük No. 2 kafatasının arkadan görünüşü

Fig. 9 The skull of Karahöyük No. 2 in norma occipitalis.

Şekil 10 — Karahöyük No. 2'nin alt çenesi

Fig. 10 — The mandible of Karahöyük No. 2.

Şekil 11 — Karahöyük No. 2 'nin alt çenesi
Fig. 11 — The mandible of Karahöyük No. 2.

Şekil 12 — Karahöyük No. 2 'nin alt
dişlerinin röntgeni
Fig. 12 — The skiagram of the lower
teeth of Karahöyük No. 2.

absorption of their alveoli may have slightly increased the chin projection, it is evident that the chin projected strongly, as in the Europeans.

In this lower jaw only the right second premolar, and the first, second and third molars are preserved. All the other teeth were lost before death and the condition of their alveoli reveals that this individual had pyorrhea during life. Among the teeth present, on the buccal sides of the first and second molars, at the region of cemento - enamel junction, deep erosions are observed. Besides this, the mesial half of the third lower molar has been destroyed by a large caries.

The measurements of the available teeth are shown in table 4. As for their morphological peculiarities, the first and second molars have four cusps. Both of these molars exhibit the plus pattern of Milo Hellman⁷. In spite of the advanced age of this individual, his teeth are relatively little worn. The skiagram of the molars reveals that the pulp cavity is small, that is, cynodont.

The sum total of his characters shows that this individual belongs to the Alpine racial type.

Conclusion

The excavation made in Karahöyük, in the Elbistan district of the vilayet of Maraş, has brought to light the remains of two skeletons belonging to the end of the second millenium B. C. and the first half of the first millenium B. C. Though there is a slight difference in time⁸ between them, both of these skeletons belong to the Post-Hittite period.

One of these skulls found at Karahöyük belongs to the Mediterranean and the other to the Alpine racial type. In addition, a skull dating from the Néo-Hittite period⁹ of Arslantepe in Malatya, in this neighbourhood, is also brachycephalic and of the Alpine type. Though the skulls coming from south-eastern Anatolia are still few in number, the fact that the skulls found represent two different racial

⁷ Hellman, M. : *Racial characters in human dentition*. Proceedings of the American Philosophical Society, 68, No. 2, 1928.

⁸ This difference involves only the time elapsed between the two successive building levels.

⁹ Kansu, Ş. A. : *Etude anthropologique d'ossements d'Arslantepe (Malatya)*. Revue Hittite et Asiatique, 35, 1939.

types (Mediterranean and Alpine) is evidence of the existence of at least two different racial elements during the Post-Hittite period in this region.

In a former study ¹⁰, I had shown that the majority of the Chalcolithic and Copper age inhabitants of Anatolia were dolichocephals of Eurafican and Mediterranean types and that the brachycephals were in the minority in these periods. In the same study I also showed that the brachycephals had increased in the succeeding Hittite period and from this I concluded that the Hittites were invaders of predominantly Alpine type. But in that study I further pointed out that the dolichocephals as well had lived along-side the brachycephals in the Hittite period. We know that after the great Hittite empire came to an end and was succeeded by the Phrygians in central Anatolia, the Hittites continued to rule for some time in south-eastern Anatolia in the form of independent principalities or kingdoms. Thus, even though there is the difference in time already mentioned between the two skeletons discovered at Karahöyük, it is very probable that in the Post-Hittite period of this region of Anatolia round-headed and long-headed racial elements co-existed synchronously, as they did in the Hittite empire period in central Anatolia.

TABLE : 1

Measurements of Karahöyük No. 1: The calva

Glabello-occipital length	190	mm.
Maximum width	140 ??	mm.
Minimum frontal diameter	92.5	mm.
Mean thickness of left parietal	4.3	mm.
Cranial index	73.68	??
Fronto-parietal index	66.07	

TABLE : 2

Measurements of Karahöyük No 2: The calva

Glabello-occipital length	182	mm.
Maximum width	151	mm.
Minimum frontal diameter	98	mm.

¹⁰ Şenyürek, M. S. : *Op. cit.*

TABLE: 2
(Continued)

Porion-bregma height	118.5	mm.
	(Average of two sides)	
Mean thickness of left parietal	6	mm.
Horizontal circumference	532	mm.
Transverse arc	318	mm.
Bizygomatic diameter	145.5	mm.
Cranial index	82.96	
Po-b-length index	65.10	
Po-b-breadth index	78.47	
Fronto-parietal index	64.90	
Cranio-facial index	96.35	
Zygo-frontal index	67.35	

TABLE: 3

The measurements of Karahöyük No. 2: The mandible

Bicondylar width	129	mm.
Bigonial width	97	mm.
Bimental width (Distance between the two foramina mentalia)	44.5	mm.
Condylo-symphyseal length	107	mm.
Height of corpus (At the level of foramen mentale)	38	mm.
Thickness of corpus (At the level of foramen mentale)	11	mm.
Height of ascending ramus (From gonion to the highest point of the condyle)	61	mm.
Height of ascending ramus (projected)	49	mm.
Depth of incisura mandibulae	11.2	mm.
Width of incisura mandibulae	34	mm.
Minimum breadth of ascending ramus	30.5	mm.
Mean angle mandible	128°	
Mandibular index	82.94	
Breadth index	75.19	
Index of ascending ramus	50.00	
Index of incisura mandibulae	32.94	
Height-thickness index of the corpus	28.94	

TABLE: 4
Measurements of the teeth of Karahöyük No. 2

	Second lower premolar	First lower molar	Second lower molar
Length	7.1 mm.	10.5 mm.	10.9 mm.
Breadth	8.5 mm.	10.5 mm.	10.2 mm.
Trigonid breadth	—	10.5 mm.	10.2 mm.
Talonid breadth	—	10.2 mm.	9.8 mm.
Robustness value (L. X Br.)	60.35	110.25	111.18
Crown index (Br. X 100 / L.)	119.71	100.00	93.57
Trigonid-talonid index (Talonid Br. X 100 / trigonid breadth)	—	97.14	96.07

YANLIŞLAR (ERRATA)

Bu makalenin ilk 16 sahifesinde sonradan görülen aşağıdaki yanlışları lütfen düzeltiniz:

Please correct the following errors in the first 16 pages of this paper, which were noticed subsequently:

<u>Sayfa (Page)</u>	<u>Satır (Line)</u>	<u>Yanlış (Wrong)</u>	<u>Doğru (Correct)</u>
2	5	görölmüştür	gömülmüştür
2	19	yakut	yahut
7	2	mesculus	musculus
7	10	çukurlarını	çukurlarının
8	21	ue	ve
11	20	level level	level
13	28-29	submedium	medium
13	34	ambadoid	lambdoid
16	33	amonts	amounts

KARATEPE HEYKELTIRAŞLIK ESERLERİ HAKKINDA BAZI MÜLÂHAZALAR ¹

Dr. HALET ÇAMBEL

Bereketli Kilikya ovasını çevreleyen tepelerin derinliklerine doğru, Torosların eteklerinde, Ceyhan'ın her iki yanında iki müstahkem mevki yükselmektedir: Karatepe ile Domuztepe (bk. B. Alkım, *Karatepe kazısının arkeolojik sonuçları*, Belleten XII, 1948, Lev. CXVI, res. 2 c)²

Bir taraftan Domuztepe ile birlikte ırmağı tutan Karatepe, kuzeyde Andırın ovasına, batıda ise, Çukurovadan gelip te Toros dağlarını aşan Ağyol (beyaz rengine atfen "Akyol," adının mahalli şeklidir) adındaki kadim kervan yoluna hâkimdir. Bu yol, sıcak kışlaklarından serin yaylaları istikametinde yapılan göçlerde, bu mıntaka köylü ve yürükleri tarafından el'an kullanılmaktadır. Bahar ve güz aylarında, göçleri sırasında, bu yol boyunca onların, at, merkep, deve, araba ve sürüleriyle birlikte uzun kafileler halinde uzanıp gittikleri veya yol kenarlarında konakladıkları görülür. Eski zamanlarda da durum, her halde bundan başka değildi ve bu haliyle Karatepenin, sevkülceyş bakımından hakikaten ehemmiyetli bir yer tuttuğu söylenebilir.

Kale nisbeten küçüktür, kuzey - güney mihveri takriben 430 m. yi, doğu - batı mihveri ise 190 m. yi geçmez. Tepe, muntazam aralıklarla, birbiri peşi sıra, mustatil şekilli burçlarla mücehhez heybetli bir sur duvarıyla çevrilmiştir. Bu duvar ayrıca, bayır aşağı uzanmış olup, kalenin esas iki giriş kapısının arkalarını muhafaza altında bulunduran iki destek duvarıyla (ayn. yr., Lev. CXVII, O/1-16 ve T-Y/29-30) takviye edilmiştir.

Karatepede bugüne kadar meydana çıkarılanların en ilgi çekicisi, giriş kapılarına bağlı iki binadır. Bunlara geniş bir rampa ile

¹ Bir özeti IV. Türk Tarih Kongresi'nde okunan bu yazının İngilizcesi *Oriens I*, sayı 2 (Leiden, 1948/49) de çıkacaktır.

² Karatepe kazısına ait mebazlar için bk. B. Alkım, *Karatepe kazısının arkeolojik sonuçları*, Belleten XII, 1948, s. 533, not 1-2, s. 534, not 6-7.

ulaşılır. Rampalar, Ağyol'un iki ayrı noktasından çıkarlar ve birincisi, güney - doğu yönünde, takriben tepenin güney - batısındaki yukarı kapısına (ayn. yr., Lev. CXVII, I-J/13-15); ikincisi ise, Kırağılı derenin kervan yolunu katettiği noktadan ayrılıp, kuzey - doğusundaki aşağı kapısına ulaşır (ayn. yr., Lev. CXVII, P-S/31-33). Her iki rampanın kapılara yakın kısımlarında, dış yanları, esas sur duvarı tarzında yapılmış kuvvetli duvarla sınırlanmış kapılar (ayn. yr., Lev. CXVII, B-I/13-20 ve R-S/33-36) giriş mihver ve cenhalarını koruyan bir burçlar sistemiyle takviye olunmuştur.

Kapı yapılarının planları T- biçimindedir. Kapıdan girildikten sonra uzun bir medhalden geçilip, karşılıklı iki yan odaya açılan bir avluya varılır. Güney - batıdaki yukarı binada, buradan ikinci bir avluya geçilmektedir. Burada, iki boğa arasında bir erkek tasvirli kabartma bir kaide üzerine oturtulmuş olup ta halen devrilmiş vaziyette bulunan kocaman bir kral heykeli yer almaktadır (bk. H. Th. Bossert ve H. Çambel, *Karatepe - Yeni bir Eti harabesi, ilk rapor*. İstanbul Üniversitesi Eski Asya Kültürlerini Araştırma Enstitüsü Yayınları, no. 1, İst. 1946, şk. 2 ve 3). Bu mevkie kendi muhitinde "Arslantaş", adı verilmesine sebebe, bu boğaların köylüce arslan sanılmış olmalarıdır. Binanın güney - doğusundaki sahada ve ona bağlı olup ta küçük küçük odalardan ibaret bulunan yan kanatta ise, bol miktarda küp ve değirmen taşı parçaları bulunmuştur.

Fakat kapı yapılarının asıl önemi, bunlardan hiç birisinde değil de, iç duvarlar boyunca sıralanmış kabartmalı ve kitabeli ortostatlarda aranmalıdır.

Birinciler, ayrı bir yazıda geniş ölçüde bahis mevzuu edilmiş olduğu (bk. H. Th. Bossert, *Karatepede bulunan Fenike-Eti bilinguisleri*, Belleten XII, 1948, s. 515 vd.) için, burada sadece, her iki binada da (ortostatları, kapı arslan ve sfenkslerini ve bunlara ait kaidelerle kral heykelini kaplıyan) uzun kitabeler bulunmuş olduğu kaydedilmekle iktifa olunacaktır. Dışarıdan gelen bir ziyaretçiye nazaran, binaların sol yanındaki kitabeler, eski Sami, sağındakiler ise Hitit hiyeroglif yazısı ile yazılmışlardır. H. Th. Bossert ve Fr. Steinherr'ce yapılan tetkiklere göre, bu yazıların, bir *bilinguis*, yani iki ayrı dilde ifade edilmiş tek bir metin teşkil ettikleri de göz önünde bulundurulursa, bu olayın fevkalâde önemi derhal açığa çıkacaktır. Uzun yıllardanberi üzerinde çalışılmalan Hitit

hiyerogliflerinin çözümlmesine yararlı anahtar, bu suretle ele geçirilmiş sayılabilir.

Burada ayrıca, kitabeler üzerinde yapılan tetkiklerden anlaşıldığına göre, bu kalenin, Danuna Kralı Asitawa(n)da namındaki hükümdar tarafından kurulmuş olduğunu kaydedelim. Danuna'lar bir deniz kavmi olup, M. Ö. 1200 sularında, Filistler ve daha az malûm başka kavimlerle birlikte, Orta Anadoludaki Hitit devletini yıkmışlar, Suriyeyi istilâ etmişler ve ancak, denizde ve karada yapılan muazzam bir meydan muharebesi sonunda Ramses III tarafından durdurulabilmişlerdi. Asitavanda'nın, kendisine " 'dn (= Adana ?) ovası hükümdarı,, unvanını verişinden, hükümet merkezinin daha güneyde, yani Kilikya ovasında bulunduğu mânası çıkarılabilir. Şu halde Karatepedeki kale, hükümdar tarafından av sahası ve yayla olarak ta kullanılan bir sınır kalesinden başka bir şey değildi. Kitabelere ve burada uzun uzadıya münakaşa edilemeyecek umumî tarihî mülâhazalara dayanarak, H. Th. Bossert (ayn. yr., s. 522), kalenin M. Ö. 730 yıllarında kurulmuş olduğu neticesine varmak istiyor. Esasen bu mevki, nisbeten kısa süreli bir devre boyunca iskân olunmuştu (bu son mülâhaza, Roma devrine ait bir çok kalıntılar gösteren Domuztepe için varit değildir). Karatepede, bundan daha öncelerine veya daha sonralara ait arkeolojik tabakalara, mimarî tamir veya rekonstrüksiyonlara delâlet edebilecek hiç bir emareye rastlanmadığı gibi, bir sıra nâtamam kabartmanın varlığından da anlaşıldığına göre, burası, inşaatı daha tamamlanmadan evvel muazzam bir yangın neticesinde harap olmuştur.

Kitabelerden gayri kapı yapılarını süsliyen kabartmalar, çok büyük bir önem ifadesi taşırlar. Gerek teknik, buluş, tanzim şekli ve stil, gerekse tasvir olunan sahnelerle bunlardan edinilecek bilgi ve beliren yabancı unsurlar bakımından bu kabartmalar, o kadar çok taraflıdır ki, burada daha etraflıca gözden geçirilmeleri faydalı olacaktır.

Teknik bakımdan Karatepe heykeltıraşlık eserleri çok mükemmel sayılamaz. Bununla beraber onları mütecanis bir bütün telâkki etmek te doğru olmaz. Filhakika daha yakından tetkik edildikleri vakit, birden fazla usta elinden çıkmış oldukları anlaşılır. Bu ustalar aynı seviyede de değillerdi. Eserlerden bazıları gayetle kaba ve birer taşra işçiliği semeresi oldukları halde, daha başka-

larının az çok usta sanatkârlar elinden çıkmış gibi görünmeleri işte bu yüzdendir.

Nâtamam, kırık, ıskartaya çıkarılmış ve kabaca işlenmiş bazı eserlerin tetkiki, bu sanattaki teknik çalışma safhalarının, eskisinden daha geniş ölçüde aydınlatılabilmesine imkân verecektir. Bazı yerlerde yazıların, kitabelere mahsus taş levhalara inhisar ettirilmeyip te, kabartmalı ortostatlar üzerinde de devam ettirilmiş olmaları (res. 5, 15, ve *Bellekten XII*, 1948, Lev. CXXX, res. 24), ortostatların, ancak yerli yerlerine oturtulduktan sonra işlenmiş oldukları fikrine yol açar. Tamamlanmış kabartmalar yanı sıra tamamlanmamış levhaların da yerli yerlerinde durmakta oluşu (res. 9) bu fikri destekler. Bununla beraber, eserlerden bazılarının, yerlerine, ancak işlendikten sonra konulmuş olduklarını akla getirecek emareler de vardır. Bu münasebetle zikri gerekli her iki misal de, kabartmalar.. değil, heykellere ait bulunmaktadır. Böylelikle meselâ çıkıntılı arka kısmı, gerisinde bulunan bir oyuğa oturtulmuş Samî yazılı arslan (res. 5), ancak bu kabartma işlenip bitirildikten sonra yerine konmuş olabilir; aksi halde heykeltıraş, kabartmada mevcut şekilleri ona göre ayarlar, üst sahnedeki son figürün yarısını ve altındaki tezyinî şeridin bir kısmını kesmek zorunda kalmazdı. Yine aynı şekilde, aynı kabartmalar sırasının öbür ucunda, iş sırasında bozulan bir kabartmaya (res. 7) dayanan sfenks te (res. 16) ancak tamamlandıktan sonra yerine oturtulmuş olsa gerektir. Aynı kabartmanın, bilâhare kapıya yakın bir yerde bulunan daha muvaffak olmuş ikinci bir nümunesi, birincisinin, ıskartaya çıkarılıp ta, kendisini hemen hemen tamamen örten sfenkse zemin olarak kullanılmış bulunduğunu göstermektedir.

Kabartmaların yapılışında ilk kademe, şüphe edilemez ki, tasarlanan tasvirin hudutlarını mahkûk bir hatla çizmekti. Müteakiben bu sınırlar etrafındaki zemin derinleştiriliyor, iç kısmı kabartma halinde kalıyor, iç teferruat ta, ancak bundan sonra belirtiliyordu. Res. 12'deki kabartmanın üst sol köşesindeki erkek tasvirinin sol elinde görülen bir âlet, işte böyle mahkûk bir şekildir. Heykeltıraş ya bu âleti bitirmeğe fırsat bulamamış, yahut ta bu şekli silmek zahmetine dahi katlanmaksızın, onu tamamlamaktan vaz geçmiştir. Diğer bir kabartma (res. 9), bundan bir sonraki kademeyi göstermektedir. Burada zemin derinleştirilmiş, fakat şekillerin iç teferruatına henüz başlanmamıştır.

Ayrı ayrı levhalar üzerindeki tasvirlerin tanzim tarzları hiç bir şekilde mütecanis değildir. Tek bir figür veya bir kaç figürlü tek sahneler mevcut olduğu gibi, üst üste iki sahneli olanlar da vardır. Böyleleri ekser hallerde—istisna tek bir vaka'da tezyinî bir şerit şeklini alan (res. 5) — ufkî bir hatla ayrılmıştır (res. 1, 2, 6, 7, 13). Bazı iki sahneli levhalarda ise böyle bir hat mevcut olmayıp, çoğunda, iki sahne birbirinden bariz şekilde ayrı tutulmuştur. (res. 11, 12, ve *Bellekten XII*, 1948, Lev. CXXIV, res. 13). Böylelerinde, üst sahnedeki figürlerin hep aynı seviyede olmayışları (meselâ son zikredilenlerde olduğu gibi), şüphesiz sadece heykeltıraşın, evvelâ alt sahneyi işliyerek, üst sahneye ait yer hesabını, figürlerin yerli yerlerine hatasız olarak yerleştirilmelerine imkân verecek şekilde dikkatle yapmamış olmasındandır. Ancak tek bir kabartma hakkında (res. 14), tek bir sahneyi mi gösteriyor, yoksa iki sahnelidir de, aralarında bir boşluk bırakılmıyacak şekilde içiçe mi sokulmuşlardır, gibi bir münakaşa açmak kabildir. İşlendikleri takdirde dar ortostatlar, mevcut sahanın bir zarureti olarak, üst üste sıralanmış tek figürler göstermektedir (*Bellekten XII*, 1948, Lev. CXXIV, res. 13 solda).

İnsan ve hayvan figürleri, umumiyetle profilden, ayakta durur, yürür, çömelir veya oturur vaziyette olup, vücutlarının ancak üst kısımları cepheden gösterilmiştir. Yüzleri cepheden yapılmış boğa şekilli adamlardan (ayn. yr., Lev. CXXIII, res. 12) sarfı nazar, bunun ancak iki istisnası vardır, ve bunların her ikisi de tamamen cepheden gösterilen çömelmiş vaziyetteki yabancı ilâh Bes'e ait tasvirlerdir (res. 15).

Kabartmalarda tasvirler, geniş ölçüde tek figürlerden ibaret olup (*Bellekten XII*, 1948, Lev. CXXX, res. 24), bazılarında, kendilerinden evvel gelen veya karşılarında yer alan daha küçük boyda hayvan (ayn. yr., Lev. CXXIX, res. 22) veya insan (res. 9 ve *Bellekten XII*, 1948, Lev. CXXII, Lev. CXXX, res. 23) figürleri ilâve olunmuştur. Tasvirlerin mühimce bir kısmı, aynı boyda antitetik figürler olup (res. 7, 8, *Bellekten XII*, 1948, Lev. CXXIII, res. 12), bazılarında ayrıca merkezî bir figür yer almaktadır (res. 6 üstte; 7 üstte, *Bellekten XII*, 1948, Lev. CXXIX, res. 21, Lev. CXXXI, solda). Daha başka kabartmalarda birbiri peşi sıra yürüyen insan figürleri tasvir edilmiştir (res. 1, 11, 16). Üç kişiden daha kalabalık bir insan topluluğu gösteren hakiki sahneler nisbeten nadirdir

(res. 1-2, 4, 12). Bunlardan ikisi, canlılık ve kompozisyon bakımlarından şayanı hayrettir.

Tasvirlerde mevzular çok çeşitlidir ve umumiyetle büyük bir canlılık, mutada aykırılık ve eklektisizm intibai uyandırırılar. Bir istisna ile, ayrı ayrı levhalar arasında, mânaca hiç bir münasebet veya devamlılık yoktur. Mutad üzere kapılar, kapı arslanları (*Belleten XII*, 1948, Lev. CXXXVI; CXXXVII, res. 18) ve sfenksler (res. 16) tarafından tutulmakta, bunlar mızraklarla müsellağ boğa şekilli iki adam (*Belleten XII*, 1948, Lev. CXXXIII, res. 12) ile, başı üzerinde kanatlı bir güneş kursu taşıyan çift kanatlı bir demon (ayn. yr., Lev. CXXX, res. 24) tarafından desteklenmektedir. Ortalarında hayat ağacı bulunan antitetik keçiler (ayn. yr., Lev. CXXXI, res. 25 ortada), aralarında mukaddes dağ sembollü iki boğa (res. 3) ile, iki yanında iki arslan tutan kahraman (*Belleten XII*, 1948, Lev. CXXXIX, res. 21) tasvirleri gibi mitolojik menşeli sayılabilecek daha başka sahneler vardır.

Hakiki tanrı tasvirleri nadir olmakla beraber, mahiyetleri bakımından hayret vericidirler. Yukarıda da kaydedildiği gibi, Mısır tanrısı Bes, iki ayrı kabartmada tasvir olunmakta (res. 15), böylece bu ilâha Anadolu toprağında ilk defa olarak rastlanmaktadır. İlâh, birisinde -hiç te mutad olmıyan bir tarzda-, omuzlarında iki küçük maymunla, diğerinde ise, ellerinde birer yılanla tasvir olunmuştur. Bes'ten gayri, ayrıca, önünde daha küçük bir figür duran, bir elinde bir doğan tutup, öbür elinde bir tavşan sallanan bir av tanrısı tasviri de vardır. (*Belleten XII*, 1948, Lev. CXXXII, res. 9-10). Tasvirlerden birinde, bu tanrı, bir boğa üzerinde ayakta durmaktadır ki (ayn. yr., Lev. CXXXI, res. 8), böylelikle burada âdeta, av ilâhı mefhumuyla gayetle iyi bilinen Jupiter Dolichenus'un bir prototipi olan boğa üzerindeki hava ilâhı mefhumunun, birbiriyle karışacak derecede bir vahdet haline girmiş olduklarına şahit oluyoruz.

İzahları öyle hiç te kolay olmayıp, âyinle ilgili oldukları tahmin olunabilecek birkaç sahne, ilâhî unsurla insanî unsur arasında bir bağlantı noktası teşkil etmektedir (bk. bilh. res. 11-12, 13); bunlar arasında çifte baltalı kurban sahnesi (res. 12, aşağıda) bilhassa dikkate şayandır.

Tasvirlerin büyük bir kısmı, tam mânasiyle dünyevî bir mahiyet taşır; bunlar arasında en çok rastlananlar da, bu kadim

halkın yaşayış ve meşguliyetlerine ait olanlardır. Askerî karakterde olanlar nisbeten azdır. Bunlar, karşı karşıya duran birkaç miğferli ve kalkanlı piyade (res. 7 - 8) ve süvari muhariplerdir. Buna bir de parça halinde bir harp arabası (gerçi bunun av arabası olması ihtimali de yok değildir) ilâve edilecek olursa, bu mevzuda söylenebilecekler tamamlanmış olur.

Bütün kabartmalar içinde, en canlı, en orijinal olanları, bu halka ait günlük hayat tasvirleridir. Bu arada, arslan avlıyan süvari (res. 5); mızrak veya ok-yay ve doğanla mücehhez piyade *Bellekten XII*, 1948, Lev. CXXIX, res. 22); ayrıca - Anadolu'da hiç te mutad olmıyan- ayı avı tasviriyle geyik avı (res. 3) gibi av faaliyetleriyle alâkalı çeşitli sahnelere rastlanmaktadır. Mamafi avcılık, sadece kara avına inhisar etmiyordu. Anlaşıldığına göre, su üstü balık ve kuş avı, o zamanların en çok rağbet gören belli başlı meşgalelerinden idi. Sandalda balık tutan (*Bellekten XII*, 1948 Lev. CXXIV, res. 13) veya uzun saplı bir nevi kepçe ile su kuşları avlıyan adam tasvirleri görülmektedir. Üst üste dizili (ayn. yr., aynı Lev., solda) veya yan yana sıralı kuşlar (res. 13, üstte) sırt üstü yatmış bir tavşana saldıran yırtıcı kuşlar (*Bellekten XII*, 1948, Lev. CXXIX, res. 21, üstte), adamlar tarafından taşınan veya güdülen hayvanlar (ayn. yr., Lev. CXIX, res. 6) bu tasvirler arasındadır.

Bu meyanda kral ile kraliçe de unutulmamıştır. İki levhadan ibaret bir tasvirde, merkezi kral olan bir ziyafet sahnesi vardır (res. 1-2). İki levhalı oluşu itibarile bu sahne istisnaif bir yer tutmaktadır ; çünkü kabartmaların, tek başlarına ayrı ayrı birer bütün teşkil edip, etrafındakilerle hiçbir şekilde alâkalı olmadıkları söylenebilir. Ziyafet sahnesinde hükümdar, yemekle dolu bir masa önünde oturuyor. Dört bir tarafını çevreleyen hizmetkârlar, onu bir yandan yelpazelerken, bir yandan da, aralarında tavşan ile ördek veya piliç te bulunan çeşitli yiyecek, içecekler taşımakta, öbür yandan ise, bir hayvan kesimi için hazırlıklar yapılmaktadır. Altta çalgıcılar çeşit çeşit âletleriyle hazır vaziyettedir. Bu sahne, aralarında oyuncuların da yer aldığı başka bir kabartma (res. 6) ile tamamlanmaktadır. Kraliçeye en az iki yerde rastlanıyor; bir yerde, arkasında bir hizmetçi olduğu halde tahta bir iskemleye oturmuştu (*Bellekten XII*, 1948, Lev. CXXIII, res. 11) öbüründe ise, ata binmiş bir vaziyettedir (res. 5, üstte). Bu sonuncusunda kraliçe, her iki

bacağını birden atın bir tarafından aşağı sallandırmış ve ayakla-riyle özenginin öncüsü sayılabilecek küçük bir tahta parçasına basmıştır. Atın başında bulunan başlık, binicinin hüviyetiyle alâkalı her türlü şüpheyi ortadan kaldıracak mahiyettedir. Bir hurma ağacı altında çocuğunu emziren bir ana tasviri (*Bellekten XII*, 1948, Lev. CXXX, res. 23) de gayetle alâka çekicidir ve bir ilâhe, bir kraliçe veya günlük hayattan alınmış bir sahne olarak ele alınabilir. -Nihayet direk, organlar, kürekler ve dümenle mücehhez büyük bir yelkenli tasviri (res. 4) gelir; yelkenler toplanmış, kürekler faaliyet halindedir. Kürekçilerin arkasında, etrafı gözler vaziyette kaptan (?) durmakta, bir başta, elinde bir kap tutan birisi ayaklarını uzatmış oturmakta, geminin altında balıklar ve iki adam yüzmektedir. Denizci bir halk olan Danuna'ların, merkezlerinin aslen bu dağlık bölgede değil de, daha cenupta Kilikya ovasında bulunduğu göz önünde bulundurulunca, bu dağlık bölgede denize hâs böyle bir gemi tasvirinin görülmüş oluşu, hiç te şaşılacak bir şey değildir.

En sathî bir inceleme bile, Karatepe heykeltıraşlık eserlerinde, bir arada bir çok çeşitli yabancı tesirlerin varlığını göstermeğe kâfidir. Bu olay, bu mevkide ortaya çıkan en alâka verici ve en düşündürücü meselelerden biridir ve bu husustaki etraflı bir inceleme, şüphesiz bu devri geniş ölçüde aydınlatmağa yardım edecektir. Apayrı bir tetkike ihtiyaç gösteren bu meselenin teferruatına girmeksizin, bahis konusu yabancı unsurları kısaca işaret edip geçelim.

Mısır unsuru, açıkça, Mısır ilâhı Bes'e ait tasvirde görülür. İlâh burada, Yeni İmparatorluk devrinden pek iyi tanıdığımız cepheden, çömelmiş vaziyette tasvir olunmuştur (res. 15). Bir hurma ağacı altında çocuğunu emziren ana tasviri (*Bellekten XII* 1948, Lev. CXXX, res. 23) yine aynı tesir sahasına atfedilmelidir. Bu tesiri, daha güneyde, Kilikya ovasında gayetle yakından tanınan hurma ağacında veya ananın, Karatepedekilerden hiç te farklı olmıyan şeklinde değil, daha çok bu sahnenin, Anadoluya tamamiyle yabancı olup ta, Mısırdaki Yeni İmparatorluğun El-Amarna devri sanatına hâs olan bütün tarz ve havasında aramalıdır. Mezopotamya unsuru, daha doğrusu bu unsurun Kıbrıs-Fenike tesirine tâbi şekli de gayetle açıktır. Boğa şekilli adamlar (*Bellekten XII*, 1948, Lev. CXXIII, res. 12), antitetik keçiler (ayn. yr.,

lev. CXXXI, res. 25 ortada) ve yabancı hayvanlar arasında yer alan kahraman (ayn. yr., Lev. CXXIX, res. 21) buna bir misal olarak gösterilebilir. Buna ayrıca, aynı Kıbrıs tesirinin keramikte de pek bariz olduğunu ilâve edelim. Nihayet bir de, kapı sfenksleriyle (res. 16) Tel Halaf heykeltıraşlık eserleri arasında acayip bir benzerliğin varlığına da işaret olunmalıdır. Vâkıa eserler yan yana getirilince, aralarında açıkça her hangi bir benzerlik gösterilemeyeceği için, buna tam bir benzerlik dene-mezse de, yine acayip bir yakınlığın varlığı inkâr edilemez. Tezyinî şeritlerin kullanılması, (res. 5) bazı kabartmalarda açığa çıkan kudretli kareket ve canlılık ta yabancı asıllı unsurlar arasındadır. Mamafi bütün bunlar, hâkim unsur şeklinde beliren Anadolu tesirinden daha üstün değildir. Umumî tertip ve tanzim tarzı, ekseri tasvir olunan sahnelerin bir çoğu ile karga burun, meyilli alın ve tıknaz gövdeleriyle bizzat insan figürleri hakika-ten Anadoluludurlar.

Karatepe heykeltıraşlık eserlerinin ortaya çıkardığı meselelerin en şaşırtıcılarından biri de, yukarıda da temas ettiğimiz gibi, o şayanı hayret gayri mütecanislikleridir. Bu, sadece işçilik ve tek-nik keyfiyetteki bazı farklara inhisar etmez, aynı zamanda kendisi-ni, kompozisyonda, nisbetler duygusunda, hareket ve stilde ve nihayet burada bir araya gelen yabancı unsurlarda da açığa vurur. Eserler, birbirleriyle münasebetli olmaksızın tanınmış bulun-saydılar, hiç şüphesiz, pek çeşitli devirlerin malı olup, pek ayrı gayrı yerlerden gelmiş oldukları neticesine varılır; sanat tarihçileri, onlara, uzun stilistik tahliller için pek tatminkâr birer mevzu di-ye dört elle sarılırlar, gayetle ustalıkla bir mukayeseler sistemi sayesinde, zaman ve mekânda çeşitli merhaleleri havi, elli yıllık bir hata ihtimali çerçevesi içinde, ortaya mükemmel bir tasnif koyma-ğa muvaffak olabilirler ve yine ihtimal ki bu tasnifler, meselâ sfenks (res. 16) ile yanı başındaki geyik avı sahnesi (res. 3) gibi eser-ler arasında, görünüşte hakikaten her hangi bir münasebetin var-lığı iddia edilemeyeceği için, öyle pek uzun boylu bir tenkide de uğramazlardı.

İşte burada, en nihayet, nisbeten kısa bir zaman zarfında yerinde yapılmış olup ta tekrar kullanılmamış olduklarını katî olarak bildiği-miz (bk. s. 23 vd.) bir çok heykeltıraşlık eserlerinin *in situ* bir kompleks halinde bulunmuş olmaları, bizim için büyük bir talih eseri

olmuştur. Bu bakımdan onların gayrı mütecanisliğini, değişik devir ve mahallere aidiyetlerine hamletmeğe kalkışmak muhakkak surette hatalı olurdu.

O halde bu problemin hal şekli nedir? Kanaatımızca, yukarıda da kaydolunduğu üzere (bk. s. 23) eserlerin, pek farklı şartlar altında yetişmiş, hattâ pek değişik sanat mekteplerine mensup diyebileceğimiz birden çok usta elinden çıkmış olduklarını kabulden gayrı çıkar yol yoktur ve mevcut bütün meseleler, ancak böyle bir izahla çözülebileceği gibi, Karatepe kompleksi hakkında doğru dürüst bir hükme de ancak bu yolla varılabilir.

Hiç şüphe edilemez ki, bu derece azametli bir eserler kitlesinin nisbeten kısa sayılabilecek bir zaman çerçevesi içinde bitirilmek şartıyla, tek bir usta elinden çıkmış olabileceğini kabule madde-ten de imkân yoktur. Tabiatıyla, bütün işin tek bir usta tarafından idare edilerek, mahkûk desenlerin, yontulmuş taş levhalar üstüne yine aynı usta eliyle çizilip, asıl işçiliğin kalfa ve çıraklara bırakılmış olduğu nazarî olarak tasavvur edilebilirse de, anlaşıldığına göre, Karatepe için vaziyet böyle değildir. Eserler arasında mevcut esasa müteallik kat'î ayrılıklar, burada birden fazla ustanın müstakilen çalışmış olduklarını göstermektedir. Umumî idareyi içlerinden birisi deruhte etmiş olsa bile, onun salâhiyeti, bütün levhaların ilk desenlerini bizzat çizmek derecesine kadar ileri götürülmemiştir.

Başka başka ustaların, işçilik, hayal kuvveti, artistik duygu, görgü, ve kabiliyet itibarile seviyeleri de elbette farklı olmak zorundaydı. Ayrıca menşe, mensubiyet ve görüşleri de aynı değildi; aralarında, ihtimal, asıl yurtlarından öyle pek ayrılmamış olanlar bulunduğu gibi, çok uzaklardan gelmiş olanlar da vardı. Karatepe- de, gayetle kaba, iptidai, bir taşra - sanatına değil - işçiliğine ait nünunelerle yan yana, yabancı unsurlarla dolu bir hayli orijinal, canlı ve daha yüksek evsafa eserlerin de hep bir arada bulunuşu işte bu yüzdendir.

Bütün bunlar, bilhassa eski şark sanatı bahsinde, münhasıran stilistik mülâhazalara takılıp kalmanın arzedebileceği büyük tehlike üzerine bizi, tekrar ve ısrarla işaret etmeğe sevkeder. Bu, şüphesizdir ki, arkeolojik âbidelerin tetkiki işinde, sanat tarihi kıstaslarına ekseriya pek geniş bir yer ayrılıp ta, bütün mürekkeplikleri içinde, o devirlere ait çok daha az bilinen teknik maddî ve ma-

nevî kültür meselelerine karşı kâfi dikkat gösterilmeyişinden ve bunlar üzerinde yeter ölçüde kafa yorulmayışından mütevellit bir hatadır. Hemzaman iniş ve çıkışlar, değişiklik ve atlamalar, istimalden sâkit oldukları halde, yine de yer yer yaşamakta devam edegelen tezahürler, eski ananelere sadakat yanı sıra, çürüme veya canlanma emarelerinin hep bir arada yan yana mevcut oluşları hiç kale alınmaksızın, bir çok zamanlar, sanat tarihinin mütecanis ve nizamlı bir seyir şeklinde telâkkisine şahit oluyoruz. Tarihlerinin tespitine yarayacak emarelerden mahrum olarak bulunan âbidelerin, sık sık, Karatepe kompleksi misalinden de anlaşılacağı üzere, bütün bütün hatalı neticelere yol açabilecek böyle tam mânasile sun'î ve şekli kıstaslara göre tasnif olunmalarının sebebi işte budur. Bu bakımdan, eski âlemin, mevcut âlemden hiç te farklı olmayıp, zenginle fakirin, iptidai ile mütekâmilin, mahallî ile yabancıнын, kaba ile incenin, organik ve daima değişen bir vahdet halinde yan yana yaşyabilecekleri, hiç bir zaman akıldan çıkarılmamalıdır.

Karatepede çalışmış olan ustaları birbirinden ayırmak, her halde kolay bir iş olmayacaktır, fakat kat'î neticelere varılmadan önce, daha bir çok uzun, dikkatli çalışmalara ihtiyaç varsa da, daha şimdiden, hiç değilse iki esas ustayı tefrik etmek mümkündür. Bu ustalardan birincisi olan *A*'ya, çok daha dün bir seviyede olan ikincisine — *B*'ye — nisbetle hareket ve güzel nisbetler ustası diyeceğiz. Bu yazıda, esas itibarile, mevcut eserlerden yalnız tüm olanları ele alınmış olup, elde, kırık ve parça halinde daha bir çokları bulunduğu göre, ihtimal, *A* ve *B*' den gayri daha başka ustalar da vardı; böylelikle meselâ heykeller, belki ne *A* ne de *B*' ye değil, bir veya birden çok daha başka ustalara aittir. *A* ve *B*' ye mal ettiklerimiz de, yine ihtimal yalnız bu ikisinin elinden çıkmış degillerdir. Fakat vaziyet her ne olursa olsun, kabartmalar bahsinde, daha şimdiden *A* ve *B* remzi altında toplıyabileceğimiz, birbirlerinden esaslı şekilde farklı iki ana grup tefrik etmek mümkündür.

Kabartmalardan bir kısmı (res. 8 — 14; *Bellesten XII*, 1948, Lev. CXXI — CXXIV, res. 7c-13) iyice tecessüm ettirilmemiş olup, bir dümdüzlük intıbai uyandırırılar. Figürlerin, âdeta kontrplaktan kesilmiş te düz bir satıh üzerine yapıştırılmış gibi bir halleri vardır. Gerek dış, gerek iç çevreleri itibarile hacimleri yoktur, hatlar münhani değil, köşelidir. Kabartmalar, biribirini ta-

kip eden düz satırlar halinde işlenmişlerdir. Bu hal, res. 8'de de gayetle barizdir: meselâ muharibin miğfer, kulak, sakal ve kalkanı ön plânda ilk satırı teşkil eder, bunu da gövdenin teşkil ettiği ikinci ve üçüncü satır olarak zemin takip eder. Bu grupta figürler, tam manasile nisbetsiz olup, ya fazla kısa (res. 11, 12, üstte) veya fazla uzundur (bilh. res. 10, 13); bu da bir üslûp meselesi olmayıp, sadece bir yer meselesidir. Aynı figürler, nisbetsizliklerinden gayri, ayrıca da biçimsizdirler, bel hatları yoktur. Dik, cansız ve hareketsiz olup (aşağıda tekrar ele alınacak olan res. 12'teki tasvir bunun tek istisnasıdır) iç kısımlara ait teferruat işlenmemiştir (bk. bilh. res. 8, 10 — 14), göz ve dudaklar, sadece mahkûk hatlar halinde işaretlenmiştir. Bütün bu kabartmalar, az çok mütecanis olup, *B* rumuzlu ustaya atfolunmalıdır. Burada, bazı bakımlardan az farklı iki kabartmayı da (res. 1, ve *Bellesten XII*, 1948 Lev. CXXIII, res 11) kısaca kaydedelim. Bu ikisinde figürler, öbürlerine nisbetle bir az daha iyice tecessüm ettirilmiş olup, iç teferruat, bilhassa gözler daha dikkatle işlenmiştir. Mamafi bu, onların bu grup dışına çıkarılmaları için kâfi bir sebep sayılmaz.

Bu kabartmalardan farklı olarak, *A*'ya atfolunması gerekli, pek değişik karakterde başka bir grup daha vardır (res. 2-7, *Bellesten XII*, 1948, Lev. CXXIX, — CXXX ve CXXXI ortada). Bu grupta figürler, yekdiğerini çeşitli derinlikler halinde takip eden bir seri düz satırlar şeklinde işlenmiş değildir. Teknik, heykeltraşlık kaidelerine çok daha yakındır, yuvarlak ve mütecanisdirler. Figürlerde nisbet iyidir. Bu, geniş ölçüde, plân ve kompozisyon işinin dikkatle âyarlanmış oluşundandır; bu sayede sanatkâr, hiç bir zaman yer darlığı sıkıntısı çekmemiş ve önceden düşünmeden işe girişen *B* gibi, sona kalan şekilleri dar bir yere sıkıştırmak mecburiyeti altına düşmemiştir. *B*'de ancak bazı hallerde kullanılan bir sistem olmasına karşılık, *A*'da, üst üste iki sahneli kabartmalar, istisnasız olarak, ufkî bir hatla ayrılmış olup, bu yüzden bütün figürler, düz bir hat üzerinde yer almışlardır. Figürler biçimli, bel hatları barizdir. *B*'de olduğu şekilde parça parça değil de bir bütün halinde işlendikleri için, figürlerde iç kısımlarına ait teferruat ta gösterilmiştir (bk. bilh. res. 2, 6). Dudak ve gözler üzerinde dikkatle çalışılmış olup, sonuncular topvari bir çıkıntı halindedirler. Bu ustaya hâs en bariz karakteristiklerden

Res. 2

Res. 1

Res. 4

Res. 3

Res. 6

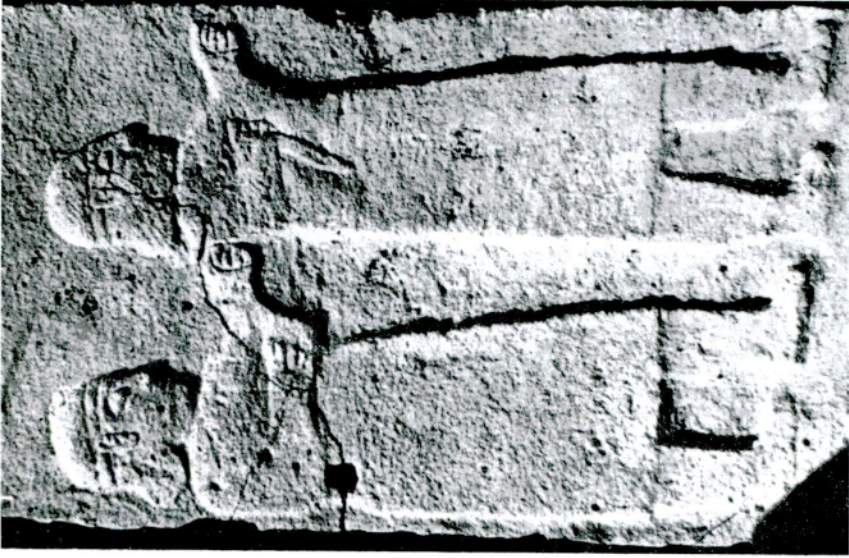
Res. 5

Res. 8

Res. 7

Res. 10

Res. 9

Res. 12

Res. 11

Res. 14

Res. 13

Res. 16

Res. 15

biri de, insan figürlerinin profilleridir. Alınları geriye doğru meyllidir, kocaman burunlu ve çenesizdirler. Dudakların, tek başlarına bu ustaya ait eserleri teşhise yararlı garip bir biçimleri vardır (bk. bilh. res. 2-3). Figürleri, hayat, elâstikiyet ve hareketle yüküldür (bk. bilh. res. 2, 3, 4, 6, 7) ve bu dinamizm, meselâ oyun sahnesinde (res. 6, altta), hayvan kesimi tasvirinde (res. 2 altta), geyik avında (res. 3) ve gemide (res. 4) olduğu gibi, çok zaman yalnız tek tek tasvirlerle inhisar etmeyip, topyekûn bütün sahneye hâkim olmuştur. Bu dinamizm, bazan öyle bir raddeye vardırılmıştır ki, modern anlayışlı bir seyirci, bu ustanın, adeta bir hiciv-mizah duygusuna sahip olduğunu söylemekten kendini alamaz. Vaziyet ne olursa olsun A'nın, hayal ve kompozisyon kabiliyeti bakımından kudretli bir adam olduğu inkâr edilemez. Kral ziyafeti, gemi, oyun sahnesi ve geyik avı, ancak kendisini A'nın tesirine kapıp koyuverdiği tek eserinde her zamankinden çok daha fazla başarı gösteren B'nin, birbirini takip eder veya yüz yüze durur vaziyetteki cansız, dik şekilli, her biri öbürünün aynı olan levhalarından çok farklıdır. B'nin bahse konu olan bu eseri, hemen hemen kral ziyafetinin hayvan kesme tasvirinden (res. 2 altta) kopye edilmiş bir kurban sahnesidir (res. 12, altta). Aynı ayrı figürlerin vaziyetlerindeki teferruata ait ufak tefek farklarla, ikincisinde tek bir şahsın noksanlığından sarfı nazar, umumî tertibin, her ikisinde de aynı olduğu söylenebilir: solda bir rahip (?), ortada öküzü tutan bir adam, sağda onu kuyruğundan yakalamış bir diğeri ve nihayet en arkada bir başkası. Üstelik, hemen hemen kölece bir sadakatle kopye edilmiş olan bu sahne, geniş ölçüde, aslının, A'ya hâs gayetle karakteristik canlılık ve cazibesine de sahiptir.

Burada akla gelen başka bir nokta da, kabartmaların ustalar arasında muayyen bir sisteme göre paylaştırılıp paylaştırılmamış olduğudur. Şimdilik bu hususta verebileceğimiz hüküm, ortada böyle bir sistem bulunmadığı merkezindedir. Ortadaki binaya ait giriş koridorunun sağ ve solunda yer alan kabartmalar (şimdilik her hangi bir ustaya maletmek imkânı olmıyan ilâh Bes -res. 15- buna bir istisna teşkil edebilir) hep A'ya; sağ yan hücrelerdeki (res. 8-14) ise, hemen tamamen B'ye ait olmakla beraber, aralarında, A'nın olanlar da yok değildir (*Bulleten XII*, 1948, Lev. CXXXI ortada). Yukarı binanın giriş koridorunda vaziyet daha karışıktır. Levha-

lardan sağ taraftakiler (ayn. yr., Lev. CXXIII) B'ye aittir, soldakileri ise, birini A, birini B... olmak üzere, her iki usta münavebe ile yapmışlardır. İki kral ziyafeti kabartması bile, iki ayrı elden çıkmadır. Tekrar, yukarıda münakaşası yapılan mevzua dönerek, şunu da kaydedelim ki, mesele, ayrı ayrı ustalar şeklinde izah edilmemiş bulunsaydı, münhasıran, aralarında mevcut ve daha önce anlatılan farklara dayanılarak, (res. 1) deki hizmetkâr ve çalgıcıların (res. 2) dekilerden ayrı bir kavme aidiyetleri iddia edilebilirdi.

Nihayet, bu ustalar bahsinde, ayrıca bir de yabancı unsurlar bahsine temas etmek gerektir; çünkü bunların ayrı ayrı memleketlerden gelme zanaatkârların eseri oldukları da akla gelebilir. Ancak şimdilik bu ihtimali destekler mahiyette her hangi bir emare mevcut olmadığı gibi, aksine, yukarıda izahına çalıştığımız müşterek karakterleri dolayısıyla (bk. s. 32 vd.) A'ya atfedilmeleri gerekli levhalar grubunun, sinesinde, hem yabancı tesirleri, hem de Anadolu unsurunu birlikte taşıdığı (bk. s. 28 vd.) görülür. Şu hale göre, daha kuvvetli bir ihtimalle A'nın, çok gurbet gezmiş, çok şeyler görmüş ve öğrenmiş bir adam olduğunu kabul etmek gerektir. Nihayet Karatepenin, Anadolunun tâ kalbinden kopup güney istikametinde uzanan en azametli kervan yollarından birisi üzerinde yer aldığı ve bu yolun, bugün bile hâlâ, kendilerine iş arıyan insanlarca çiğnenmekte bulunduğu da göz önünde bulundurulunca, bu mülâhazanın öyle hiç te garipsenecek bir şey olmadığı daha kolay anlaşılacaktır. Ehemmiyetsiz, fakat mânidar bir nokta olarak şunu da kaydedelim ki, Karatepe kazısında çalışan en iyi işçilerimizden biri, hafriyata muntazaman, yaya 12 günlük bir yoldan gelir ve kazı bitince de yine yeni bir iş peşinde güney istikametinde, hiç değilse daha 2-3 günlük bir yola gider.

Sözlerimize son verirken şunu da ilâve etmek gerektir ki, bu yazı, Karatepe heykeltıraşlık eserleri dolayısıyla ortaya çıkan sayısız ve fevkalâde alâkabahş meselelerin, sadece bir kaçına hafifçe temas edivermekten ibaret bir deneme mahiyetinde olup, bunların nihâf halli, şüphesiz daha bir çok uzun ve ciddi çalışmaları icap ettirecektir.

Ağustos, 1948.

SOME OBSERVATIONS ON THE KARATEPE SCULPTURES¹

The most important and interesting building complexes uncovered at Karatepe up to now, are doubtless the two gateway buildings, which are lined with sculptured slabs, bearing reliefs and inscriptions. Next to the inscriptions in Old-Phoenician and Hittite hieroglyphic script, which, according to the latest studies of H. Th. Bossert and Fr. Steinherr constitute a bilinguis of the time around 730 B. C., the sculptured works may be said to be of capital importance. They offer in respect to technique, conception, disposition and style, in regard to the scenes depicted, the information offered and the foreign elements disclosed such a great variety of aspects, that they deserve extensive and detailed analysis.

The study of the panels shows that — with the exception of sculptures in the round — the rough-hewn stone slabs were set up in place and fitted together before the actual carving was begun. The study of certain unfinished, broken, discarded and crudely worked pieces throws much light on the technical processes and the consecutive steps involved in this art.

The disposition of the representations on the different slabs is not uniform, there are single figures, heraldic groups, processions, real scenes and even slabs with two superimposed registers. The figures are, with rare exceptions, represented in profile.

The subjects represented are of great variety and — with rare exceptions — there is no continuity of meaning between them. Nevertheless, they can be grouped under several headings: portal figures, mythological and divine figures, ritual scenes, and scenes from the daily life of the people and of the royal family.

The foreign influences disclosed are also of great variety. The Egyptian, Mesopotamian-Assyrian and Anatolian elements are very clear, while certain aspects in Karatepe remind us of the Tell Halaf sculptures (fig. 16).

¹ The English version of this article will appear *in extenso* in *Oriens I*, No. 2 (Leiden, Brill, 1948/49) under the title: *Karatepe-An Archeological Introduction*.

One of the most perplexing problems posed by the Karatepe sculptures is their surprising heterogeneity, which, had they been found out of connection with each other, would have led to their attribution to very diverse epochs and localities. Such as things are, however, the only plausible explanation is that they were made by different masters of very different levels in craftsmanship, power of imagination, artistic sense and ability, origin, affinity and outlook. Two groups of sculptures can already be clearly discriminated, those belonging to *A*, the master of movement and the good proportions (fig. 2-7) and those belonging to master *B* who is of much inferior technical and artistic level (fig. 1, 8 - 14).

No definite system seems to have existed as to the division of labor between these two masters, and even if one of them was entrusted with the general organisation and supervision of the work, in the actual carving these masters must have been quite independant from each other.

The question as to whether the foreign elements disclosed go back to masters of different origin, must be answered in the negative, for the reliefs attributed to *A* disclose Anatolian as well as different foreign elements. The probability that *A* was a man who had wandered around much in the world, who had seen and learnt a great deal is, therefore, much greater than any other hypothesis. This is all the less surprising, considering the fact that Karatepe lies on one of the chief caravan roads leading from the heart of Anatolia way down into the south, and that this road is very much trodden by men in search of work - in the past as it is still to-day.

İZNİK'DE BİR BİZANS KİLİSESİ

SEMAVİ EYİCE

İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından muhtelif devirlere ait anıtları incelenerek, üç ayrı esere konu olan İznığe¹ 1948 yılının Mayıs ayı sonlarında yaptığımız bir tetkik gezisinde², şimdiye kadar neşredilmeyen bir Bizans kilisesinin kalıntılarını bir tesadüf neticesi, görmek ve zamanın müsaadesi nisbetinde incelemek imkânını bulabildim³. Uzun zamandır harap bir halde olan meşhur Ayasofya'dan⁴ ve İstiklâl savaşında şekilsiz bir tuğla yığını haline gelen Koimesis kilisesinden⁵ sonra İznığın üçüncü Hıristiyan mabedini⁶ teşkil eden bu kilisenin, bu yazı ile sadece bugünkü durumunu tanıtmak gayesini güdüyorum. Kilisenin adının tesbiti ve mimarî bakımdan bâzı noktaların aydınlanması, ancak geniş ölçüde araştırmalar ile kabil olacaktır⁷.

¹ A. M. Schneider-W. Karnapp: *Die Stadtmauer von Iznik*, «İst. Forschungen, Band IX», Berlin 1938.

Katharina Otto-Dorn: *Das islamische Iznik*, «İst. Forschungen, Band XIII» Berlin 1941.

A. M. Schneider: *Die römischen und byzantinischen Denkmäler von Iznik*, «İst. Forschungen, Band XVI», Berlin 1943.

² Bu küçük tetkik gezisi hakkında da ayrıca bir yazı neşretmek tasavvurundayım.

³ Eşrefzâde mahallesi muhtarı Bay Mehmed'in delâletiyle bu kilise harabesini görmek ve incelemek imkânını buldum. Bu kalıntıların arkadaşım yüksek mimar Halûk Togay tarafından ölçülerek plânı çizilmiştir. Tahminî olarak gösterilen aksam da onun elinden çıkmıştır.

⁴ N. Brounoff: *L'église Sainte-Sophie de Nicée*, Echos d'Orient, XXIV (1925), s. 471-481; Almanlar tarafından yapılan araştırmalar hk. bk. A. M. Schneider: *Die röm. und byz. Denkmäler*, s. 10-17, levha 5-15.

⁵ O. Wulff: *Die Koimesiskirche in Nicae und ihre Mosaiken*, Strassburg 1903; Th. Schmit: *Die Koimesiskirche von Nikaia*, Berlin 1927.

⁶ Schneider: *Denkmäler*, s. 17-18'de İznikte rastlanan ikinci derecede önemli bâzı kilise (?) bakiyeleri ile iki ayazmadan kısaca bahsedilmektedir.

⁷ Harabenin sistematik bir hafriyatla meydana çıkarılmaması bir kayıptır. Fakat bâzı meseleleri ufak kazılar sayesinde halletmek mümkündür. Kilisenin adının tesbiti ise zengin bir kütüphânedeki kaynaklar üzerinde yapılacak etraflı

I. Kilisenin mevki :

Bu yazının konusunu teşkil eden kilise harabesi İznik şehrinin surları içinde bulunmaktadır⁸. İstanbul kapısı istikametinde Kuzeye doğru uzanan caddenin sol tarafında, hemen yolun kenarında, Bay Ali Kumbaşı'ya ait bahçenin içinde olan ve iki sene kadar önce, ince bir toprak tabakası kaldırılarak meydana çıkarılan bu harabenin, eski zemin seviyesine göre 1, 50 m. kadar bir yükseklikteki duvar bakiyeleri, daha ilk bakışta bir Bizans kilisesinin anahatlarına işaret etmektedirler (Resim 1 ve 2). Kilisenin içinde kısmen bir fidelik meydana getirilmiş ve küçük absidlerden birinin üstüne de ufak bir kulübe yapılmış olması araştırmaları hayli güçleştirmektedir.

Evvelce bu kilisenin önemli bir bina topluluğunun içinde veya yakınında olduğu, civar bahçelerde rastlanan enkazdan anlaşılmaktadır. Vaktin azlığı yüzünden incelemek imkânını bulamadığım bu harabeler de İznik hakkındaki neşriyatta zikredilmemişlerdir⁹. Bunlardan biri, kilisenin Güney-batısında, şimdi bir bostan kuyusunun içinde görülen ve muntazam taş ve tuğla sıraları halinde inşa edilmiş eski bir Bizans duvarı olup (Resim 3), kuyunun yanında da hâlâ bazı sütun gövdeleri dikili durmaktadır. Diğer harabe ise kilisenin Doğu cihetinde, İstanbul kapısına giden caddenin sağ tarafında yine bir bostan kuyusunun içinde görülen bir duvar bakiyesidir. Burada da bir takım mermer parçaları bulunmaktadır. Kilise hakkında ileride yapılacak daha etraflı araştırmalarda bu iki kalıntının da kilise ile ilgileri olup olmadığı tesbit edilmelidir.

II. Kilisenin inşa malzemesi ve inşa tekniği :

Kilise ekseri Bizans binaları gibi tuğla ve taş sıraları halinde inşa edilmiştir. Burada tuğlaların muntazam sıralar teşkil etmelerine mukabil taş malzemesi çok daha itinasızdır. Binanın içindeki büyük ayaklarda bir taş sırasına mukabil dört tuğla sırası görülmektedir (Resim 4 ve 5). Herbiri üç santim kadar bir kalınlığa

bir araştırma ile bir neticeye bağlanabilir. Şimdiki halde böyle bir çalışma zamansızdır.

⁸ C. Texier : *Description de l'Asie Mineure*, Paris 1839, C. I, lev. V-VI ; Schneider-Karnapp : *Stadtmauer*, İznik plânı.

⁹ Schneider : *Die röm. u. byz. Denkmäler*, bk. önsöz. Bu eser 1938'e kadar bilinenleri ihtiva etmektedir.

sahip olan tuğlalar 26×26 santim eb'ındadır. Tuğlalar arasındaki harç kalınlığı ise bir tuğla kalınlığından biraz fazla, dört santim kadardır. Fakat bu ölçü bazı yerlerde daha artmaktadır. İki tuğla arasındaki harç tabakasının meyilli bir yüze¹⁰ sahip olduğu da burada görülmektedir. Bizans sanatında malzeme araştırmaları henüz emekleme devresinde olmasına rağmen bâzı mukayeseler yapmak mümkündür. İznik Ayasofyasının 1065 zelzelesinden sonra yapılan tamirlerinde aynı tekniği görmek kabil olduğu gibi¹¹, İznik surlarının kulelerinden bir tanesinde de aynı teknik özellikten başka bu kilisedekine çok yakın tuğla ölçüleri müşahede olunmuştur¹². Filhakika 19 numaralı kulenin üst kısımlarındaki tuğlalar ortalama olarak üç santim kalınlığında ve 26 santim ebadındadırlar. Bu kulenin bu kısımlarının 1204-1222 yılları arasında yapılmış olacağını tahmin edilmektedir¹³. Şunu da hatırlamak faydalı olur ki, İznikte bu kilisede bulunan tuğlaların ölçü bakımından en yakın benzeri, bu 19 numaralı kuledeki tuğlalardır.

Kilisenin duvarları mahdut bir yüksekliğe kadar mevcut olduklarından bunların teknikleri hakkında geniş ölçüde fikir edinmeğe imkân yoktur. Bizans binalarının tarihlendirilmesinde önemli bir rol oynayan, cephe tuğla tezyinatı da burada tesbit edilememektedir. Yalnız narteks duvarının Batı yüzünde, pek az da olsa, bu hususta bir fikir edinmek mümkündür. Bu fasadın ortasında kilisenin esas methali bulunmakta ve dört yarım takviye ayağı bu cepheyi üç bölüme ayırmaktadır. Bu bölümlerin içine kademeli ve az derin körkemerlerin ve kapının iki yanına da tuğladan yarım sütunların inşa edilmiş oldukları kalan bakiyelerden anlaşılmaktadır. Kilise fasadlarına böyle kademeli körkemerler ve örme yarım sütunlar ile süslenerek daha hareketli ve iç

¹⁰ Schneider - Karnapp: *Stadtmauer*, s. 9 ve res. 1 a. Bu teknik bk. Schneider: *Bemerkungen zur byzantinischen Mauertechnik*, «Byzanz, Ist. Forschungen, Band VIII» Berlin 1936, s. 13 - 14. Bu tekniğe «Schrägverputz» adı verilmektedir.

¹¹ Schneider: *Die röm. u. byz. Denkmäler*, s. 12.

¹² Schneider - Karnapp: *Stadtmauer*, s. 30, 40. Yalnız bu kuledeki tuğlaların eb'adları 25 - 27 santim ve kalınlıkları 2,8 - 3,5 santim arasındadır.

¹³ Schneider - Karnapp: *Stadtmauer*, s. 43; karşı Schneider: *Denkmäler*, s. 14.

mimarîyi dışarıya aksettiren bir şekil verilmesi Bizans sanatında çok sevilen bir hususiyettir. İstanbul'da X. asırda yapıldığı zannedilen Bodrum camii¹⁴ ile Selânikte 1208'de inşa edilen Kazancılar camiinde¹⁵ körkemerler ve tuğladan örme kalın yarım sütunların mevcudiyetini görmekteyiz. İznik kilisesindekiler inceliginde yarım sütunlar, daha doğrusu örme çubukları İstanbul'da XI. asrın ortasında yaptırılan Manganlar kilisesi kalıntıları arasında da rastlanmıştır¹⁶. Anadolu'da, Aksaray dolaylarında bulunan ve X-XI. asırlara ait bir eser olarak kabul edilen Çanlı kilisenin de fasadları aynı hususiyetleri taşımaktadır¹⁷. Sasanî binalarının cepheleri ile mukayese edilen bu kilise fasadları¹⁸ gittikçe gelişerek¹⁹ Bizans hudutları içinde ve Balkanlarda çok revaç bulmuşlardır²⁰.

¹⁴ J. Ebersolt-A. Thiers: *Les églises de Constantinople*, «Monuments de l'Art Byzantin III», Paris 1913, s. 139-146, lev. XXXII - XXXIII.

¹⁵ C. Diehl-Le Tourneau-H. Saladin: *Les monuments chrétiens de Salonique*, «Mon. de l'Art Byz. IV.» Paris 1918, s. 153-163, lev. L. Ayrıca bk. A. Grabar: *L'art byzantin*, Paris 1938, res. 14.

¹⁶ R. Demangel-E. Mamboury: *Le quartier des Manges*, «Recherches françaises en Turquie, Fasc. 2» Paris 1939, s. 19, res. 21 ve 22. Demangel bu yarım sütun veya çubukları «cordon» olarak adlandırmaktadır.

¹⁷ H. Rott: *Kleinasiatiscbe Denkmäler*, «Studien über christliche Denkmäler. Heft V-VI» Leipzig 1908, s. 259, res. 96; ayrıca bilhassa bk. W. M. Ramsay-G. Bell: *The Thousand and one Churches*, London 1909, s. 418, res. 334 - 335.

¹⁸ Ramsay-Bell: *ay. es.*, s. 448, res. 349 - 554. Burada Horsabad, Firuzabad sarayları ile Ala kilise, Çanlı kilise ve 43 ile 44 numaralı kiliselerin fasadları karşılaştırılmaktadır.

Körkemerlerden başka, Komnenoslar devrinden itibaren cephelerde ve bilhassa absidlerde bir takım nişler de meydana getirilmiştir ki, bunlar da geniş ölçüde yayıldığı ileri sürülen ayrı bir grup teşkil ederler. Bu hus. bk. J. Puig Cadafalch: *Les périodes successives de l'influence byzantine en Occident...* «Mélanges Diehl, Paris 1930, C. 2, s. 191 - 169.

¹⁹ XI. asır ortasından itibaren ince bir şekil alan bu yarım sütunlar veya çubuklar bazen demet halinde de birleştirilmektedirler. Böylece daha tezyinî bir mahiyet alan payeler Türk sanatına da intikal etmiş olup, gene İznikte 1389 da yapılan Nilüfer Hatun imaretinin revakları bir misâl teşkil ederler. Bk. K. Otto-Dorn: *zkr ed. es.* 57 ve A. Sâim Ülgen: *İznikte Türk eserleri*, Vakıflar dergisi I (1938), s. 65, res. 67.

²⁰ Ch. Diehl: *Manuel d'art byzantin*, Paris 1924-26, C. I, s. 451, c. 2, s. 780. G. Millet: *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, «Bibl. des Hautes Etudes, Sciences Relig. XXVI» Paris 1919, muhtelif yerlerde.

Buraya kadar verdiğimiz izahat kilisenin ana duvarlarının tekniğine dairdir. Burada daha muahhar tamir ve tadillere ait bir takım izler de görülmekte olup en önemlisi binanın Güney duvarının dış tarafında ve yan abside tekabül eden kısımda rastlanan tamamen tuğladan örülmüş eklemidir (Resim 6). Burada tuğlaların çok ince oldukları dikkati çeker. Kilisenin duvarlarında ikinci bir tip eklemeler daha vardır ki bazı açıklıkların örülmesinde meydana getirilmişlerdir. Bu sonuncu ilâveler alelâde moloz taşından kötü bir teknikte işlenmişlerdir (Resim 7).

III. Kilisenin planı :

Bugün harabeleri mevcut olan bina, Batı-doğu istikametinde uzanan, üç absidli ve ortada dört sütunun tersim ettiği Yunan haçı şeklinde plana sahip tipik bir Bizans kilisesidir (Bk. Plan). İlk nümuneleri Ortaçağın başlarında görülen, dört kolu eşit bir haç şeklindeki plan Bizans sanatında geniş ölçüde kullanılmış olup, burada da normal hususiyetleri ile karşımıza çıkmaktadır.

Narteksin iç duvarlarında ve köşelerde görülen takviye payeleri, evvelce bu kısmın, Batı-doğu istikametinde atılmış bir takım kemerlerin hudutlandığı üç bölüme ayrıldığını göstermektedir. Bu bölümlerin üstlerinin çapraz tonozlar ile eskiden örtülü oldukları kuvvetle muhtemeldir. Narteks ile asıl ibadet edilen kısmı teşkil eden naos arasındaki irtibat ise, hemen hemen bütün Bizans kiliselerinde olduğu gibi, ortadaki daha büyük olmak üzere üç kapı sayesinde temin edilmiş olup, yalnız bunlardan soldaki, kilisenin terkedilmesinden önceki tamirde, herhalde takviye kaygusu ile örülmüştür.

Kilisenin naos kısmı, Yunan haçı şeklindeki planın gelişmiş tipini gayet açık olarak göstermektedir. Evvelce haçın kollarının üzerlerini örten beşik tonozların birbirlerini kestikleri noktalarda bulunan ve kubbe kasnağını taşıyan pandantiflerin dayandığı dört sütun bugün artık mevcut değildir. Fakat bunların mermer kaidelerinin dördü de kilise meydana çıkarıldığı sırada bulunarak yerlerinden kaldırılmışlardır. Bu kaidelerden iki tanesinin hâlâ harabenin içinde durmasına mukabil (Resim 4,5 ve 8), diğer iki tanesi bahçe duvarlarının inşasında kullanılmışlardır. Attik-Korint üslubunda olan bu tip mermer sütun kaidelerine, Bizans kiliselerinde mebzul miktarda rastlanmıştır. Burada bulunanların en yakın ben-

zerleri olarak, Filistinde Tabga kilisesinde ²¹, İstanbulda Büyük Bizans sarayı hafriyatında ²² ve Selânik Ayasofyasında ²³ görülen sütun kaideleri birer misal olarak zikredilebilir. Evvelce İznik kilisesinde, bu kaidelerin üstünde yükselen sütunların ise, islâmî inşaatla kullanılmak üzere götürülmüş olmaları muhtemeldir. ²⁴

Kilisenin Doğu aksamı, diğer kısımlara nazaran daha fazla tahrip edilmesinden başka, ortadaki büyük absidin hiç bir izi kalmıyacak bir surette yıkılması, bunun dış görünüşünün tesbitini imkânsız kılmıştır. İki yanlarda bulunan diokonion ve protesis odacıkları ²⁵ ise oldukça iyi bir durumda bulunmaktadır. Bunların doğu taraflarında dışarda üç cepheli ve içerden yarım yuvarlak küçük absidicikler vardır.

Burada incelemeler yaptığımız sırada, binanın Güney duvarına paralel olarak uzanan ve bir su arkının içinde bulunan bir temel bakiyesi dikkatimi çekti. Arazi sahibinin ifadesine göre kilise bulunduğu sırada daha belirli bir şekilde olan bu duvarı sonraları kendisi yıktırmıştır. Böyle bir duvarın mevcudiyeti evvelce kilisenin Güney tarafında Batı doğu istikametinde uzanan bir nef veya galerinin inşa edilmiş olduğunu gösterir. Zaten kilisenin Güney duvarındaki açıklıkların kötü bir teknikte örülü olmaları, esas bina ile bu galeri arasındaki irtibatın sonraları kesilmiş olduğuna işaret eder. Kilisenin Kuzey tarafı henüz kazılmamış olduğundan, burada da bitişik bir galeri veya nefin mevcudiyeti hakkında birşey söylenemez. Böylece burada pek ufak bir kazı ile halledilmesi

²¹ A. M. Schneider: *The Church of the Multiplying of the Loaves and Fishes at Tabgha on the Lake of Gennesaret and its Mosaics*, edit. by A. Gordon, trans. by E. Graf, London-Paderborn-Zuerich 1937, s. 25, res. 7.

²² *The Great Palace of the Byzantine Emperors, Being a first report on the excavations carried out in Istanbul on behalf of the Walker Trust*, Oxford 1947, s. 11, lev. IX, res. 9, n. 470.

²³ Diehl-Le Tourneau-Saladin: *ad. geç. es.*, c. 1, s. 134-135.

²⁴ Kilisenin Güneyinde bir bostan kuyusunun yanında granit sütun bakiyeleri vardır. Bu civardaki Kumluk veya Ağalar camii'nin de harabesinde bir sütun görülmüştür. Bu cami hakkında bk. K. Otto-Dorn: *Isl. İznik*, s. 48.

²⁵ H. Holtzinger: *Die altchristliche Architektur in systematischer Darstellung*, Stuttgart 1889, s. 90-94'de bu odacıkların litürjik mahiyetleri hakkında toplu bilgi verilmektedir. Protesis ve diokonikon, kilisede cereyan eden dinî merasim hazırlıklarının yapıldığı yerler olup bunlara umumî olarak pastoria adı da verilir.

mümkün olan bir mesele ile karşılaşmakta ve son yıllarda Bizans mimarisinin, önemli bir problemi olmak istidadını gösteren, iki yanında revak, galeri veya nefler bulunan Yunan haçı plânlı kiliseleri hatıra gelmektedir.²⁶ İstanbul kiliselerine mahsus bir özellik olarak kabul edilen bu aksamın mahiyet ve şekli hakkında sanat tarihçileri arasında bir fikir beraberliği olmadığı gibi²⁷, umumî Bizans sanatı tarihi çerçevesi içinde de, bunlar bir inceleme konusu olmamışlardır.²⁸ İznik kilisesinde de böyle aksamın mevcudiyetini ileri sürmemize şimdiki halde imkân olmadığından, biz sadece bu şekilde bir ihtimale işaret etmekle iktifa ediyoruz.²⁹

IV. Kilisenin sanat tarihindeki yeri :

İznik kilisesinde görülen Yunan haçı şeklindeki plânın benzerlerine, Anadolu'nun muhtelif yerlerinde, İstanbul'da, Yunanis-

²⁶ N. Brunov : *Die fünfschiffige Kreuzkuppelkirche in der byzantinischen Baukunst*, Byz. Zeit. XXVII (1927), s. 63-98.

N. Brunov : *Zur Erforschung der byzantinischen Baudenkmäler von Konstantinopel*, Byz. Zeit. XXXII (1932), s. 49-62. ; aynı müellifin bu konu üzerindeki diğer yazılarını görmedim.

²⁷ W. R. v. Zaliziecky : *Zur Frage des byzantinischen Ursprungs der fünfschiffigen Kreuzkuppelkirche*, Byz. Zeit. XXXVIII (1938), s. 372-391.

J. Ebersolt : *Monuments d'architecture byzantine*, «Histoire de l'art byzantin» Paris 1934, s. 165 ve dev.

²⁸ O. Wulff : *Bibliographisch-kritischer Nachtrag zu altchristliche und byzantinische Kunst*, «Hdb. d. Kunstwissenschaft», Potsdam (tz) ; ve Ebersolt'un yukarıda adı geçen eserinde bu konuya temas edilmiştir.

²⁹ Bu aksam muhtelif kiliselerde muhtelif şekillerde karşımıza çıkmakta olup, bazan müstakil bir ilâve koridoru (Parekklesion), bazan nef, bazan açık bir revak ve galeri, bazan da birbirini takip eden odacıklar halinde rastlanmaktadır. Halbuki şimdiye kadar bu çeşitli durumlara göre bir araştırma yapılmamıştır. İstanbul'da Fenari İsa ve Kariye camilerinin Güney taraflarında birer parekklesion vardır. Bk. Schneider : *Byzanz*, res. 15, 19. ; Rusya kiliselerinde (Kief, Polok, Novgorod) görülen dış nefler İstanbul'da da muhtemelen mevcuttur. Son olarak Edebiyat Fakültesi inşaatında öyle bir bina çıkmıştır. Bk. N. Fıratlı : *Beyazıtta bulunan Bizans kiliseleri ile Bizantion nekropolü*, İstanbul 1948 (Rapor). Bilhassa bk. Wulff : *Nachtrag*, s. 53, 58, 61, 63 ; Ebersolt : *Monuments*, muh. yerler ; daha ziyade açık revaklar tezini müdafaa etmektedir. Böyle revaklı bir bina Sarayburnunda bulunmuştur ; bk. Demangel - Mamboury : *Quartier des Manges*, lev. V. Herke dolaylarında da iki yanında odacıklar olan bir kilise meydana çıkarılmıştır ; bk. Th. Wiegand : *Hannibals Grab*, Bosphorus, Mitt. d. deut. ausfl. Ver., Folge III, Heft 3 (1907) s. 73, res. 7.

tan ve Balkanlar'da³⁰ ve hattâ Avrupa'nının daha Güney-batı bölgelerinde³¹ rastlıyoruz. Menşeleri meselesi üzerinde birçok münakaşalar yapılan bu tipin³², kuvvetli bir esasa ve uzun bir tecrübe ve tekâmüle dayanan bir mimarî anlayışa işaret ettiği ve bilhassa küçük kiliseler için ideal bir şekil olduğu bilinmektedir³³. Dört sütunlu Yunan haçı plânı ile İznik kilisesi bu plânın en gelişmiş bir devresine işaret etmekte olup. haçın doğu kolu ile, esas absid arasında bir bölümün (travée) bulunması ve protesis ile diokoni-konun müstakil birer mekân teşkil etmeleri sayesinde, plân batı-doğu istikametinde bir uzama temayülüne işaret etmektedir³⁴. Bu plân bu haliyle X - XII. yüzyıl İstanbul kilise mimarisinin esas vasfını taşımaktadır. Anadolu'da, evvelce de zikredilen Çanlı kilise³⁵ ve Konya içine oyulmuş bir takım mağara kiliselerinde³⁶ Yunan haçı plânı yukarıdaki hususiyetlerin olmaması yüzünden âdeta ayrı bir tip arz etmektedir. Halbuki Anadolu'da normal evsafa da dört sütunlu kiliselerin bulunduğu, Beşparmak dağı (Latmos)

³⁰ Ch. Diehl: *Manuel d'art byzantin*, Paris 1925-26, C. 2, s. 177, 434 ve dev. O. Wulff: *Altchristliche und byzantinische Kunst*, Berlin (tz.) 2 cilt, ve *Nachtrag*, Potsdam, (tz.), «Hdb. d. Kunstwissenschaft». s. 450, *Nachtrag*, s. 57. J. Ebersolt: *Monuments d'architecture byzantine*, Paris, 1934, s. 53 ve dev. T. Rice: *Byzantine Art*, Oxford 1935, s. 54 ve dev. J. A. Hamilton: *Byzantine architecture and decoration*, London 1933, s. 21; Ph. Schweinfurth: *Die byzantinische Form. Ihr Wesen und ihre Wirkung*, Berlin 1943, s. 51.

³¹ C. Ceccheli: *Sguardo generale all'architettura bizantina in Italia*, Studi Bizantini e Neollenici IV (1935), s. 1-64; bk. s. 30 ve 32 deki planlar.

³² J. Strzygowski: *Origin of christian church Art*, Oxford 1923, s. 71; Ermeni menşei tezini müdafaa etmektedir. Bu husustaki görüşler hk. bk. S. der Nersessian: *Armenia and the Byzantine Empire*, Cambridge Mass. 1947, s. 77 ve dev.

³³ A. Choisy: *Histoire de l'architecture*, Paris 1943, C. 2, s. 46 (yeni tabı); L. Brehier: *L'art byzantin*, «Les patries de l'art», Paris 1924, s. 80.

³⁴ Bu uzama temayülü daha muahhar devirlerde fazlalaşmıştır. Bu hususta meselâ Trabzon kiliseleri zikredilebilir; bk. G. Millet: *Les monastères et les églises de Trébizonde*, Bull. d. l. Corr. Hell. XIX (1895), s. 419-459.

³⁵ Rott: *zk. ed. es.*, s. 258, res. 95; Ramsay-Bell: *zk. ed. es.*, s. s. 404, res. 331-40, aynı eserde (s. 397-428) umumî Yunan haçı plânı hakkında izahat vardır.

³⁶ Rott: s. 125, res. 36; s. 208, res. 70; G. de Jerphanion: *Une nouvelle province de l'art byzantin. Les églises rupestres de Cappadoce*, Paris 1925, I, s. 199.

kilise grubu içinde, bir adacıkta görülen bir kilise harabesi³⁷ bir misal teşkil eder. İstanbul'da IX. yüzyılda yapılan fakat hiçbir izi kalmayan Nea'nın³⁸ Yunan haçı plânının en âbidevî bir nümunesi olduğu ileri sürülür. İmparatorluğun başşehrinde dört sütunlu tipin bugün mevcut en eski nünuneleri olarak, Bodrum³⁹ ve Fenarî İsa⁴⁰ camileri gösterilmektedir. X. yüzyılda yapılan bu binalarda dört sütunlu Yunan haçı ve binaya ince uzun bir şekil veren Doğu aksamı görülmektedir. Ufak teferruat farkları gösteren Kilise camii⁴¹ de muhtemelen XI, yüzyıla aittir. Aynı tip XII. yüzyılda ise, Eski İmaret⁴², Zeyrek⁴³ camileri ve Ahmed Paşa mescidi⁴⁴ tarafından temsil olunmaktadır. İstanbul'da XIV. yüzyılda dahi tatbik edilen⁴⁵ dört sütunlu Yunan haçı plânı, X-XI. yüzyıllardan itibaren Selânik⁴⁶, Atina⁴⁷ ve Yunanistan'ın diğer yerlerinde de⁴⁸ çok revaç bulmuştur⁴⁹.

³⁷ Th. Wiegand: *Der Latmos*, Milet, Bd. III, Heft 1, Berlin 1913, s. 42, res. 65-66.

³⁸ K. Wulzinger: *Die Nea, die Kirche des Kaisers Basilios Makedo*, «Byz. Baudenkmalen zu Kpl.», Hannover 1925, s. 22-63.

³⁹ Schneider: *Byzanz*, s. 65; Ebersolt-Thiers: *Eglises*, s. 139-146, lev. XXXII-XXXIII. Ebersolt: *Monuments*, s. 57; burada yapılan hafriyat hakkında bk. T. Rice: *Excavations at Bodrum Cami*, Byzantion VIII (1933), s. 151-174.; ve *Arch. Anz* (1930) 432-443.

⁴⁰ Schneider: *Byzanz*, s. 61; Ebersolt-Thiers: *Eglises*, s. 221-223, lev. XLIX-LII; Ebersolt: *Monuments*, s. 55; ve buradaki hafriyat hakkında *Arch. Anzeiger* (1929), s. 343.

⁴¹ Schneider: *Byzanz*, s. 77; Ebersolt-Thiers: *Eglises*, s. 149-167, lev. XXXIV-XXXVIII; Ebersolt: *Monuments*, s. 57.

⁴² Schneider: *Byzanz*, s. 68, Ebersolt-Thiers: *Eglises*, s. 171-182, lev. XXXIX-XLI; Ebersolt: *Monuments*, s. 166.

⁴³ Schneider: *Byzanz*, s. 68-69; Ebersolt-Thiers: *Eglises*, s. 185-207; lev. XLII-XLVIII; Ebersolt: *Monuments*, s. 58.

⁴⁴ Schneider: *Byzanz*, s. 60; S. Eyice: *Ahmet Paşa mescidi*, İstanbul Ansiklopedisi, c. 1, s. 275-277.

⁴⁵ Meselâ Fethiye camii'nin Güney tarafına bitişik olan şapel. Bk. Schneider: *Byzanz*, s. 66; Ebersolt-Thiers: *Eglises*, s. 217-247, lev. LIII-LVII;

⁴⁶ Diehl-Le Tourneau-Saladin: *Salonique*; O. Tafrali: *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, s. 149 ve dev.

⁴⁷ Meselâ Atinada Küçük Metropolis. Bk. K. Michel-A. Struck: *Die mittelbyzantinischen Kirchen Athens*, Athen. Mitteil. XXXI (1906), s. 279-324; Kaisariani kilisesi, Wulff: *Byz. Kunst*, s. 459, res. 388.

⁴⁸ G. Millet: *Ecole grecque dans l'architecture byzantine*, «Bibl. de l'école

İznik kilisesinin kubbesi ve tonoz şekilleri ile, esas absidi hakkında hiçbir fikre sahip olmadığımızdan, onu yukarıda zikredilen binalar ile etraflı bir surette mukayeseye imkân yoktur. Ana çizgiler bakımından bu kilise X. yüzyıldan sonra ve tabiatıyla, İznik'in Türkler tarafından feth tarihi olan 1331'den önce yapılmış olmalıdır. Evvelce de işaret ettiğimiz gibi, dış duvarların tekniği ve malzemenin ölçüleri burasının, XI. yüzyıl sonlarından XIII. yüzyıl ilk yarısına kadar uzanan devrede yapılmış olacağını muhtemel kılmaktadır. İstanbul ekolünün tesiri altında inşa edilen bu kilisenin daha kesin bir surette tarihlendirilmesi ancak adının da meydana çıkarılmasından sonra mümkündür.

V. Kilisenin iç tezyinatı :

Mevcut duvar bakiyelerinin üstünde artık fresk veya mermer kaplamalar görülmemekte ise de, ufak bazı kalıntılar bu sonuncu tip tezyinatın evvelce burada olduğuna işaret etmektedir. Moloz arasında rastlanan küçük cam mozaik taneleri de kilisenin eskiden zengin surette mozaikler ile süslü bulunduğuna bir delildir. Bu cins tezyinatın hiçbir fikir edinilemeyecek surette tahribe uğramasına mukabil, zemini süsleyen yer mozaiklerinden bazı parçalar ele geçmiştir. Kilise meydana çıkarıldığı zaman kırılın ve buldukları yerlerden sökülen bu mozaiklerden bir kaç parça İznik Müze deposuna nakledilmiş (Resim 9), diğer bazı parçalar ise bahçenin sahibi tarafından kerpiç bir duvara tesbit edilmiştir (Resim 10). Buradaki zemin mozaiklerinin umumî kompozisyonunu tesbit edebilmemize imkân yoktur. Muhtelif geometrik şekillere göre kesilen beyaz mermer, kırmızı ve yeşil porfir ve sarı killi pişmiş topraktan ufak parçaların kalın bir horasan tabakasına tesbiti ile meydana gelen "opus sectile,, tarzındaki bu yer mozaiklerinin benzerleri birçok Bizans binalarında görülmekte ise de henüz bu hususta toplu bir çalışma yapılmamıştır⁵⁰. İznik kilisesinde bu-

des hautes études, Sciences religieuses, XXVI» Paris 1916, muhtelif yerler.

⁴⁹ Konumuzun dışına çıkmamak için burada ancak bir kaç isim vermekle iktifa ettik. Dört sütunlu yunan haçı planlı çeşitli kiliseler hakkında, not 30 da zikr edilen, Diehl, Ebersolt, Hamilton ve Wulff'un kitaplarında geniş ölçüde bilgi ve bibliyografya vardır.

⁵⁰ R. Demangel: *Contribution à la topographie de l'Hebdomon*, «Recherches françaises en Turquie, fasc. 3» s. 22, not 1. Bu müellif bu tip mozaiklerin V - VI ve X - XII. yüzyıllarda revaç bulunduğunu, daha doğrusu ancak bu

lunan parçalar yalnız geometrik şekiller halindedir; bu bakımdan bunların benzerleri olarak İstanbulda İmrahor⁵¹ ve Fenari İsa⁵² camilerinde rastlanan nünuneler gösterilebilir⁵³. Muhtemelen XIII. yüzyıl sonlarına ait olan bu "opus sectile," parçalarından başka aynı tip mozaiklere perakende olarak kazılarda rastlanmıştır⁵⁴. İznik kilisesinde bulunan parçalar içinde bilhassa iki tanesi dikkati çekmekte olup, bunlar dört santim kadar kalınlığında pişmiş topraktan bir zemin içine gömülmüş renkli taşlardan meydana getirilmiş rozetlerdir (Resim 11).

İznik Müze - deposunda görülen birçok Bizans taş işçiliği eserleri arasında bu kiliseden gelenlerin olup olmadıklarını tesbit etmedik. Fakat harabenin yanındaki bahçede de rastlanan bazı parçalar kilisenin mermer işçiliği hakkında biraz fikir edinmemize yardım etmektedir. Bunların arasında, üzerinde bir palmet motifi işlenmiş olan küçük bir başlığın fazla bir önemi yoktur. Gene burada toprağa gömülü olarak duran pembe renkte mermerden 2,40 m. boyunda ve bir yüzü profillendirilmiş bir kapı sövesi dikkati çeker. Benzerine Bizans eserlerinde mebzulen rastlanan bu sövenin narteksle naos arasındaki orta kapıya ait olduğu muhtemeldir.

Bu bahçede duran, mermer bir korkuluk levhasının orta kısmını teşkil eden bir parça da oldukça önemlidir (Resim 12). Bu

devirlerden nünuneler mevcut bulunduğunu ileri sürmektedir.

⁵¹ İmrahor camiiinin içinde, zeminini kaplayan mozaikleri kasetlemiyoruz. Burada muhafaza edilen parça halindeki bazı "opus sectile" ler İzniktekilere benzemektedir.

⁵² Bir çiftte kilise olan Fenari İsa'nın XIII. yüzyıl sonlarında yapıldığı tahmin edilen Güney binasının zemininde böyle küçük bir mozaik bakiyesi mevcuttur. (1947).

⁵³ H. Holtzinger: *Die altchristliche Architektur in systematischer Darstellung*, Stuttgart, 1889, s. 179, zemin mozaikleri hakkında kaynaklardan naklen bilgi vermektedir. Herşeyden önce yer mozaikleri tiplerini kesin surette ayırmak icap etmektedir. İstanbul'da, Ayasofya, İmrahor camileri, Hebdomon (Bakırköy), Küçük Çekmece ve Topkapı sarayı ile Gülhane kazılarında ve Silifke civarında Meryemlik, Filistin'de Tabga, Afrika'da Tebessa, Sakız'da Nea Moni, Orta Yunanistan'da Ayoş Lukas, Makedonya'da Filippi, Venedik'te San Marko ve daha birçok yerlerde görülen muhtelif devirlere ait çeşitli yer mozaiklerinin kronoloji, şekil ve tekniklerine göre gruplandırılmaları elzemdir.

⁵⁴ Meselâ Bodrum camii kazısında (*Arch. Anzei.* 1930): Süleymaniye civarında bir kazıda (Schneider: *Byzanz*, s. 94, res. 49) vs.

rada X şeklinde bir haç ve bu haçın kolları arasındaki boşluklarda birer palmet görülmekte olup üslup ve teknik bakımından bu levha X. asırdan sonraya ait olmalıdır. Bizans sanatında çok sevilen, kolları arasında palmetler olan haç motifine Ermenistandan, İtalyaya kadar birçok yerlerde rastlıyoruz.⁵⁵ İznik kilisesindeki bu levha parçasının üslup bakımından en yakın benzerleri İstanbulda Kilise ve Arap camilerinde⁵⁶ bulunmuş olup bunlar X-XII. asırlara izafe olunmuşlardır.⁵⁷

Harabenin yanındaki bahçede duran mermer bir mezbah (altar = autel) da muhtemelen eski bir mezar altarı olup, sonraları ölü ile ilgili yazı ve kabartmalar kazınarak kilisede kullanılmıştır (Resim 13). İki akroterin arasında basit ve hafif rölyefli palmetlerin çevrelediği patera veya gorgon da teşhis edilemeyecek surette tahrip edilmiştir. Bu altarın benzerlerine veya ayrıca üzerinde bir de stel olanlarına,⁵⁸ Bitinya bölgesinde mebzûlen rastlanmaktadır.⁵⁹

Son söz :

Ortaçağ Hıristiyanlığının önemli şehirlerinden birini teşkil eden İznik'de⁶⁰ Bizans sanatının iki devresine işaret eden iki

⁵⁵ J. Baltrusaitis: *Etudes sur l'art médiéval en Géorgie et en Arménie*, Paris 1929, lev. XCII, res. 160; Schneider: *Röm. u. byz. Denkmäler*, lev. 20 a; G. Mendel: *Catalogue des sculptures grecques. romaines et byzantines du Musée de Brousse*, Athènes 1908, s. 106, res. 53; Hamilton: *Byzantine architecture and decoration*, s. 111, res. 36 (Ayios Lukas kilisesinden); A. Speltz: *Styles of ornament*, trans. by D. O'Connor, New York (tz), s. 174 (Ravenna'da bir altar kabartması). Aynı motif Yunanistanda tuğla damgalarında da kullanılmıştır. Bk. G. Millet: *L'école grecque*, res. 116.

⁵⁶ Ebersolt-Thiers: *Eglises*, s. 149-167; D. Pulgher: *Les anciennes Eglises byzantines de Constantinople*, Vienne 1878, s. 22-24, lev. VIII; J. Ebersolt: *Arab Djami et ses sculptures byzantines*, «Mission archeologique de Constantinople 1920», Paris 1921, s. 38-44, bilhassa lev. XXXVI-I bizi ilgilendirmektedir.

⁵⁷ Aynı üsluptaki levhalardan İtalya'da bulunanlar hakkında bk. R. C a t a n e o: *L'architecture en Italie du VI. au XI, siècle*, tr. Le Monnier, Venise 1890.

⁵⁸ A. M ü f i t (Mansel): *Yalovada bulunan iki mezartaşı*, T. Tarih, arkeologya ve etnografya dergisi I (1933), s. 113-120; A. M ü f i t Mansel, *Yalova ve civarı*, «İstanbul müzeleri neşriyatı», İstanbul 1936, s. 34, lev. VII-IX.

⁵⁹ F. K. D ö r n e r: *Inscripfen und Denkmäler aus Bithynien*, «Istanbul Forschungen, Bd. XIV» Berlin 1941, lev. 22, 23, 37 ve 45.

⁶⁰ V. S c h u l t z e: *Altchristliche Städte und Landschaften, II. Kleinasien*

Res. 1 — Harabenin genel görünüşü.

Res. 2 — Kilisenin doğu tarafı.

Res. 3 — Harabenin civarındaki duvar kalıntılarında biri.

Res. 4 — Kilisenin iç duvarlarından biri (Önde sütun kaidelerinden biri görülmektedir).

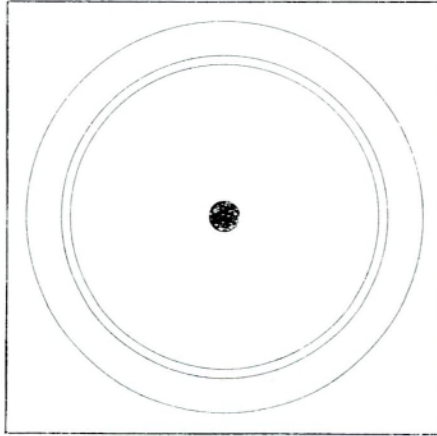
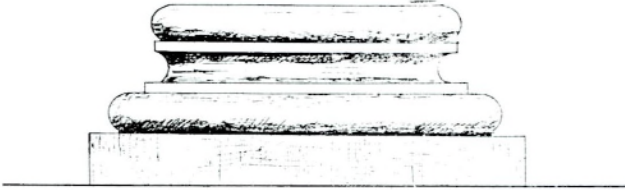
Res. 5 — Kilisenin iç duvarlarından diğer biri (Naos ile narteks arasındaki bölme duvarı).

Res. 6 — Kilisenin güney dış duvarında farklı teknikte kısımlar.

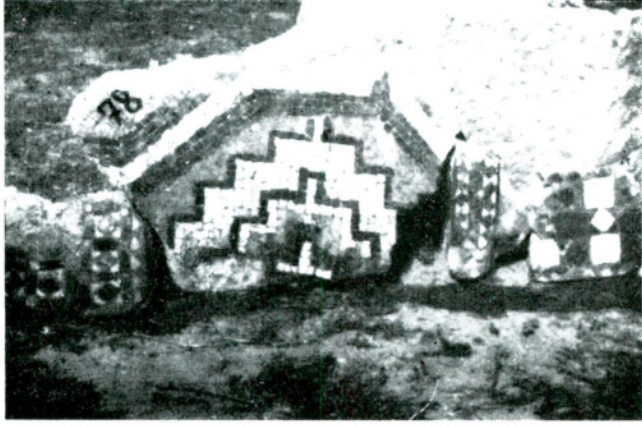

Res. 7 — Kilisenin güney duvarında çeşitli teknikte kısımlar.

Res. 8 — Kilisenin içinde bulunan sütun kaideleri

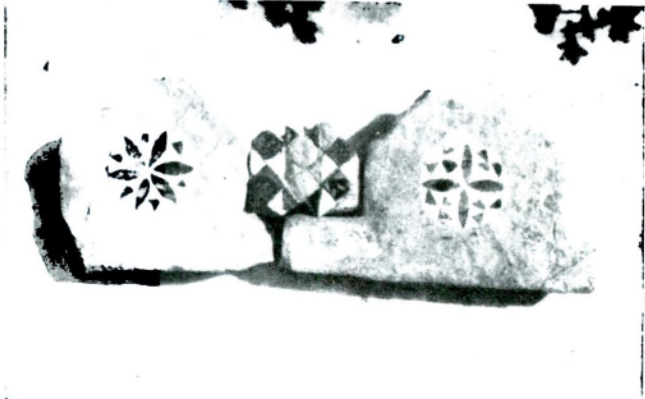
(H. Tugay)

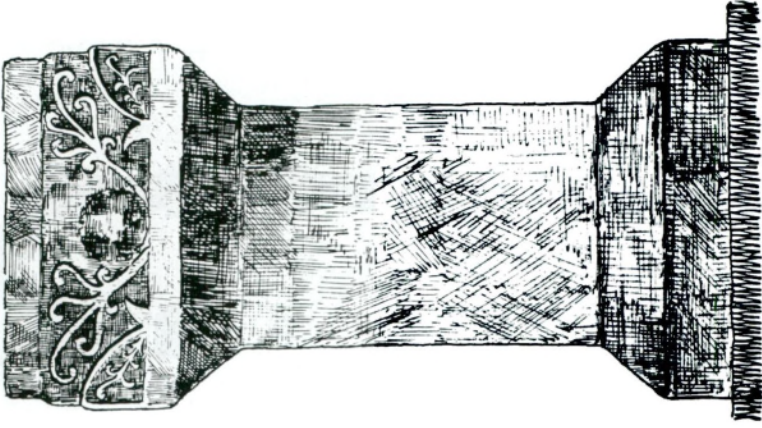
Res. 9 İznik müze deposunda bazı mozaik parçaları
(Ortadaki 78 numaralı büyük parça kiliseye ait değildir).

Res. 10 — Kerpiç duvara tesbit edilen mozaik
parçalar:ndan biri.

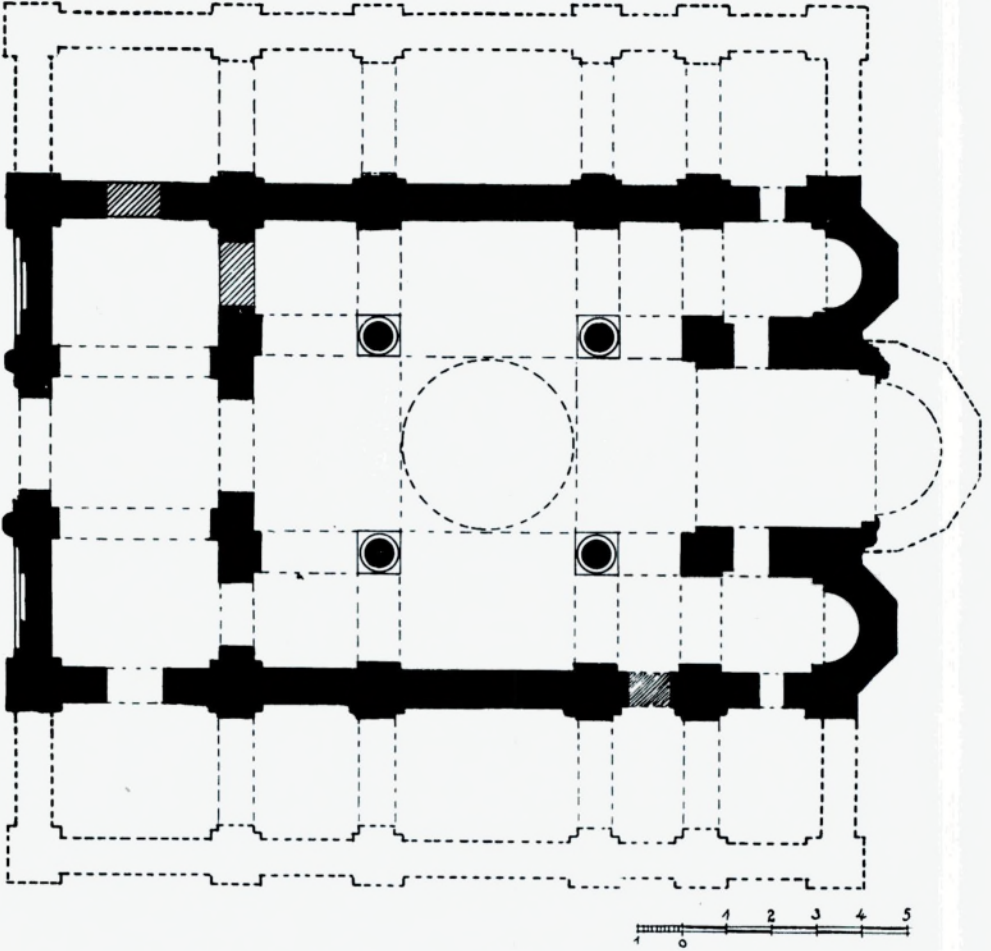
Res. 11 — Kilisede bulunan mozaiklerden diğer bazı
parçalar.

Res. 13 — Kilisede bulunan mermer altar.

Res. 12 — Mermer bi-levha parçası.

Res. 14 — Kilisenin plânı (koyu kısımlar bugün mevcut oldukları tesbit edilen parçaları, noktalı kısımlar ise tahmini tamamlamaları göstermektedir).

(H. Toğay)

ayrı tip binadan sonra (Ayasofya ve Koimesis kilisesi) üçüncü tipin de bir nümunesi böylece tanınmış olmaktadır. Bizans tarihi ile yakından ilgili bir takım hâdiselere sahne olan İznik⁶¹, 1065 yılında şiddetli bir yersarsıntısı ile çok harap olmuş, fakat derhal şehrin imarına başlanmıştır. 1081'den, 1097'ye kadar süren kısa bir Türk hâkimiyetinden sonra burası 1331'de Osmanlı Türklerinin eline geçinceye kadar Bizans hâkimiyetinde kalmış ve bu zaman içinde de Laskaris sülâlesinin başşehri olmuştur⁶². Gerek bu devirde ve gerek daha önceleri İznik'te birçok kilise ve manastırlar yapılmıştır⁶³. Şimdiki durumu ile XI-XIII. yüzyıllara ait gözükken kilisenin bunlardan hangisi olduğunu eski kaynakların yardımı ile tesbit ederken, harabenin yakınlarında görülen duvar kalıntılarını da ciddî bir tetkikten geçirmek elzemdir.

UNE EGLISE BYZANTINE A İZNIK (NICEE)*

(Résumé)

En Mai 1948, pendant un très court séjour à İznik (Nicée), j'ai eu l'occasion d'étudier, d'ailleurs brièvement, les ruines d'une église byzantine qui constitue le troisième monument de ce genre existant dans la célèbre métropole de la chrétienté médiévale. Cet

erste Hälfte, Gütersloh 1922, s. 309-325. İznik hakkındaki belli başlı neşriyat için bk. *Wegweiser für wissenschaftliche Reisen in der Türkei*, 2. basım, İstanbul 1933, s. 45-46.

⁶¹ R. Janin: *Nicée, Etude historiques et topographique*, Echos d'Orient XXXIV (1925), s. 482-490. Schneider: *Röm. und byz. Denkmäler*, s. 1-6.

⁶² A. A. Vasiliev: *Histoire de l'empire byzantin*, Paris 1932, C. 2, s. 175 ve dev.; G. Ostrogorsky: *Geschichte des byzantinischen staates*, «Byzantinisches Handbuch, Teil 1, Bd. 2» München 1940, s. 298 ve dev.; Diehl-Oeconomos-Guillard-Grousset: *L'Europe Orientale de 1081 à 1453*, «Histoire du Moyen Age, tome IX, 1» Paris 1945, s. 139 ve dev.

⁶³ Schneider: *Röm. u. byz. Denkmäler*, s. 2, 4 ve not 25, s. 10 ve not 3, s. 18. Çok da iyi tanılan kiliselerin bile inşa tarihlerinin ve adlarının tesbitinde güçlükler ile karşılaşılmaktadır. Bu hususta bk. H. Gregoire: *Encore le Monastère d'Hyacinthe à Nicée*, Byzantion V (1929), s. 287-293 müellif yazısının sonunda kiliselerin adlarının tesbitinde ne yolda çalışmak icap ettiğine temas etmektedir.

* Pour les renvois bibliographiques voir l'original en ture de cet article.

article a pour unique but, de faire connaître l'état actuel des vestiges, qui, à ma connaissance, doivent être encore inédits.

L'église dont les murs existent jusqu'à une hauteur de 1 m. 50, est située au Nord de la ville, et à gauche de la grande rue qui conduit vers la Porte d'Istanbul (Istanbul kapısı). L'édifice a été découvert, il y a quelques années et fouillé par le propriétaire du terrain, qui déblaya l'intérieur tant qu'il put (Fig. 1,2). Tout près de l'église on peut voir des restes de murs qui ne doivent pas être négligés dans des recherches futures (Fig. 3).

Comme la plupart des constructions byzantines, celle-ci aussi a été bâtie avec des moellons et des briques qui se succèdent en couches horizontales (Fig. 4,5). Les briques ont 0,26 m. pour côté, et 0,03 m. d'épaisseur. La couche de mortier est de 0,04 m., avec une surface extérieure oblique (Schrägverputz). La même technique existe déjà à la Sainte-Sophie d'Iznik, dans les parties restaurées après 1065; et des briques de dimensions très proches sont signalées sur la tour 19 de l'enceinte. Cette tour semble dater de 1204-1222. De l'ornementation extérieure de l'église, on ne distingue que sur la façade Ouest, des arcades et des contreforts, dont ceux du milieu sont ornés de minces cordons verticaux. Les façades semblables sont surtout en vogue à partir du milieu de XI. siècle. Selon les apparences, l'église fut aussi restaurée et remaniée, d'ailleurs assez médiocrement. Les murs ont des endroits dont l'appareil diffère (Fig. 6), ainsi que des ouvertures murées (Fig. 7).

L'église a été construite d'après le plan à croix grecque avec quatre colonnes. Le narthex à trois compartiments existe aussi (Voir plan). Les colonnes n'y sont plus, mais quatre bases attiques, en marbre, sont encore dans la ruine (Fig. 4, 5, 8). Des bases semblables dans les édifices byzantins ne sont point des raretés. La grande abside étant complètement détruite pendant la découverte, il ne serait pas possible de déduire sa forme primitive; ainsi c'est une perte importante pour la datation du monument. La prothesis et la diokonikon avec leurs absides extérieurement à trois pans sont assez bien conservées. L'existence d'un mur parallèle à la façade Sud de l'église est aussi à noter. Ce mur dont le fondement seul subsiste, me semble être important, car il serait possible que l'église ait eu primitivement une parekklesion, ou bien des nefs ou des portiques extérieurs, ou aussi des chambres latérales, qui doivent

être déjà abandonnées avant la ruine totale de l'église. Celle-ci ne pourrait être construite qu'après le X. siècle. Selon les remarques déjà faites, l'édifice semble dater, d'une façon plus précise, de la période qui embrasse la fin du XI. et le début du XIII. siècles. Vu l'état des ruines, il serait aventureux de fixer davantage la datation.

Des petits cubes de mosaïque ramassés dans les décombres, indiquent la richesse de l'ornementation primitive, qui est depuis longtemps perdue. Par contre, on a découvert quelques fragments de pavement en "opus sectile", d'assez bon goût (Fig. 9, 10). Entre autres, deux fragments en forme de rosette sont surtout remarquables (Fig. 11). Enfin un fragment de parapet sculpté, sur lequel on voit une croix en X, dont entre les bras se trouvent des palmettes, semble dater du XI - XIII. siècles (Fig. : 12). On pourrait aussi citer encore un autel en marbre, peut-être utilisé dans l'église, mais qui n'a aucune particularité artistique (Fig.13).

Vu le manque de ressources, je m'abstiens de m'étendre sur le problème de l'identification. Ainsi, la Nicée byzantine qui possédait une basilique (Sainte-Sophie) et une église de transition (l'église de la Dormition), a aussi une représentante du plan à croix grecque.

B İ R Ü N İ

Dr. AYDIN SAYILI

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ilim tarihi
doçenti, T. T. K. üyesi.

Hayatı, Milliyeti, ve Şahsiyeti

Elimizde mevcut bulunan biyografik bilgiye göre, Ebû Reyhân Muhammed ibn Ahmed el-Bîrûnî, Miladın 973 üncü yılında (Hicrî 362) Harezmde Hîve şehri civarında doğmuş ve 13 Aralık 1048'de (440 yılı Recebinin ikisi olan cuma günü) ölmüştür. Bu tarihlere göre yetmiş yedi kamerî yıl yaşamış oluyor. Halbuki kendisi, *Saydene* adlı kitabında yaşının sekseni geçmiş olduğunu yazmıştır. Bu ifadeye bakılırsa, ve doğum yılı doğru olduğuna göre, ölümünün 1051 yılına veya daha geç bir tarihe rastlaması gerekmektedir.

Bîrûnî hakkında tafsilatlı bilgi sahibi olan Yâkut, onun 403 yılında öldüğünü kaydediyor. Bunun yanlışlığında şüphe etmeye hiç de lüzum olmamakla beraber, dikkate değer bir taraf varsa o da bu tarihin 440 tarihine benzemediğidir. Zeki Velidi Togan, bu tarihin 443 (1051-52)'den galat olduğunu kabul etmek suretiyle, Yâkuttaki bu kaydı Bîrûnî'nin kendi ifadesi ile telif etmek yoluna gitmiştir.¹ Fakat bu hali ile, 443 yılını tarihî bir kaynaktaki ifade değerinde olarak kabul etmek şüphesiz ki biraz tereddüde yol açmaktadır. Bîrûnî yukarıda anılan eserinde yaşını sırf takribî olarak vermiş, bu sözünde mübalağalı davranmış olabilir. Fakat diğer taraftan da, kat'î ve sarîh bir sebebe dayanmaksızın, onun kendi yaşı hakkındaki bir sözüne değer vermemekle belki Bîrûnî'ye büyük bir haksızlık yapılmış olur. Çünkü Bîrûnî ifadelerinde daima yanlıştan kaçınmaya dikkat eden bir ilim adamı olarak kendini gösteriyor. Mamafih, bu müasebetle şunu da göz önünde bulundurmamak faydalı olur ki, Ortaçağ Avrupasında her nedense lâyük olduğu şöhreti kazanmamış olan Bîrûnî (meselâ Bîrûnî'nin

¹ Zeki Velidi Togan, *Bîrûnî, İslam Ansiklopedisi*, 18. cüz, s. 639.

hiç bir eseri Latinceye tercüme edilmemişti), İslam âleminde büyük takdir ve rağbet kazanmıştır. Ölüm tarihi de bize, gününe varıncaya kadar tafsilatlı bir şekilde ve kendi talebesi Ebü'l Fazl el Serahsî kanaliyle intikal etmiş bulunuyor. Bu bakımdan, hatanın ölüm yılında değil de doğum yılında olduğu da bir ihtimal olarak akla gelir. İşte bu gibi mülazahalar göz önünde tutularak, Bîrûnî'nin ölümünün dokuz yüzüncü yıl dönümü münasebetiyle kaleme alınmış olan bu yazı için 1048 yılının esas olarak kabulü daha uygun görülmüştür.

Ölümünden beri dokuz yüz yıl gibi muazzam bir zaman fasılasının geçmiş olmasına rağmen Bîrûnî'nin birçok fikirlerinin hâlâ canlı ve zinde olduğunu görüyoruz. Bîrûnî, isabetli ve uzak görüşlü fikirleri ile, kendi zamanının adamı olmaktan fazla modern çağlara yakışan bir sima olarak karşımıza çıkıyor. Bin yıla yakın bir mazinin adamı olan Bîrûnî birçok bakımlardan gençliğini ve hayatiyetini muhafaza ediyor. İlmî değerlerini kaybetmiş fikir ve buluşlarının birçoğu da ilmî ilerlemede önemli rol almış, ilmin ve dolayısıyla insanlığın tarihteki inkişafında büyük vazifeler başarmıştır.

Dokuz asrı geçen bir zaman akışının aşındırıcı tesirlerine karşı hâlâ ayakta duran, o uzak mesafeden bile büyüklüğü ile hayranlığımızı çeken bu dev cüsseli insanı hatırlamak ve bir an onun düşüncesiyle yaşamakla, herhalde onu büyütmüş olamayız; belki değere değer vermek gibi en lüzumlu ve basit bir vazifemizi yerine getirmiş oluruz. Bîrûnî'nin pek mütevazî bir şekilde de olsa anılması, tesadüfün tayin ettiği bir yılda onun hatırasının kutlanması, bütün insanlar için bir şükran borcudur. Ayrıca, bizler için Bîrûnî'nin ifade ettiği başka bir mana var. Yalnız mensub olduğu câmiaya değil, aynı zamanda insanlığa da şeref veren mümtaz ve müstesna insanlardan biri olan Bîrûnî'ye kendimizden biri olarak, bir Türk olarak bakabiliyoruz. Ona karşı hayranlık göstermekten başka, onunla iftihar etmek hakkına da sahip bulunuyoruz.

Bîrûnî'nin zamanında ve ondan önceki çağlarda, Harezm ile civarındaki büyük bir mıntıka, yani Horasan ve Maverâünnehir dolayları, Asyanın dört tarafından gelen yolların kavşağında, iktisad ve ticaret hayatı bakımından pek faal bir mıntıka ve çeşitli medeniyet ve kültürlerin temas ve karşılıklı tesir bölgesi idi. Lehce farkları da göz önünde tutulursa, bu mıntıka birçok kavimleri içinde toplayan ve çeşitli dillerin konuşulduğu bir yerdi. Fakat daha İslâmiyetin buralara yayılmasından önceki

çağlardan itibaren buralarda büyük bir Türk nüfusu vardı. Türkler, çok muhtemel olarak, daha ozamandan itibaren bu mıntıka nüfusunun büyük bir ekseriyetini teşkil ediyorlardı. Selçuklularla birlikte de buranın Türk nüfusu büyük ölçüde arttı ².

Horasan ve Maverâünnehir mıntakaları, İslâm dünyasında ilim hayatının, medenî ve kültürel faaliyetin gelişmesinde pek önemli bir rol oynamıştır. İslâmiyette ilim ve kültür bakımından en büyük varlık ve hayatiyet gösterildiği sıralarda, ilim adamı, bilgin ve mütefekkirlerin pek büyük bir sayısı bu mıntakadan çıkmıştır. İslâmiyet Fârâbi, Hârezmî, Bîrunî ve İbni Sînâ gibi ünlü ilim adamları ve mütefekkirlerinin büyük bir sayısını Horasan ve Maverâünnehir mıntikasına borçludur. Bu bakımdan Horasan ve Maverâünnehrin rolü vâsi İslâm ülkesinde işgal ettiği sahanın nisbî küçüklüğü ile kıyas kabul etmeyecek derecede önemli olmuştur. Bu mıntikadan neşet eden ilim adamlarının hepsinin milliyetini tek tek tayine yarayacak tafsilât nâdiren mevcuttur. Fakat bunlar arasında Türklerin mümtaz bir yer aldığından ve aralarında birçoklarının Türk olduğundan şüphe edilemez.

İslâm ilmi ve medenî faaliyetinde, hususî olarak Harezmi Türklerinin ve genel olarak Horasan ve Maverâünnehir dolaylarındaki müslüman Türklerin büyük himmetleri geçtiği muhakkaktır. Harezmi'deki Türklerden bahsederken Muhammed Avfi şöyle yazıyor : "Bunların Harezmi'de bulunan bir kısmı, İslâmiyet bu bölgelere saâdet getirdiği sıralarda müslüman oldular ve İslâmiyette büyük başarılar gösterdiler Türkmen adı ile anılan Türkler de kendi arazilerini bırakarak İslâm şehirlerine geldiler ³."

Bîrunî eserlerini umumiyetle Arapça olarak kaleme almıştır. İlim dili olarak Farsçayı kullandığı da olmuştur. Sanskritçeden Arapçaya tercüme yapmış olduğuna göre bu dili de çok iyi biliyordu. Esasen uzun seneler Hidistanda kalmıştı. Kendisinin bazı diğer dillerle de ünsiyeti olduğu anlaşılıyor. Kitapları arasında Horasan ve Maverâünnehir bölgesindeki Hristiyanlar tarafından kullanılan bazı lûgat kitaplarının bulunduğunu kendisi bir yazısında söylüyor. Ana dilinin ne olduğu hakkında sarîh bir

² Richard N. Frye ve Aydın Sayılı, *Selçuklardan evvel Orta Şarkta Türkler*, *Belleten* (T. T. K.), sayı 37, s. 97-131.

³ Barthold, *Turkestan v epokhu Mongol'skago nashestviia*, St. Petersburg 1898, Arapça metinler kısmı, s. 99.

kayda rastlanmamıştır. Fakat gerek Arapçayı gerek Farsçayı sonradan öğrenmiş olduğunu kendisi tasrih ediyor ⁴.

Büyük bir Türk nüfusuna sahip olan bu mıntıkada doğmuş olan Bîrûnî'nin Türk olduğunu oldukça kuvvetli delillere dayanarak ileri sürebiliriz. Profesör Zeki Velidi Togan'ın bu hususta vardığı neticeler şu şekilde özetlendirilebilir :

Bîrûnî'nin ana dilinin Harezmde konuşulan mahallî dil ve lehcelerden biri olması icabeder. Bîrûnî kendi ana dilinin ilim dili olmayan bir dil olduğunu, bununla kitap yazamadığını söylüyor. Diğer taraftan da Harezmliilerin İran ağacının bir dalı olduklarından ve Harezm dilinde yazılmış eserlerden bahsediyor. Şu halde Bîrûnî'nin ana dili, Fars dili ailesine mensub olan Harezmce olamaz. Bîrûnî'nin Arapçası bazı garabetleri ihtiva etmektedir ki, bunlar bazan Türkçenin tesirini hatıra getirmektedir. Bîrûnî'nin eserlerinde Türkçe kelimelere de raslanmakta ve bunların yazılışında bir ittirad göze çarpmaktadır. Bunlara bakılarak, Bîrûnî'nin Türkçesinin, Harezm'in yerli Türklerin. Türkçesi olduğu görülmektedir. Bîrûnî'nin muhtelif Türk kavimlerine karşı çok ilgi göstermiş olduğu, eserlerinde Türklerden çok bahsettiği de dikkate değer. Bîrûnî, henüz çocukken Sütkend şehrinden gelerek Harezmşaha hediyeler takdim eden ve mumya (otlardan yapılmış ilâç) getiren bir ihtiyar Türkmenini hatırladığından ve yine gençliğinde, Türkmen memleketinden tiryaklar ve otlardan yapılmış müfret ve mürekkebi ilâçlarla gayet müessir "mumya," getiren bir ihtiyara daha rasladığından bahsediyor. Demek oluyor ki Bîrûnî, gençliğinde, hatta çocukluğunda, Türkçe bilmekte idi. Çocukluğunda Türkçe bildiğine göre, Bîrûnî'nin ana dilinin Türkçe olması, bu Türkçe de Harezm'in mahallî Türkçesi olunca, Bîrûnî'nin Harezm'in yerli Türklerinden olması icabeder ⁵.

Bîrûnî'nin çocukluk çağlarına ve tahsil hayatına dair bilgimiz hiç yok denecek kadar azdır. Bîrûnî'nin babasını daha çocukken kaybettiği anlaşılıyor. Çünkü babasını hatırlayamadığını söylüyor. Bir rivayete göre, annesi odun toplayıp satmakla geçinirmiş. Diğer

⁴ Max Meyerhof, *Das Vorwort zur Drogenkunde des Bîrûnî, Quellen und Studien zur Geschichte der Naturwissenschaften und der Medizin*, Berlin 1932, cilt 3, Heft 3, s. 39-40, Arapça metin, s. 12.

⁵ Z. V. Togan, *Bîrûnî*, s. 635-36; Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihi Giriş*, İstanbul 1946, s. 420-21.

taraftan da, Bîrûnî'nin çocukluğundan itibaren Harezmsâhların sarayı ile münasebetli olduğunu düşündürecek cihetler vardır. Bir defa, daha Türkmen doktorunu gördüğü sıralarda Harezmsâ sarayı ile münasebeti olduğuna hükmedilebilir. Harezmsâhlar sülâlesinden Emir Ebû Nasr Ali ibn Irak'ın talebesi olması da bu vesile ile dikkati çeker. Diğer taraftan da, bu sülâlenin siyasi hakimiyeti kayb etmesi üzerine, Bîrûnî, dünya işleri ile mansıplarını terk etmek zorunda kaldığını söylüyor ki, bundan da Bîrûnî'nin Harezmsâhlar sarayında bir mansıb sahibi olduğu anlaşılıyor.

Bîrûnî'nin hocası olarak, yukarda adı geçen ünlü matematikçi Emir Ebû Nasr'dan başka, Yâkut'un verdiği bilgiye nazaran bir de Abdüssamed ibn Samed vardır. Bîrûnî'nin münasebette bulunduğu ilim adamları arasında hususiyle İbn Sînâ'yı zikretmek icabeder. İbn Sînâ ile Bîrûnî çağdaşlardır. İbn Sînâ Bîrûnî'den yedi yaş kadar daha gençti. Fakat ömrü daha kısa olan İbn Sînâ, Bîrûnî'den on veya on iki yıl kadar önce ölmüştür. Bîrûnî ile İbn Sînâ fizik ve astronomi konularında münakaşalar yapmışlardır. Bu münakaşalardan İbn Sînâ'ya ait olan bazı yazılar zamanımıza kadar intikal etmiş bulunuyor. Bîrûnî'nin kendinden genç olan İbn Sînâ'ya "delikanlı," diye hitab etmek âdetinde olduğu anlaşılıyor. Bîrûnî İbn Sînâ'nın çok zeki olduğunu kabul ediyor. Fakat vardığı ilmî sonuçlarda eserlerini ithaf ettiği kimselerin arzusunu göz önünde bulundurduğunu iddia ederek onu tenkid ediyor.

Bîrûnî Cürcaniyede Memun Oğullarının yanında iken İbn Sînâ'nın hocası Ebû Sehl İsa el-Mesihî ile tanışmış, aralarında verimli bir ilmî münasebet kurulmuştur. Bîrûnî, Ebû Sehl ile birlikte, yerin hareket edip etmediği konusu üzerinde bir risale de kaleme almıştır. Bu risale maalesef zamanıza intikal etmemiştir. Astronomik coğrafya konusundaki çalışmalarında, Gazne ve Harezmsâ bölgelerinde yaptığı tul dereceleri ölçmelerinde, o sırada Bağdat'ta bulunan Ebû'l-Vefa ile iş ve çalışma birliği yapmıştır⁶.

⁶ Bîrûnî'nin hayatı hakkında en tafsilatlı malûmat aşağıdaki eserlerde toplanmıştır: Bîrûnî, *Al Âthârü'l Bâqiya*, Sachau tercümesi, Leipzig 1876, Sachau Mukaddimesi, s. xxxviii-xlix; E. Wiedemann ve J. Hell, *Über al Bîrûnî, Mitteilungen zur Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften*, No. 48, cilt 11, No. 4, 1912, s. 313-21; Salih Zeki, *Asâr-ı Bâkiye*, İstanbul 1329, cilt 1, s. 169-73; Carra de Vaux, *Les Penseurs de l'Islam*,

Eserlerinden anlaşıldığına göre, Bîrûnî'nin Kâs, Cürcâniye ve Gazne'de birçok talebesi vardı. Bunlar arasında, matematikte Eb'ül Fazl el-Sarahsî'yi, astronomide Mahmud el-Vaşcirdî'yi, tıp sahasında da Ahmed el-Nahsâî'yi, en meşhurları olarak zikredebiliriz⁷.

Çağdaşı İbn Sînâ gibi dağdağalı bir hayat geçirmemiş olmakla beraber, yukarıda verilen bazı tafsilâttan da anlaşılacağı gibi, Bîrûnî siyaset hayatında da faaliyet göstermiş, ilmi sayesinde zamanının prens ve hükümdarlarından hürmet ve itibar görmüş, muhtelif saraylarla sıkı münasebet idame etmiştir. Takriben seksen yıl sürmüş olan hayatı, kültürel ve entellektüel bakımdan pek gür, zengin ve verimli olmaktan başka, maddi bakımdan da ölçülü bir hareket ve faaliyet içinde geçmiştir.

Bîrûnî, Harezmsahlardan Ebû Nasr Mansur ibn Irak'ı, kendisini himaye eden hükümdarlar arasında en başta olmak üzere zikr ediyor. Harezmsahlara Doğu Harezmde, rakipleri olan Memun Oğulları da Batı Harezmde hüküm sürüyorlardı. Memun Oğullarından Ebû Abbas Memun ibn Muhammed 995'de İbn Irak'ı mağlûb ederek Harezmsahlara sülâlesine son verdi. Bu siyasî olaydan bir müddet sonra Bîrûnî'yi Cürcanda, Ziyarilerden Kabus ibn Veşmegir'in yanında görüyoruz. Bîrûnî *Âsâr-ı Bâkiye*'sini Kabus'a ithaf etmiştir. Bu eseri Bîrûnî 1000 yılında, yirmi sekiz yaşında iken bitirmiştir. 1009 yılında Bîrûnî Memun Oğullarından Ali ibn Memun (ölümü 1009) tarafından Cürcan'a davet edilmişti. Bîrûnî 1017 yılına, yani Gazneli Mahmud'un Harezmî ilhakına kadar burada kalmış ve Memun Oğulları âilesine mensub prensler tarafından himaye görmüştür. Bundan sonra Bîrûnî'yi Gaznevî sarayında görüyoruz.

Gazneli Mahmud'un Kuzey Hindistan'ı fethi üzerine Bîrûnî Hindistan'a giderek orada uzun müddet kalmış, Hintlilerin dillerini, âdetlerini ve ilimlerini mufassal bir şekilde etüd etmiştir. Bîrûnî, Mahmud'un ölümünden sonra oğlu Mesud zamanında yine

cilt 2, Paris 1921, s. 75-80; Z. V. Togan, *Bîrûnî, İslam Ansiklopedisi*, cüz 18, 19, s. 635-45. Bunların dayandığı ana kaynaklar, hususiyile Yâkut (*Mucemül Udebâ*, Mısır Tabı, cilt 17, s. 180-190, cilt 4, s. 93-94) ile Bîrûnî'nin kendi ifâdeleridir. Bîrûnî'nin *Ebü'l-Vefa* ile yaptığı çalışma birliği için bakınız: Z. V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s. 87.

⁷ Z. V. Togan, *Bîrûnî*, s. 644.

Gazne sarayında kalmış, bu hükümdar tarafından büyük hürmet ve itibar görmüştür. Başlıca eserlerinden *Kanun-ı Mes'udî* adlı eserini Bîrûnî bu hükümdara ithaf etmiştir. Sultan Mes'ud'un oğlu Mevdud'a ithaf ettiği bir eseri de vardır ki, bu, *Kitab ül-Cümâhir fi marifet il-Cevahir* adını taşıyan ve kıymetli taşlardan ve maddenlerden bahseden bir kitaptır. Bîrûnî'nin kendilerine eser ithaf ettiği bazı başka şahıslar da vardır. Konusu astronomi olan *Kitab üt-Tefhim*'nin Arapça aslını Emir Ebü'l Hasan Ali ibn Ebi'l Fazl el-Hâssî'ye, bunun Farsca tercümesini de Reyhâne bint ül-Hüseyn il-Harezmi'ye ithaf etmiştir.

Bîrûnî, Kabus için "bana çok iltifat ederdi, fakat ben kendisinden nefret ederim," diyor. Gazneli Mahmudun Bîrûnî'ye karşı nasıl muamele ettiği hakkındaki bilgimiz çok sarîh değildir. Sultan Mahmud, Harezmi ilhak edince Memun Oğulları sarayındaki ilim adamlarını beraberine alarak Gazneye götürmüştü. Bunlardan Bîrûnî'nin hocası Abdüssamed idam edilmişti. Bîrûnî'nin sözlerinden, kendisinin de Gaznede mahpus vaziyette bulunduğu anlaşıl-mektedir. Bununla beraber, Mahmudun hürmet ve itibarını kazandığını ve hiç olmazsa daha sonraları kendisinin Gazne sarayında çok iyi muamele gördüğünü gösteren deliller oldukça katîdir. Gazne sarayında Bîrûnî'yi Sultan Mahmudun yakını olarak görüyoruz. Mahmudun ölümünden sonra oğlu Mesud zamanında Bîrûnî Gazne sarayında şerefli bir mevki işgal etmiştir⁸.

Bîrûnî'nin coğrafi bilgisinden çok faydalanmış olan Yâkut, onun hükümdarlarla olan münasebetleri hakkında aşağıdaki muhtelif hikâyeleri anlatıyor:

Bîrûnî bir gün ata binmiş dolaşıyordu. Bir aralık, odasında bulunan Hârezm şahı Memun, Bîrûnî'yi yanına çağırttı. Bîrûnî bu davete icabette biraz geç kalınca, Memun, ata binerek çıkacağı haberini Bîrûnî'ye gönderdi. Bîrûnî derhal atından inerek Memunun yanına geldi ve kusurunun affını rica etti. Memun ona şu şiirle cevap verdi: "İlim en yüksek meşgalelerden biridir; bütün fâniler onu ayağına giderler, fakat o kimseye gitmez," Bundan sonra da, "Muvakkat dünyanın mutad merasimi mevcut bulunmasaydı ben seni ayağıma çağırırdım; ilim kendiliğinden kâfi derecede yüksektir ve daha fazla yükseltilemez," diyerek aşağıdaki hikâyeyi anlattı:

⁸ Z. V. T o g a n, *Bîrûnî*, s. 637-39.

Halife El-Mutemid bir gün bahçesinde geziniyordu. Yanında bulunan Sabit ibn Kurra'nın elini tutarak kendine çekti, sonra da bıraktı. Sâbit, "Ne yapacaktın yâ Emir ül-müminin?," diye sordu. Halife de, "Benim elim senin elinin üstünde idi. Halbuki ilmin üstüne çıkılamaz (ilim yükseltilemez)," diye cevap verdi.

Uzak Türk ülkelerinden gelen bir temsilci veya elçi münasebetiyle Bîrûnî ile Sultan Mahmud arasında geçen enteresan bir ilmî muhavere hakkında da Yâkut şu tafsilâtı veriyor: Bu yolcu, kutup yakınındaki denizin ötesine kadar uzanan memleketinin müntehasında, güneşin, geceleri karanlık olmayacak şekilde, mütemadiyen ufku üstünde kalmak suretiyle devrini yaptığını anlatınca, Sultan Mahmud bu adamın karmatlarla münasebeti olduğundan ve yanlış fikirlere sahip bulunduğundan şüphe etti. Bunun üzerine bu meselenin bir fikir ve görüş meselesi olmayıp, bu misafirin kendi müşahedelerinden bahsettiği Sultan Mahmud'a söylenince, Sultan Bîrûnî'nin fikrine müracaat etti. Bîrûnî meseleyi Sultan'a açık ve ilmî bir şekilde anlattı. Sultan Mahmud'un şüpheleri zail oldu ve misafirine hüsnü muamelede kusur etmedi.

Sultan Mahmud'un oğlu Mesud astronomi ile ilgilenir ve ilmî meseleler üzerinde düşünürdü. Bir gün Bîrûnî ile birlikte yer yuvarlağı hakkında ve gece ile gündüzün uzunluk farkları meselesi üzerinde görüşüyordu. Neticede Bîrûnî bu meseleyi yeni bir metodla ele alarak Sultan Mesud için bu konuda bir eser yazdı. Gezegenlerin hareketleri üzerinde de Mesud için bir eser yazdığı gibi, *Kanun-ı Mes'udî* adlı eserini de yukarıda söylendiği gibi ona ithaf etmiştir. Bu eser bitince Sultan Mesudun Bîrûnî'ye bir fil yükü gümüş para gönderdiği, fakat Bîrûnî'nin bu paraya ihtiyacı olmadığını söyleyerek parayı hazineye iade ettiği söylenmektedir⁹.

Nizamî-i Aruzî *Çahar Makale*'de şöyle bir hikâye anlatıyor. Bir gün, Gazne hükümdarı Mahmud, dört kapılı yüksekçe bir odada oturuyordu. Odadan bu kapıların hangisi vasıtasıyla çıkacağına astrolojik yollarla tesbit ederek bir kâğıda yazmasını Bîrûnî'den istedi. Bîrûnî, Sultanın odanın doğu duvarında beşinci bir kapı açtırarak oradan çıkacağını, bundan sonra kendisinin (yani Bîrûnî'nin) yüksekçe bir yerden aşağı atılacağını fakat hiç bir tarafına

⁹ Yâkut, *Udebâ*, Cilt 17, s. 182-85; Wiedemann ve Hell, s. 315-18; Carra de Vaux, *Penseurs*, cilt 2, s. 77-79.

bir şey olmayacağını bir kâğıda yazdı. Gerçekten de Sultan doğu duvarında bir kapı açtırarak oradan çıktı ve Bîrûnî'ye tahmininin vâkıya uyup uymadığını sordu. Bîrûnî tahmininin tamamen doğru ve isabetli olduğunu söyledi. Halbuki Sultan bunu muhal görmüştü. Bu suretle tahmininde yanılan kendisi oluyordu. Bunun üzerine Bîrûnî'yi yüksekçe bir yerden aşağı attırdı. Fakat aşağıda bir file gerili olduğu için Bîrûnî'ye birşey olmadı. Bu sefer Sultan Bîrûnî'nin yazdığı nota baktı. Hareketinin ikinci kısmının da tamamen doğru olarak önceden tesbit edilmiş olduğunu görünce, hiddeti arttı, ve Bîrûnî'nin hapse atılmasını emretti. Altı ay kadar sonra, yapılan bir hasbî şefaathine Bîrûnî'yi yanına çağırarak ondan özür diledi ve ona şöyle söyledi: "Yâ Ebû Reyhân, eğer benden hüsnü muamele ve ikram görmek istiyorsan, bundan böyle ilminin icaplarına göre değil, benim arzuma göre konuş.",¹⁰

Bu konu üzerine yazdığı eserlere bakılırsa, Bîrûnî'nin astroloji ile meşgul olduğu muhakkaktır. Fakat Ortaçağda ilmî sayılan astroloji ile de hemen hiçbir münasebeti olmayan ve Bîrûnî'ye falcılık atfeden bu hikâyenin hiç olmazsa teferruat kısmının uydurma olduğu muhakkaktır. Bununla beraber, padişahlarla yakınlığı olan diğer bazı ilim adamları münasebetiyle de benzerlerine raslanan bu hikâyeye, Bîrûnî'nin arada sırada karşılaştığını muhtemel olarak kabul edebileceğimiz güçlükler hakkında bize bir fikir verebilir. Bu münasebetle, Nizâmî-i Aruzî'nin, söylediklerini iyi tahkik eden ve hatadan kaçınmak bakımından titiz bir ilim adamı olmadığına işaret etmek de yerinde olur.¹¹

Beyhakî ile Şehrezurî'nin verdikleri tafsilâta uygun olarak Bîrûnî'nin çalışma hayatını, Yâkut şu şekilde tavsif ediyor: "Refah içinde bulunmasına ve işlerinin yolunda olmasına rağmen, Bîrûnî ilme çok düşkündü; kendisini mütemadiyen ilmî çalışmaya verir, büyük gayretler sarfı ile eserler meydana getirirdi. Bu eserlerinde ilimlerin kapılarını okuyucularına açar, ilimleri, bütün külliyâtı ve cüzüleri ile kavrar ve ihata ederdi. Kalem hemen hiç elinden düşmez, gözü mütaleadan, kalbi tefekkürden hiç hâl kalmazdı. Yalnız Nevruz ile Mihrican'da çalışmasına fâsıla verir,

¹⁰ *Çahar Makale*, E. G. Browne tercümesi, *E. J. W. Gibb Memorial Series*, cilt XI, kısım 2, 1921, s. 65-67.

¹¹ *Çahar Makale*, Browne tercümesi, s. 107.

senelik erzakını bu günlerde temin ederdi. Senenin diğer günlerinde onun yegâne meşguliyeti ilmî çalışma idi. Bu çalışmalarını ile ilimdeki işkâl perdelerini kaldırır ve ilmin kollarından iğlak yenlerini sıyırdı¹².

Bir arkadaşı Bîrûnî'yi ölüm döşeginde iken ziyaret ettiğini anlatıyor. Bîrûnî nefes darlığından ve kalb sıkıntısından fena halde muztaripti. Fakat derhal mevzuu, daha önce yarım bırakmış oldukları bir meseleye, ferâizden "ceddât-i fâside," bahsine getirdi. Ziyaretçisi bu mevzudan uzaklaşmaya çalışarak, rahatsızlığından dolayı duyduğu teessür üzerinde ona bazı sözler söylemeye çalıştı ise de, Bîrûnî, "Bu meseleyi bilerek dünyaya veda etmem mi iyi olur, yoksa bunun cahili olarak gözlerimi hayata kapamam mı?," diyerek ısrar etti. Bunun üzerine ziyaretçisi meseleyi ona hatırlattı. Bîrûnî de biraz düşündükten sonra, önce verdiği sözü yerine getirerek meseleyi misafirine izah etti. Ziyaretçi bundan sonra Bîrûnî'nin yanından ayrıldı, ve evden daha pek uzaklaşmadan hastanın öldüğünü gösteren ağıt seslerini işitmeye başladı.¹³

Bîrûnî'nin şahsı ile ilgili olarak elimizde bulunan iki kalem malûmatı daha burada zikredelim. Memnuniyetle kayd edebiliriz ki, ikonografik vesika olarak elimizde Bîrûnî'nin minyatür şeklinde bir resmi mevcut bulunuyor. Mısırlı astronom Şeyh Ahmed Mahallî'nin 1465 de yazdığı ve III. Muradın emri ile Kadı Abdurrahman tarafından Türkçeye çevrilen *Kanu üd-Dünya* adlı eserinin Arapça nüshasında bulunan ve İstanbul Üniversitesi tıp tarihi Profesörü Dr. Süheyl Ünver tarafından ilk defa olarak neşr edilip ilim âlemine tanıtılan bu enteressan minyatürü ve tek resmi bu vesile ile bu yazımızda tekrar neşr etmiş bulunuyoruz.¹⁴ Bundan

¹² Yâkut, *Udebâ*, cilt 17, s. 181; Wiedeman ve Hell, s. 314-15; Wiedemann, *Einige Biographien nach al Baihaqî, Beiträge zur Geschichte der Naturwissenschaften XX. Sitzungsberichte der physikalisch-medizinischen Sozietät in Erlangen*, cilt 42, 1910, s. 66. Wiedemann ile Hell'in Yâkut'tan yaptıkları Almanca tercümenin bu kısmının, gerekli mecâzî manayı vermemesi bakımından, hatalı olduğu görülmüştür. Yukarıdaki Türkçe tercüme için Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Klasik Şark Dilleri Enstitüsü müdürü Prof. Necati Lugal'e borçluyum.

¹³ Yâkut, *Udebâ*, cilt 17, s. 182; Wiedemann ve Hell, s. 315; Carra de Vaux, *Penseurs*, cilt 2, s. 80.

¹⁴ A. Süheyl Ünver, *Birunlu Türk Hekimi Ebürreghan'ın Tıp Bitikleri*, Türk Tıp Tarihi Arkivi, cilt 1, No, 3, 1935.

başka, Bîrûnî'nin el yazısı da zamanımıza intikal etmiş bulunuyor. Bîrûnî'nin Profesör Zeki Velidi Togan tarafından ilk defa olarak ilim âlemine tanıtılan riyazî coğrafya konusundaki *Tahdidu Ni-hayât il-emâkîn* adlı eserinin Fatih Kütüphanesinde bulunan tek nüshası, oldukça kat'î olarak Bîrûnî'nin kendi el yazısı ile yazılmıştır.¹⁵ Demek ki Bîrûnî'nin minyatürü onun ölümünden dört yüz yıl gibi uzun bir zaman fasılasından sonraya ait olmakla beraber, bu iki vesikaya sahip bulunmamız dolayısıyla Bîrûnî ile olan ünsiyetimizin çoğaldığını ve onu şahsen tanımak gibi bir mahiyet kazanmaya başladığını hissedebiliriz.

Bîrûnî'nin Karakteri, İlmî Düşünceleri ve İlmî Zihniyeti

Bîrûnî *Tahkik mâ li'l Hind* gibi klasik bir eserin, *Asâr-i Bâkiye'nin*, *Kanun-ı Mes'udî'nin* ve pek çok sayıda değerli ve orijinal kitap ve risalelerin müellifidir. Bîrûnî, Ortaçağın ve hatta bütün tarihin yetiştirdiği en büyük ilim adamları arasındadır. Kritik zihniyeti, ilmî tecessüsünün sınırsız genişliği ve bu genişliğe rağmen derinleşme ve nüfuz kabiliyeti bakımından misline az raslanan bir ilim adamıdır. Büyük entellektüel cesareti, engin görüş ve kavrayışı ile temayüz eder. Bîrûnî her şeyden önce ansiklopedik bir ilim adamıdır. Büyük bir otorite ile ele aldığı ilmî konular çok ve çeşitlidir. Ve bu çeşitli konulardaki orijinal buluş ve etüdlere, ona matematik, astronomi, fizik, tabii ilimler ve coğrafya gibi pek mütenevvi ilim dallarında mümtaz bir yer kazandıracak derecede önemli olmuştur. Kendisi aynı zamanda büyük bir doktor, filolog ve lisaniyatçı, engin görüşlü bir mütefekkir, edib ve seyyahtır. Bîrûnî çok yer dolaşmış, gördüğü yerlerdeki müşahedelerini tarihî ve sosyal bakımdan pek verimli bir şekilde değerlendirebilmiştir. Bîrûnî hakkındaki çalışmalar henüz başlangıç safhasındadır. Onun hakkındaki bilgilerimiz henüz pek noksandır.

Bîrûnî'nin karakter ve şahsiyetinde tamamiyle ilmin ve ilmî zihniyetin hâkim olduğunu görüyoruz. S a c h a u Bîrûnî'yi bu bakımlardan şu şekilde tahlil ediyor:

Samimiyet ve ciddiyet bahsinde kimseye müsamaha göstermemekte ısrar ediyor. Fakat bu bakımdan başkalarından bekledi-

¹⁵ Z. V. T o g a n, *Bîrûnî's Picture of the World, Memoirs of the Archeological Survey of India*, s. iv ve not.

ğini kendisi de tamamen yapmaya çalışıyor. Bir konuyu iyice anlamadığı yahut da kısmen kavradığı zaman, okuyucusunu bundan derhal haberdar ediyor, bundan dolayı okuyucusundan özür diliyor. Çok zaman da, yaşı geçkin olsa bile, çalışma ve araştırmalarına devam edeceğini, daha kusursuz ve daha doğru sonuçları zamanla meydana çıkaracağını vadediyor. Demek ki, gerçekleri meydana çıkarmayı kendisi için âdeta bir ödev ve bir sorumluluk olarak kabul ediyor. Bilgisizliklerini örtmeye çalışan ve "bilmiyorum,, demekten kaçınanları şiddetle tenkid ediyor. Ünlü Hint astronomu Brahmagupta'nın güneş ve ay tutulmalarını açıklamak için birbirinden farklı iki teori ileri sürmüş olduğunu söz konusu ederek, bunu samimiyezsizliğe ve medenî cesaret kıtlığına atfediyor. Çünkü Brahmagupta'nın, bu konudaki ilmî teorisine ilâve olarak, Rahu adlı devin güneş veya ayı yemesi şeklindeki izahı da kabul etmesini, dinî akidelere uymak suretiyle müşkül durumlara girmek ihtimalini bertaraf etmek düşüncesiyle ilme yapılmış bir ihanet telâkki ediyor. Bir vesile ile de Brahmagupta'yı, kendisinden önce yaşamış önemli bir astronom olan Aryabhata'yı haksız yere ve kaba bir şekilde tenkid etmiş olmanın dolaylı suçlandırıyor. Bîrûnî, Varahamihira'nın eserlerinde bazı yerleri "kaçık bir insanın öğünmesine,, benzetiyor; bununla beraber, belki de bu cümlelerde kendisinin pek nüfuz edemediği herhangi bir mananın gizli bulunması ihtimaline de okuyucusunun dikkatini çekiyor, ona haksızlık etmek ihtimaline gönlünü razı edemiyor. Fakat Varahamihira'nın en basit sağ duyuyu açık olarak incitecek şeyler söylediğinden emin olduğu zaman da, artık isyan ederek "böyle şeylere karşı yakışık alan yegâne cevap sükûttur,, diyor. Hatadan kaçınmak amacıyla Bîrûnî'nin yılmak ve yorulmak bilmediği ve bu faaliyetinde rasladığı güçlükleri yenmek için gerekli yolları bulmaktaki mahareti şu misalde ne kadar açık olarak göze çarpıyor: Bazı meseleler hakkında aldığı cevapların doğruluğundan şüpheye düşünce, aynı soruları başka başka zamanlarda ve farklı vesile ve şekillerde tekrarlayarak edindiği bilgiyi kontrole tabi tutuyor¹⁶.

Carra de Vaux'ya göre Bîrûnî'nin muyaffakiyet sırrı ve onun dehasının hususiyeti, meselelerin matematik tahlili ile felsefi

¹⁶ E. Sachau, *Alberuni's India*, (Bîrûnî'nin *Tahkik mâ li'l Hind* adlı eserinin tercümesi) cilt 1, Londra 1910, s. XX-XXII.

v. 271

البيروني
1934

Kanunüddünya

Ebû Reyhan-ı Biruî'nin «Kanun-üd-dünya» daki
renkli resmi.

(Prof. Dr. A. S. Ünver tarafından çizilmiştir)

görüş ve kavrayış şumulünün ahenkli bir şekilde mezc edebilme kabiliyetidir. Bîrûnî'nin Hindistan hakkındaki eseri ile ilgili olarak Carra de Vaux şöyle söylüyor: "Bîrûnî Hindistan'da Hintli'lerin dilini etüd etmiş, onların ilmî bilgisi ile tam bir ünsiyet kazanmaya, düşüncelerine ve zihniyetlerine nüfuza, felsefesini iyice kavrayıp hazmetmeye çalışmıştır. Mutekit bir müslüman olduğunu teyit etmesine rağmen, dinî akideleri, onun bu araştırmalarını ilmî bir zihniyetle yapmasına engel olmamış, bu araştırmalarını tamamen objektif bir zihniyetle yapmıştır. Bu araştırmalarında Bîrûnî muhtelif Hint bilgilerine ve birçok kitaplara başvuruyor; fikirleri guruplandırıyor, onları tahlil ediyor ve birbirleriyle mukayese ediyor. Yalnız Hindistana has düşünceleri birbirleriyle kıyaslamakla da kalmıyor. Bu fikirleri müslüman, hıristiyan, ve hususiyle Eski Yunan düşüce sistemleri gibi yabancı kültürlerle de karşılaştırıyor ve aralarında münasebetler buluyor¹⁷„.

Bîrûnî ile çağdaşı İbni Sînâ'yı mukayese eden Sarton, şu kararlara varıyor: Bîrûnî bilinmeyen meseleleri İbni Sînâya nazaran daha cesaretle ele alıyor, daha maceracı, daha kritik bir zihniyete ve ilmî şahsiyete sahip bulunuyordu. İbni Sînâ ise Bîrûnî'ye nazaran daha başarılı bir terkipçi zihne sahipti. Orijinal buluşlar bakımından Bîrûnî İbni Sînâya üstündür, ve bu bakımdan, modern ilim adamı idealine İbni Sînâya nazaran daha fazla yaklaşmıştır¹⁸.

İslam sınırları dışında kullanılan Türk takvimi ile ilgili olarak, Bîrûnî *Âsâr-ı Bâkiye* adlı eserinde iki devreden bahsediyor. Bunlardan biri on iki hayvan devresi, diğeri de, adları ekseriyetle sıra sayılarından ibaret olan on iki aylık devredir. Sachau'ın neşr ettiği metinde, sıralarında bazen karışıklık da görülen bu devreler münasebetiyle, Bîrûnî bu konuyu iyi bilmediğini, ve "miktar, tevil ve keyfiyetleri hakkında,, vukufu olmadığını derhal itiraf ediyor. Fakat Bîrûnî'nin Türk takvimi hakkındaki malûmatının zamanla arttığı görülüyor. Daha geç bir tarihte yazdığı *Kanun-ı Mes'udi*'sinde, on iki hayvan devresinin yılların sayılması için kullanıldığına işaret ediyor. Halbuki *Âsâr-ı Bâkiye*'de bunun da ayların sayılması için kullanıldığını

¹⁷ Carra de Vaux, *Penseurs*, C. 2, s. 76, 83.

¹⁸ George Sarton, *Introduction to the History of Science*, C. 1, 1927, s. 693.

sanmakta idi. Demek ki burada bir tashih yapılmıştır. Fakat burada da bu husustaki bilgisinin yine tam olmadığına farkındadır ve buna açıkça işaret etmektedir. Bîrûnî'nin bize intikal etmiş eserlerinde bu konu üzerinde daha yeni bilgiler edindiğini gösteren yazılara raslanmamıştır. Fakat daha sonraki kaynaklar, Bîrûnî'den nakiller yaparak Türk takvimi üzerinde tafsilatlı ve daha doğru bilgi vermektedirler. Meselâ Nâsırüddin Tûsî ve Mirem Çelebi yolu ile, elimizde Bîrûnî'nin bu hususta verdiği tafsilâttan iktibaslar kalmış bulunuyor¹⁹.

Pek çeşitli konularla ilgilenen Bîrûnî'nin bu mevzua tekrar dönmeye vakit ve fırsat bulamamış olması çok tabii karşılanabilirdi. Fakat durumun böyle olmamış olduğu görülüyor. Demek ki Bîrûnî'nin ilmi araştırmalarında gerçekten kuvvetli bir takib hissi ile hareket ettiğini bu misalimiz de teyid ediyor. Bu misalin ilgi çeken bir tarafı da şudur ki, onun kayb olmuş eserlerinden elimizde tesadüfen parçalar kalmamış olsaydı, Bîrûnî'nin bu mevzudaki çalışmalarını tamamlayamamış olduğuna yanlış olarak hükmedebilecektik.

Bîrûnî'de gerek tabiatı, gerek cemiyeti ilgilendiren konularda ilmi bir şekilde düşünme itiyadını görüyoruz. Onda meselelerin bütün tafsilâtiyle mümkün olduğu kadar yakın temasa gelen, teferuatla boğuşan ve ondan sonra genel sonuçlara giden, fakat bunu büyük bir maharetle yapabilen ve tafsilat içinde bunalmaktan kendini kolaylıkla kurtarabilen bir büyük adam hali var. Kurt bakışı incelemelerden büyük bir serbestlikle ayrılarak kuşbakışı sonuçlara varabilmek meziyet ve mümtaziyetini onda sarıh bir şekilde görmekteyiz.

Ortaçağ islâmiyetteki ilmi eserlerde pek sık rastlanan bir söz, "Allâhu a'lem bi'ssevâb.", sözüdür. Çok zaman, bir mesele ile ilgili olarak söz konusu edilen muhtelif ihtimaller arasında bir tercih yapılmayarak, mesele bu formülle kapatılır. Şüpheli hallerde ve hususiyle tarih üzerine yazılmış eserlerde raslandığı gibi, tamamen telifi imkânsız olan çeşitli rivayetler karşısında, makul olan bu usul, birçok hallerde de ilmi zihniyetle taban tabana zıd bir zihniyeti yansıtmaktadır. Meselâ en imkânsız olan ve şüphe edil-

¹⁹ O s m a n T u r a n, *On İki Hayvanlı Türk takvimi*, İstanbul 1941, s. 10-13.

memesi gereken hallerde de bu ihtiyat formülünün yanlışların devamına sebebiyet vermek ve dikkatli şahsî müşahedeye dayanan tetkiklere engel olmak gibi bir rol oynadığını görüyoruz. Bîrûnî "Allâhu a'lem bi'ssevâb," cümlesinin cehil için bir mazeret teşkil edemeyeceğini söylüyor ki,²⁰ bu müşahede Ortaçağ İslamiyet için gerçekten isabetli bir tahlil ve tenkid olduğu gibi, aynı zamanda pek dikkata değer ve istisnâî bir zihniyetin de ifadesidir; Bîrûnî'nin, şahsiyetini kendi çağının zihniyeti içinde erimekten kurtarabilen pek istisnâî insanlar arasında bulunduğuunu gösterir.

Astronomi konusunda yazılmış Hint eserlerinin başlıcalarından olan *Pulisasidhanta*'dan bahs ederken, Bîrûnî şöyle söylüyor: Pulisha'nın eserinin tamamının Arapçaya tercümesi henüz yapılmış değildir; çünkü matematikle ilgili konularda onun dinî ve teolojik temayüllerinin izleri mevcuttur²¹. Bîrûnî'nin bu sözünde âdetâ günümüzün gerçekten münevver ve kültürlü insanının objektif zihniyetini görüyoruz.

Bîrûnî, kör döğüşü şekline giren münakaşalarla sarîh neticeler verebilecek mahiyetteki makul tartışmaları birbirlerinden sarîh olarak tefrik ediyor. Kaf Dağı rivayetlerinden ve Zülkarneyn'in Makedonyalı İskender olup olmadığından bahsederken, bu münakaşaların boşuna vakit kaybetmekten başka hiç bir netice veremeyeceğini açıkça söylüyor²². Hindistan münasebetiyle de Bîrûnî'nin şöyle bir ifadesine raslıyoruz: "İnsanların fikir ve içtihadları türlü türlüdür ve cihanın mamuriyeti bu içtihadların tenevvüü ile kaimdir,"²³. Bîrûnî'nin taassubdan ne kadar uzak olduğunu onun bu cümlesi pek belîğ bir şekilde gösteriyor. Yabancı kavim ve medeniyetlerle ve genel olarak cemiyetle ilgili konuları müsbet ilim zihniyeti ile ele almaya büyük ölçüde muvaffak olabilmiş olmasının büyük bir sebebi de şüphesiz ki onun Ortaçağ için pek istisnâî ve hattâ hayret verici olan bu zihniyetidir.

Bîrûnî medeniyet âlemini Şark ve Garb olmak üzere ikiye ayırarak Çinlilerle Türkleri ve Hintlileri Şark medeniyetinin mümessilleri olarak gösteriyor, İslâm medeniyetini ise aslen Yunan

²⁰ G. Sarton, *Introduction*, cilt 1, s. 707.

²¹ Sachau, *India*, cilt 1, s. XXIII.

²² Z. V. Togan, *Bîrûnî*, s. 637.

²³ Z. V. Togan, *Bîrûnî*, s. 640.

medeniyetinden gelen Garb medeniyetinin devamı olarak telâkki ediyor. Türklerin İslâmiyeti kabulleri neticesinde bu medeniyetin çok geniş sahalara yayılmış olmasından dolayı da insaniyetin, bilhassa ilmin büyük kazançlar elde ettiğini beyan ediyor ²⁴. Bîrûnî'nin ne kadar şümüllü ve engin görüşlü terkipler yapmak kabiliyetinde olduğunu gösteren bu düşünceleri, bize son zamanların en ünlü müsteşriklerinden Barthold'un sözlerini hatırlatıyor. Barthold'un kanaatine göre, tarih sahnesinde İslâmiyetin zuhurunun dünya medeniyeti bakımından en önemli tesiri, İslâm camiasının insanlığın büyük bir kısmını içine alması ve bu suretle insanlığın büyük bir kısmının medenî ve kültürel işbirliği yapmaları imkânlarının ortaya çıkması idi ²⁵.

Bîrûnî Arapça yazı şeklinin bitişik harflerden teşekkül etmesinin ve bu alfabede sesli harflerin bulunmamasının mahzurlarını görmüş ve takdir edebilmiştir. Bîrûnî'nin entellektüel ufkunun genişliğini belîğ bir şekilde ifade eden bu görüş vâkıa Bîrûnî'den önce Hamza-i İsfahanî tarafından daha etraflı olarak ileri sürülmüş ve anlatılmıştı. Fakat böyle bir tenkidin yapılabilmesi, şüphesiz ki çeşitli dillere vukufu, istisnâî bir zekâ ve kavrayış kabiliyetini, gelenekten sıyrılabilme özelliğini ve büyük bir medenî cesareti icabettiriyordu. Nitekim, yukarıda gösterilen misallerden sonra böyle bir düşüncenin belki ancak bir tek başka misaline raslanmaktadır ki bu da meşhur İlhanlı devlet adamı ve doktor Reşidüddin'dir ²⁶.

Biraz sonra, Bîrûnî'nin şuura çıkmış bir ilmî metodun ve bu sayede bilgimizi ve düşüncelerimizi tenkid edebilmemizin önem ve lüzumunu kavramış olduğunu gösteren bir misale raslayacağız. Genel olarak metodun önemini kavramış olan Bîrûnî, özel olarak çeşitli konular için de başarı ile hususî metodlar bulup tatbik edebilmiştir. Hindistanla ilgili eserleri incelerken, onun pek dikkate değer bir hususiyeti, müteaddid yazmaları, modern bir tarihçi veya filologun

²⁴ Z. V. Togan, *Bîrûnî*, s. 638, 643.

²⁵ W. Ebermann'ın verdiği malûmata göre. Bakınız: Ebermann, *Islamica*, cilt 4, 1930, s. 136.

²⁶ Max Meyerhof, *Das Vorwort zur Drogenkunde des Bîrûnî*, s. 40-44, Arapça metin, s. 13-15; A. S. Ünver, *Tansuknâme-i İlhanî Mukaddimesi*, Bakı Gölpinarlı tereümesi, İstanbul 1939, s. 17-19; Z. V. Togan, *Bîrûnî*, s. 638.

edisyon kritik hazırlarken yaptığı şekilde ele alarak etüd etmesidir²⁷. Şifahi olarak topladığı bilgilerde yanlıştan kaçınmak için dikkate değer metodlar kullandığına ve çeşitli çarelere başvurmayı düşünmüş olduğuna daha önce işaret edildi.

Miladî ikinci asrın ikinci yarısında yaşamış olan Suriyeli B a r d e s a n e s astrolojiyi sarıh bir şekilde tenkid etmiş bulunuyordu²⁸. İslâmiyette zahîrî ilmî kisvesini yeni ilâvelerle takviye eden astroloji yeniden F â r â b î tarafından hücumla uğramıştı²⁹. Bîrûnî'nin çağdaşı olan İbn Sînâ da astrolojiye karşı sarıh bir cephe almış bulunuyordu³⁰. İlm-i kelâm ülemasından F a h r ü d d i n R â z î'nin (ölümü M. S. 1209) söylediğine nazaran, İbn Sînâ'nın hocası ve Bîrûnî'nin yakın arkadaşı E b û S e h l M e s i h î de astrolojinin aleyhinde idi ve bu hususta bir eser yazarak astrolojinin yanlışlığını ortaya koymuştu³¹. Anlaşıldığına göre, R â z î'nin Bîrûnî tarafından mütalaa edilen eserleri arasında, onun hiç olmazsa astrolojinin tıbbî tatbiki aleyhinde olduğunu gösteren bir yazısı vardı³².

Bütün bunlara rağmen Bîrûnî'nin astroloji ile meşgul olduğuna şahit oluyoruz. Halbuki, onun hiç değilse Hint astrolojisinin tetkiki münasebetiyle, bunun İslâmiyette cari olan astroloji ile mukayesesi suretiyle astrolojinin temel prensipleri üzerinde düşünmüş olması icabeder. Belki de Bîrûnî'nin astrolojiye inanması, kısmen de zamanındaki hükümdar ve prenslerin arzularına uymak ihtiyacı veya zaruretinden ileri gelmiş olabilir.

²⁷ S a c h a u, *India*, s. XXVI.

²⁸ S a c h a u, *India*, s. XXVI.

²⁹ F â r â b î, *Fî mâ Yesihhu ve lâ Yesihhu min Ahkâm-in Nücüm*, F. Dieterici neşri (*Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen*, Leiden 1890), s. 104-114; İ b r a h i m M a d k o u r, *La Place d'al Fârâbî dans l'école philosophique musulmane*, Paris 1934, s. 95-6.

³⁰ M e h r e n, *Vues d'Avicenne, Le Muséon*, cilt 3, 1884, s. 383-403.

³¹ P a u l K r a u s, *Les «Controverses» de Fakhr al dîn al Râzî, Bulletin de l'Institut d'Egypte*, cilt 19, 1937, s. 203-4.

³² Bu eserin adı «*Makale fî ibtâl zunûn fâside hatarat alâ kulub ba'z el etibbâ fî emr il-kevâkib il-hâdise fî'l cev*» dir. P a u l K r a u s, *Épître de Bîrûnî contenant le répertoire des ouvrages de Muhammed bin Zekeriya Ar-Râzî* (Profesör Dr. A. Süheyl Ünver'in verdiği malûmata göre). A. S. Ü n v e r aşağıdaki yazılarında da bu eserden bahs etmektedir: *Türk Tabibi Ebürreyhanî Bîrûnî ve Saydele hakkında Meşhur Eseri, Farmakolog Mecmuası*, No. 5-6, 1934, ayrı basım, s. 7; *Bîrunlu Türk Hekimi Ebürreyhanın Tıbbî Bitikleri*, s. 114. Bîrûnî'nin bu eseri, aşağıda not 43, de zikredilen yazıdaki listede mevcut değildir.

Yukarıda gördüğümüz gibi, elimizdeki bazı kaynakların verdiği malûmata nazaran, Bîrûnî, Mahmud-ı Gaznevînin saray müneccimi olarak vazife görmüştür. Arapça ve Farsca astrolojik eserler yazmış olduğunu da biliyoruz. Bize Bîrûnî'nin astrolojiye inandığı intibasını veren, işte elimizdeki bu gibi bilgilerimizdir.

Fakat elimizdeki malûmatın bize bu hususta verdiği intibayı yanlış olabilir. Belki de Profesör F a t i n G ö k m e n'in dediği gibi, Bîrûnî'nin astroloji üzerinde yazılar yazmış olması, tıpkı diğer hurafelerden bahsetmesi gibi, insanlar arasında cari düşünce ve inançları tetkik ve tesbit etmesi şeklinde olmuş olabilir³³. Gerçekten, Bîrûnî'nin astroloji aleyhinde olduğu hissini veren bazı sözleri de var. İslâmiyette astrolojinin bir ilim kisvesine bürünerek kuvvetle yerleşmesinde en büyük rolü oynamış olan E b û M a'ş e r'den bahsederken, Bîrûnî onun "mecnunca hareketlerini," tenkid ediyor, matematikçilerin ve astronomların itibardan düşmelerine ve üzerlerine şüphe çekmelerine bu gibi kimselerin sebep olduklarını, halbuki ilme pek az vukufu olan kimselerin bile Ebû Ma'şer gibilerinin sözlerine kanmamaları icabettiğini ilâve ediyor³⁴.

Herhalde muhakkak olan bir şey varsa o da şudur ki, eğer Bîrûnî gerçekten astrolojiye inanıyor idi ise, Bîrûnî'nin kritik, müsbet ve ilmî zihniyeti bakımından astroloji bir istisna teşkil etmektedir. O bütün diğer yalancı ilimlere, batıl düşünce ve hurafelere muarızdı ve bunlara karşı sarîh bir cephe almış durumda idi.

Bîrûnî, sihir adı altında topladığı sihya, göz boyacılığı ve türlü batıl düşüncelere inanmadığı gibi, hipnotizma gibi şeyleri de muayyen izah şekillerine bağlayıp bunlardaki esrar perdesini yırtmaya ve bunların mucize mahiyetini kaldırmaya çalışıyor. Yani bunları tabii bir şekilde izah etmek istiyor. Hindistan üzerine yazdığı eserde "Hindistanda raslanan ve halkın cehaletinden faydalanmaya dayanan ilimler," başlığını taşıyan bir bölümde³⁵ verdiği bazı tafsilat, onun bu mesele üzerindeki düşünceleri hakkında oldukça sarîh bir bilgi edinmemizi mümkün kılmaktadır. Bîrûnî'nin bu husustaki düşüncelerini öğrenmek için onun aşağıdaki sözlerine bakalım.

³³ F a t i n G ö k m e n, *Bîrûnî, İslâm Ansiklopedisi*, 19. cüz, s. 646.

³⁴ E. Z i n n e r, *Geschichte der Sternkunde*, Berlin 1931, s. 299

³⁵ B î r û n î, *Tahkik mâ'il Hind*, Sachau neşri, Leipzig 1925, s. 92-6, İngilizce tercümesi, Sachau, *India*, cilt 1, s. 187-95.

“Sihirbazlıktan anlaşılın mana, herhangi hileli bir yolla, bir şeyin hakikata uymayacak bir şekilde gösterilmesidir. Bu manasiyle, sihirbazlık halk arasında iyice yaygındır. Fakat halk sihirbazlığı umumiyetle başka bir manada anlamaktadır. Onlara göre sihirbazlık imkânsız olan bir şeyin yapılması ve başarılmasıdır. Bu manada sihirbazlık, gerçek ve hakikat sınırlarının dışında kalır. İmkânsız olan şey imkânsızdır. Bu manasiyle sihirbazlık büyük bir yalandan başka bir şey olamaz. Sihirbazlığın, kesin olarak, ilimle hiç bir münasebeti yoktur.

“Simya umumiyetle sihirbazlık sayılmazsa da, hakikatta, simya da sihirbazlığın bir nevidir. Bir kimse bir pamuk parçasını alıp onu altınmış gibi gösterirse, buna sihirbazlık denmez de ne denebilir? Gümüşün altına çevrilmesi pamuğun altına çevrilmesinden farksızdır. Ancak, bunlardan birincisini yapmak daha mutad olmuştur [ki buna simya denmektedir. Halbuki pamuktan altın yapılsa simyada mutad olmayan bir şey yapılmış olacağından buna sihirbazlık denecekti],”

Bir takım ilâçlar yardımıyla ihtiyarların gençleştirilmesi şeklindeki iddiaları, Bîrûnî, itikad ve telkinden doğan psikolojik bir fâsid daire ile izah etmek yolunu tutuyor ve simya ile alâkalı olan bu yalancı ilmin dinî itikadlarla da desteklendiğine işaret ediyor. Simyanın konusunu teşkil eden altın yapmak sevdasının doymak bilmeyen bir hırsla kamçılandığını, Hindistanda bu uğurda meşru sayılmayan hiç bir vasıta tanınmadığını, ve bu yalancı ilmin yer yüzünden ne pahasına olursa olsun yok edilmesinin pek isabetli olacağını kuvvetli bir lisanla ifade ediyor.

Hindistan’da muska ve efsuna pek yaygın bir şekilde inanıldığını ve bunların hususiyle yılanlara karşı kullanıldığını söylüyor. Muska ve efsunla başarılmış olduğu iddia edilen işlere misal olarak bazı hikâyeler anlatıyor, ve “bu gibi şeylere itikadım olmadığı için yapılan bu şehadetlere ve anlatılan bu hikâyelere karşı ne diyeceğimi bilemiyorum,, diyor.

Yabanî geyik avlarında Hintli’lerin bu hayvanları gidip elleri ile tuttıklarını kendi gözleri ile gördüğünü, fakat bunun Hindistan’a mahsus bir şey olmadığını, bunun kendi memleketinde de yapıldığını söylüyor. Bunun, hayvanı, temposu ve melodisi hiç değişmeyen bir müziğin tesiri altında tutarak hareketsiz hale getirmekle mümkün olduğunu, bu usul yardımıyla “katâ,, denilen kuşun

da elle yakalanabildiğini, fakat müziğin temposu değiştirilirse kuşların uçup kaçtıklarını söylüyor, ve bunun sihirle ve sihirbazlıkla hiç bir ilgisi olmadığını ileri sürüyor. Gergin ipler üzerinde top oynadıkları için Hintlilere sihirbaz dendiğini, halbuki aynı şeyin dünyanın başka yerlerinde de yapıldığını ilâve ediyor.

Başka bir vesile ile, Bîrûnî, putların konuştuğu ve manevî varlıklar oldukları düşüncesi üzerindeki bir soruya Aristo'nun şöyle cevap verdiğini zikrediyor: "Eğer siz böyle bir iddiada bulunuyorsanız benim vereceğim cevap şudur ki, benim bu hususta hiç bir bilgim yoktur ve bilmediğim bir konuda bir cümle dahi söylemem,.. Bîrûnî, Aristo'nun bu cevabını takdirle karşılıyor ve "Bu sözleriyle, Aristo, bu gibi düşüncelerin ne kadar üstünde olduğunu ve bu gibi meselelerle kendini meşgul etmek istemediğini göstermiştir," diyor³⁶.

Günümüzde sihirle ilmin tariht münasebetleri hakkında birbirine zıd iki tez mevcuttur. Bunlardan birine göre, batıl düşünceler ve sihir ilmî çalışmanın devamına ve ilmf zihniyetin teşekkülüne büyük ölçüde yardım etmişlerdir. Diğer iddiaya göre de, sihir ve genel olarak batıl düşünceler ve yalancı ilimler ilmin gelişmesi üzerine menfi tesirler yapmışlar, ilmî zihniyetin meydana çıkmasına, ilmî çalışmanın verimlileşmesine engel olmuşlardır. Bîrûnî'nin de sihir ve umumiyetle batıl düşüncelere ve yalancı ilimlere karşı aldığı cephe yalnız münferit ve mevzî bir kanaat çerçevesi içinde kalmamış, o aynı zamanda ilmin ilerlemesi ve ilmf çalışmanın verimlileşmesi için ilmin sihir ve batıl düşüncelerden sıyrılması gerektiği fikrini ortaya atmıştır. Ayrıca, ilmî çalışmanın ancak bir metoda dayanmak suretiyle sistemleşebileceğini de ileri sürmüştür.

İlim adı altında kısmen felsefe ve teolojiyi de kasteden Bîrûnî, Hindistandan bahsederken, burada, avamî bilgi adıyla andığı sihir ve batıl düşüncelerle ilmf düşüncenin münevverler tarafından bile birbirlerinden ayırd edilmediklerini ve bu bakımdan Hindistandaki durumun Sokrat'tan önce Yunanistanda da mevcut bulunduğunu söylüyor. Fakat Yunanlılarda ilmin ve ilmf düşüncenin esas unsurlarını tesbit eden felsefecilerin yetişmiş olduğunu ilâve ederek sözlerine şöyle devam ediyor:

³⁶ Bîrûnî, *Tahkik mâ'l il Hind*, Arapça metin, s. 60; Sachau tercümesi, cilt 1, s. 124.

"Halbuki Hindistanda ilmi böyle bir mükemmeliyet derecesine çıkaracak bu çapta mütefekkirler yetişmiş değildir. Bu sebeple Hindistandaki ilmin umumiyetle karma karışık bir durumda olduğu, mantıklı bir intizamdan mahrum bulunduğu ve netice itibarıyla avamî hurafelerle mezc edilmiş olduğu görülüyor. İlimlerinde raslanan pek büyük sayılar, muazzam zaman fasılları ve çeşitli dogmalar gibi halkın taassupla inandığı batıl itikadlar bunlara misaldir. Onların astronomi ve matematikteki bilgileri, kanaatimce sedefle ekşi hurma, yahut da, inci ile gübre, veya değerli mücevherlerle alelâde çakılların bir karışımına benzemektedir. Bu karışımındaki her iki kısım onlarca eşit değerdedir. Çünkü onların ilmi düşünceleri ilmi istidlal metoduna dayanmamaktadır ³⁷...

Matematiğin çeşitli dallarında, astronomi, fizik, coğrafya, jeoloji, tabii ilimler ve tıbbda, teknoloji alanı ile mühendislik gibi çeşitli konularda ve o çağın mütevazı ölçüleriyle metallürji ve sosyal konularla ilgili olarak, Bîrûnî'nin pek önemli ilmi başarısı olduğunu biliyoruz. Yâkut'un verdiği malâmata nazaran Bîrûnî edebî eserler de yazmış, büyük vukufî edebî tenkid ve tahliller yapmıştır. Yâkut bize Bîrûnî'nin kendi şiirinden güzel bir örnek de sunuyor. Ayrıca, Mahmud-ı Gaznevînin zamanı ve Hârezmin tarihi gibi siyasi tarih sahasına giren eserler de kaleme almış olduğunu bize bildiriyor ³⁸. *Tarih-i Mes'udî* adlı eserinde, Beyhakî, Bîrûnî'nin Harezmi tarihinden faydalanmış, ondan uzunca bir iktibas yapmıştır ³⁹. Zamanımıza intikal etmemiş olan bu kitabın bir kısmı bu suretle elimizde mevcut bulunuyor. Bîrûnî'nin İslâmî ve naklî ilimlerde de oldukça derin bir vukufa sahib olduğunu görüyoruz ⁴⁰.

Bîrûnî'nin ilim tarihi konusuna giren bazı meselelere karşı da ilgi gösterdiğine şahit oluyoruz. Bîrûnî, İslâmiyette pek önemli terakkiler göstermiş olan trigonometrinin tarihi ile, hususiyle kürevî trigonometrinin İslâmiyetteki inkişaf tarihi ile ilgilenmiş, kürevî trigonometrideki "mugnî," adıyla anılan şeklin ve bunun tazammun

³⁷ Bîrûnî, *Tahkik mâ li'l Hind*, metin, s. 12-13, tercüme, cilt 1, s. 24-25.

³⁸ Yâkut, *Udebâ*, cilt 17, s. 185. Bîrûnî'nin diğer tarihi eserleri için bakınız Z. V. Togan, *Bîrûnî*, s. 643.

³⁹ Ebülfazl Beyhakî, *Tarih-i Sultan Mahmud*, Morley neşri, s. 836 ve devamı.

⁴⁰ Z. V. Togan, *Bîrûnî*, s. 638.

ettiği metodun bulunması ve bunun tamamen umumî bir şekilde tatbik edilmeye başlanması şerefine hocalarından Emir Ebû Nasr'a ait olduğunu, fakat tanjant usulunun mucidinin Bûzcanlı Ebû'l-Vefa olduğunda tereddüde hiç lüzum olmadığını tesbit ve kayd etmiştir⁴¹. Emir Ebû Nasr'ın solstislerin müşahedesi için kullandığı metoddan medh ve takdir ile bahseden Bîrûnî⁴², bu bilgin hakkında en zengin kaynaklarımızdan birini teşkil ettiği gibi, Bîrûnî'nin Râzî üzerinde de etraflı tetkikler yapmış olduğu anlaşılıyor. Dünya tarihinin en ünlü kimyagerleri arasında bulunan meşhur ilim adamı ve tabib Râzî'nin eserlerinin en tafsilatlı listesi Bîrûnî'nin himmeti sayesinde zamanımıza intikal etmiş bulunuyor⁴³.

Bîrûnî'nin, yine ilim tarihinin en ünlü simâlarından Arşimed ile de hususî surette ilgilenmiş olduğu muhtemeldir. İlmî çalışmasında formalizmden uzak olması ve entellektüel teşebbüslerindeki cesaret ve orijinalliği bakımından Arşimedi hatırlatan Bîrûnî, aynı zamanda, matematik, astronomi ve fiziğe karşı gösterdiği derin ilgi bakımından da Arşimedi andırmaktadır. Hidrostatik usullerle cisimlerin özgül ağırlığını tayin için kullandığı metod, Arşimed'in tesbit ettiği hidrostatik kanunlarına dayanıyor ve onun bu çalışmaları ile aynı mahiyeti arz ediyor⁴⁴. Arşimed gibi Bîrûnî'nin de bir kozmeskop yapmış olması da bu bakımdan ilgiyi çeker⁴⁵. Ayrıca, Bîrûnî'nin, Arşimed'in ilmî hayatı hakkında da bazı bilgilere sahip olduğunu görüyoruz⁴⁶.

⁴¹ Nasirüddin-i Tûsî, *Kitâb-üş-Şekl-il Kattâ*, Alexandre Pacha Carathéodory neşri ve tercümesi (*Traité du Quadrilatère*, İstanbul 1891), metin s. 108, 109, 117, 126, 127, tercüme, s. 140, 141, 153, 163, 165; Salih Zeki, *Asâri Bâkiye* cilt 1, s. 21, 39, 54, 61; Carra de Vaux, *Penseurs*, 2, s. 164-65.

⁴² Bîrûnî, *Asâr-i Bâkiye*, Sachau tercümesi (İngilizce), Londra 1879, s. 167.

⁴³ Julius Ruska, *Al-Bîrûnî als Quelle für das Leben und die Schriften al-Râzî's*, *Isis*, cilt 5, 1923, s. 26-50.

⁴⁴ Aşağıda, s. 86-87 ve not 70-73 e bakınız. Arşimed için bakınız: Pierre Brunet ve Aldo Mieli, *Histoire des Sciences, Antiquité*, Paris 1935, s. 369-70 379-80.

⁴⁵ Bîrûnî'nin bu makinesi için aşağıda s. 81 ve not 58 e bakınız. Arşimed'in buna benzer makinesi için bakınız: Zinner, s. 110-11.

⁴⁶ Paul Kahle, *Bergkristall, Glas und Glasflüsse nach dem Steinbuch von al-Bîrûnî*, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Bd. 90, Heft 2, 1936, s. 338-39.

Bîrûnî Hindistandaki ilmî görüş ve bilgiler bakımından pek değerli bir kaynağımızı teşkil ediyor. Sâbtler, yani Harran bölgesinin yıldızlara tapan kavimleri üzerinde yine elimizde bulunan pek önemli bir müracaat vasıtasıdır. Medeniyet ve ilim tarihinde pek büyük önemde olan vâzî sistemin belirmesi üzerinde ve bu sistemin menşei ile ilgili olarak yine Bîrûnî'den pek değerli yardımlar görüyoruz.

Bîrûnî'nin ilmin ilerleme şartları ile de ilgilenmiş olduğuna şahit oluyoruz. Biraz önce belirtildiği gibi, Bîrûnî ilmin terakkisi için aşağıdaki şartları lüzumlu sayıyor: ilmî düşünce serbestliği, yani ilim adamlarının fikir hürriyetine malik olmaları; ilmin sarîh olarak tesbit edilmiş bir metoda sahip olması; ilmin batıl düşüncelerden, sihirden ve hurafelerden sıyrılmış ve âzâde bulunması. Bunlardan başka, ilim adamının çalışma şevk ve gayretini artıran durumlar ve ilmin ilerlemesi için lüzumlu sosyal şartlarla ilgili olarak Bîrûnî şu müşahedelerde bulunuyor:

“İlimlerin sayısı büyüktür, yani başka başka birçok ilimler vardır; ikbal devrelerinde oldukları, herkes tarafından rağbet gördükleri, insanların yalnız ilme değil onun mümessillerine de hürmet ve itibar gösterdikleri zamanlarda ve insanların dikkati ilmî çalışmaya çekildiği nisbette, ilimlerin sayısı daha da artabilir. Bu durumun meydana gelmesini temin, herkesten önce hükümdarların ve prenslerin vazifesidir. Çünkü ancak onlar, ilim adamlarının zihinlerini günlük hayatın ihtiyaç ve endişelerinden âzâde kılabilirler; yalnız onlar, insanın tabiatı icabı olarak aradığı ve özlediği şöhret ve itibarı kazanması için ilim adamının gayret ve iştiyakını tahrik ve tenbih edebilirler.” Sözüne devamla, Bîrûnî, kendi zamanının, ilmin ilerlemesine, yeni ilimlerin vücut bulmasına, veya ilmî araştırmaların yapılmasına elverişli olmadığını, kendi çağında ancak bu bakımlardan çok daha elverişli geçmiş çağların ilmî bilgisinin bakiyelerine raslandığını ilâve ediyor⁴⁷. Bununla beraber, Bîrûnî'nin bu sözünü belki meyas bir zamanında veya muayyen bir maksatla yazdığı, umumiyetle zamanına kadar idrak edilmiş olan İslâmî çağları kasd etmek istemediği muhakkaktır. Çünkü, meselâ yukarıda söylendiği gibi, Bîrûnî, İslâmiyette trigonometri bilgisinde yapılan terakkilere temas

⁴⁷ Sa e h a u, *India*, cilt 1, s. 152.

ettiği gibi, kendi çağında medeniyet ve ilmin, hususiyle coğrafyanın eski Yunanlılar devrine nisbetle büyük terakkiler sağlamış olduğunu, bizzat kendisinin Ptoleme'yi birçok noktada geride bıraktığını tasrih ediyor⁴⁸.

Bîrûnî'nin başarılı İlmî araştırmaları ve orijinal buluşları

Bîrûnî'nin birçok ilim dallarında başarılı ve orijinal çalışmaları olduğundan bahsedildi. Şimdi bunları bazı misallerle ele alalım ve ayrı ayrı konuları, matematikten başlayarak sıra ile göz önünde bulunduralım.

Aritmetik ile ilgili olarak, Bîrûnî meşhur "satranç hâneleri ve buğday daneleri,, problemi ile meşgul olmuştur. Rivayete göre, satranç oyununun mucidi, zamanının kiralının büyük takdirini kazanmış, kiral ona bir ihşanda bulunmak isteyerek kendisinden ne mükâfat istediğini sormuştur. Satranç mucidi de, satranç tahtası hanelerinin birincisi üzerine 1, ikincisi üzerine 2, üçüncüsü üzerine 4, dördüncüsü üzerine 8, . . . buğday danesi konarak devam edilmek suretiyle, tahtadaki bütün haneler hesaba alınca elde edilecek sayıda buğday danesi istemiştir.

Bu problem uzun asırlar boyunca matematikçilerin ilgisini çekmiştir. Meselenin halli, $1 + 2 + 2^2 + 2^3 + 2^4 + \dots + 2^{63}$ geometrik dizisinin toplamının bulunmasından ibarettir. Sonuç $2^{64} - 1$, yani 18, 446, 744, 073, 709 551, 615 dir. Bu sayının büyüklüğü, bir Ortaçağ Avrupa el yamasında, "bunu ödeyebilecek kiral yoktur,, şeklinde ifade edilmiştir. Bazı ilim adamları, bu buğdayı kaç geminin taşıyabileceği ve dünya istihsalinin bunun için kâfi gelip gelmeyeceği şeklindeki noktalar üzerinde de durmuşlardır. Problem daha umumî şekli ile de mütaleâ edilmiş, mesela 2 yerine 3 alındığı zaman sonucun ne olacağı da hesaplanmıştır. Ayrıca, meselenin çözülmesi ile ilgili olarak çeşitli matematik problemler ve konular üzerinde araştırmalar yapılmıştır.

Bu problemin cevabını bulmaktan başka, Bîrûnî'nin bununla ilgili olarak tesbit ettiği münasebetler şunlardır: herhangi bir hânedeki danelerin sayısının karesi, ilk hâneye olan uzaklığı kadar kendisinden ötede bulunan hânedeki danelerin sayısına eşittir;

⁴⁸ Z. V. Togan, *Bîrûnî*, s. 640-643.

herhangi bir hânedeki danelerin sayısının bir noksanı, kendisinden önce gelen hânelerdeki dane sayısı toplamına eşittir.⁴⁹

Geometride hususiyle triseksiyon, yani bir açının üç eşit kısma bölünmesi meselesi üzerindeki çalışmaları önemlidir. Geometrinin sadece pergel ve cedvel kullanmak suretiyle halli mümkün olmayan diğer iki klâsik problemi üzerinde de esaslı çalışmaları vardır. Nitekim bu problemler, "Bîrûnî problemleri," adı ile de anılmıştır. Ayrıca, kısmen de astronomi ile ilgili olarak, geometrinin projeksiyon metodları üzerinde uğraşmış, mevcut metodların hepsini inceleyerek izah eden bir eser de kaleme almıştır. Bîrûnî bazı yenilik ve orijinallikler ihtiva eden yeni bir projeksiyon metodu ve şekli de bulmuştur.⁵⁰

Bîrûnî'nin çember yayları ve kirişleri üzerine bir eseri vardır ki, burada yeni teoremler kurmuş ve problemler vâzetmiştir.⁵¹ Bîrûnî'nin bu problemlerinden burada iki misal verelim:

1) Eğer herhangi bir çember yayı içinde bir doğru parçası eşit olmayacak tarzda kırılmış olursa, buna yayın orta noktasından çizilen dikme onu iki eşit parçaya böler.

2) Eğer bir daire yayı içinde yayı iki eşit parçaya bölen bir kırık çizgi bulunursa, keza aynı yay içinde yayı eşit olmayan iki parçaya ayıran ikinci bir kırık çizgi alınır, yayı eşit parçaya bölen kırık çizginin bir parçasının diğeri ile çarpımı, yayı eşit olmayan iki parçaya ayıran kırık çizginin iki parçasının çarpımı ile iki bölüm noktası arasındaki kirişin karesinin toplamına eşittir.⁵²

Bîrûnî trigonometride büyük başarı göstermiş, bir defa, zamana kadar elde edilmiş bütün bilgileri içinde toplayan bir eser yazmış, ayrıca, trigonometrik fonksiyonlarda yarı çapın daima birim olarak kabul edilmesi usulünü vâzetmek suretiyle o zamana kadar raslanan bazı güçlüklerin önlenmesini de sağlayan önemli

⁴⁹ Carra de Vaux, *Penseurs*, 2, s. 114; D. E. Smith, *History of Mathematics*, cilt 2, 1925, s. 549-50.

⁵⁰ H. Suter, *Über die Projektion der Sternbilder und der Länder von al Bîrûnî, Abhandlung. zur Geschichte der Naturwissenschaften*, Heft 4, s. 79-93, Erlangen 1922; *Isis*, cilt 5, s. 498; Sarton, *Introduction*, cilt 1, s. 707.

⁵¹ H. Suter, *Das Buch der Auffindung der Sehnen im Kreise von al-Bîrûnî, Bibl. Mathematica*, cilt 11, 1910, s. 11. Bakınız Aldo Mieli, *La Science Arabe*, Leiden 1938, s. 100, not 3.

⁵² İzzet Sooner, *Muhammed el-Bîrûnî'den, Matematik, Fizik, Kimya, Lise-Ortaokul Aylık Dergisi*, cilt 2, sayı 11-12, Şubat 1946, s. 174-75.

bir temel icadda bulunmuştur.⁵³ Yarı çapın birim olarak kabulü, hesapları basitleştirmekten başka, sinüs, kosinüs ve tanjant gibi trigonometrik fonksiyonların oran olmak dolayısıyla birer mücerret sayı ifade ettiklerini tazammun ediyor ki, bu da trigonometride büyük bir ilerleme adımı sayılmalıdır.⁵⁴

İslamî Ortaçağlarda pek önemli astronomik çalışmalara raslanmaktadır. Bu çalışmaların en bâriz tarafı, yapılan devamlı ve sistemli rasatlardır. Müşahedelerin eskisine nazaran daha hassas ve dakik aletlerle, daha doğru olarak ve daha ince teferruatla yapılması, belki daha önemli olarak da, Yunanlılarda görülmemiş devamlı rasatlara raslanması bakımından, islamî çağlarda eskisine nazaran büyük bir terakki göre çarpar. Teleskop, mikrometre, ve verniye gibi aletlerin henüz mevcut bulunmadığı bu zamanlarda rasat hassaslık ve dakikliğini artırmak için alet buudlarının büyütülmesi yoluna gidiliyor, bu suretle rasat aletleri bir yerden bir yere kolayca nakl edilemez hale geliyordu. Bir taraftan aletlerin portatif olmayışı, diğer taraftan da devamlı rasatların yapılması neticesinde, rasathanenin ilk defa olarak Ortaçağda İslamiyette sarıh bir şekilde müesseseleştiğini görüyoruz. Fakat bütün bu bakımlardan büyük önem taşımasına rağmen, yeni teoriler ileri sürmek ve yeni terkipler yapmak bakımından, islamî Ortaçağın büyük bir hayatiyet göstermemiş olduğuna şahit oluyoruz. Ortaçağ İslam asrtronomi çalışmalarında kozmolojik spekülasyonlara raslanmadığı gibi, eski Yunan çağının Filolaos, Hiketas, Ekfantos, Eudoksos, Samoslu Aristarkos, Pontoslu Herakleides ve Hiparkos'unkiler gibi astronomide yeni çığırlar açan teorilerle de karşılaşmıyoruz. Umumiyetle büyük ve şümulu sentezler yapılmadığı gibi, eskiden ileri sürülmüş teoriler üzerinde de sistemli düşünme, araştırma, ve tartışmalar olmamıştır. Ancak, bu durumun istisnaları da yok değildir, ve bu istisnalardan biri de Birûnî'dir.

Hususiyle Kopernik ve Galile zamanına kadar yerin günlük hareketine karşı ileri sürülen itirazlarda bazı yanlış mekanik temellere de dayanılıyor, tersine olarak, yıldızların bir günde muaz-

⁵³ Not 41'e bakınız.

⁵⁴ P. Luckey, *Thabit b. Qura's Buch über die ebenen Sonnenuhren, Quellen und Studien zur Geschichte der Mathematik*, Göttingen 1937, seri B, cilt 4, s. 133 ve devamı. Bakınız Z. V. Togan, *Birûnî*, s. 641.

zam mesafeler katettikleri iddiasının ne büyük mekanik güçlükler doğurduğu takdir edilemiyordu. Bîrûn'den çok önce, Samoslu Aristarkos ile Babilonyalı Seleukos güneşin gezegenlerin merkezinde olduğunu, yerle birlikte diğer gezegenlerin güneş etrafında dolandıklarını, ayrıca, yerin kendi eksenini etrafında yirmi dört saatte bir devir yaptığını, yani modern heliyosantrik teoriyi ileri sürmüş bulunuyorlardı. Bunlardan başka, yukarıda adları geçen Yunan astronomlarının çoğu da, yerin kendi eksenini etrafında bir hareket yaptığını, gündüzle gecenin bunun neticesi olduğunu iddia etmişlerdi. Fakat İlk ve Ortaçağlarda, yeri kâinatın merkezinde ve sükûnette gösteren jeosantrik teori tamamen hâkim bir durumda bulunmuş, diğer bütün görüşler yalnız ileri sürülme safhasında kalmış hiç bir zaman lâyük oldukları râğbeti görmemiş, takdir edilememişlerdi.

Bîrûnî, yirmi dört saatlik hareketin her iki sistemle de açıklanabileceğini, bu bakımdan her iki teorinin de kabul edilebileceğini görmüştür. Bîrûnî'nin bu meselelere hasır edilmiş bir monografik yazısı olduğu gibi, bu problemler üzerinde Ebû Sehl Mesihî ile de münakaşalara girmiştir. Fakat bu yazılar zamanımızantikâl etmemiştir, yahut da şimdilik kayıptır. Bîrûnî yerin hareketi ve sükûneti meselesine Hindistan üzerindeki eserinde de kısaca temas etmiştir. Burada, her iki şekilde de gök cisimleri hareketlerinin kabili izah olması dolayısıyla, onun bu iki görüş arasında bir tercih yapamadığını, bu hususta mütereddid davrandığını görüyoruz. Bu eserinde Bîrûnî söz konusu mesele ile ilgili olarak aşağıdaki tafsilâtı veriyor:

Astronominin esas problemleri arasında bulunan ve birçok güçlükler arz eden "yerin sabit olması," meselesine gelince, bu, Hint astronomlarının umumiyetle doğruluğuna inandıkları bir şeydir. Mamafih, *Brahmasiddhanta*'da Brahmagupta şöyle söylüyor: "Bazı kimseler günlük hareketin göğün hareketi olmadığını, yerin kendi hareketinden ileri geldiğini iddia ederler, V a r a h a m i h i r a onların fikirlerini şu şekilde cerh ediyor: Bu iddia doğru olsaydı, batıya doğru uçmaya başlayan bir kuş artık yuvasına dönemezdi.," Bu itiraza iştirak eden Brahmagupta, kitabının başka bir yerinde şöyle yazılıyor: "A r y a b h a t a'nın taraftarları yerin hareket ettiği ve göğün sükûnette olduğu fikrini müdafaa ederler. Onların fikirlerini cerh mahsadiyle

'yerin böyle bir hareketi olsaydı ağaçlar ve taşlar yerin yüzeyinden dışarı doğru fırlarlardı' şeklinde itirazlarda bulunulmuştur,. Fakat Brahmagupta bu kanaatlara iştirak etmiyor. Onun bu itirazlara verdiği cevap şudur ki, bahs edilen bu olaylar söz konusu teorisinin zarurî neticeleri değildir. Çünkü, anlaşıldığına göre, o bütün ağır cisimlerin yerin merkezine doğru cezb edildiğini nazari itibara almaktadır.

Bîrûnî, Brahmagupta'nın netice itibariyle, yerin kendi eksenini etrafında hareket ettiği iddiasını başka bir düşünce ile reddettiğini anlattıktan sonra, bu Hintli astronomun bu itirazının varid olmaması gerektiğini söylüyor ve söze devamlı kendi fikirlerini şöyle ifade ediyor: "Yerin kendi eksenini etrafında hareket ettiğini kabul etmek, astronomik hesapların yapılması bakımından hiç bir mahzur doğurmaz. Çünkü gök cisimlerinin müşahade edilen hareketlerinin izahı, yani zâhirin kurtarılması, diğer teori ile olduğu kadar bu teori ile de kabildir. . . . Bu meselenin halli zordur. Eski çağların ve zamanımızın en önemli astronomları yerin hareketi teorisini büyük bir dikkatle incelemişler ve onu cerh etmeye çalışmışlardır. Ben de bizzat bu konu üzerinde *Astronaminin Anahtarı* adlı bir eser kaleme almış bulunuyorum. Bu eserde, kendimden önce gelenleri, şekil bakımından olmasa bile, hiç olmazsa esas bakımından geride bırakmış olduğuma kaniim,"⁵⁵.

Ebû'l Hasan Ali el-Merrakeşî bir eserinde "zevrafı", adı verilen bir usturlabdan bahs ederken, Bîrûnî'ye nazaran bu usturlabın Ebû Said el-Sahrî tarafından icad edilmiş olduğunu ve bu âletin, yerin hareket ettiği ve, gezegen müstesna olmak üzere, göğün, ihtiva ettiği bütün cisimlerle birlikte, sükûnette bulunduğu prensibine istinad ettiğini söylüyor. Bundan sonra da, Bîrûnî'nin "bu meselenin halli pek güçtür," dediğini ilâve ederek, onu yerin hareketi düşüncesine karşı tereddüdsüz ve sarîh bir cephe almayışından dolayı tenkid ediyor⁵⁶.

Bîrûnî'nin bu husustaki daha mufassal yazıları malesef elimizde mevcut bulunmuyor. Bu teorik astronomik meselelerle esaslı şekilde meşgul olduğuna, üzerinde eserler yazdığına, ve münaka-

⁵⁵ Bîrûnî, *Tahkik mâ li'l Hind*, metin, s. 138-39, tercüme, cilt 1, s. 276-77; Carrade Vaux, *Penseurs*, 2, s. 216-17.

⁵⁶ Carrade Vaux, *Penseurs*, 2, s. 217-18.

şalar yaptığına göre, onun yalnız yerin günlük hareketine karşı değil, yıllık hareketine karşı da ilgi gösterdiğini, ve heliyosantrik teoriyi de müsamaha ile karşıladığını düşünmek makul olur. Nitekim Merrakeşinin sözleri bu ihtimali kuvvetle destekliyor.

Bîrûnî astronominin çeşitli dallarında önemli çalışmalar yapmış, jeodezi sahasında, arz ve tûl derecelerinin ölçülmesinde dikkate değer başarılar göstermiştir⁵⁷. Astronomik aletler üzerinde de çalışmış, ayrıca, ay ve güneş hareketlerini ve dolayısıyla ay ve güneş tutulmalarını taklit ve temsil eden ve sekiz dişli-çark yardımı ile işliyen planeterium veya kozmoskop adını verebileceğimiz bir makine de yapmıştır⁵⁸. Hususiyile astronomik coğrafya alanındaki çalışmaları önemli olmuştur.

İlkçağ ilim adamları arz ve tûl derecelerinin ölçülmesi ve tesbiti meselesini bir taraftan coğrafya ve astronomi ile ilgili olarak tamamen ilmi bir zihniyet ve gaye ile, diğer taraftan da haritacılık gibi kısmen ilmi ve kısmen pratik olan ihtiyaçların karşılanması bakımından ele almışlardı. Ortaçağda, İslâmiyette, bu alandaki dakik ölçülere yeni ve sarîh ihtiyaçlar doğdu. Namazda kıbleye dönmek lüzumu, geniş İslam ülkesindeki bütün şehirlerin Mekkeye nazaran coğrafi mevkilerinin tesbitini gerektiriyordu. Astroloji de ilk olarak İslâmiyette dakik ölçü ve hesaplara dayanmaya başlamış ve, temel prensipleri bakımından yalancı ilim olmasına rağmen, zahiri ilmi ve matematik bir kıyafete bürünmüş bulunuyordu. Ay, güneş ve gezegenlerin vaziyet ve mevkilerini gösterir cetveller, zîcler yapıyor, ve takvim işlerinde olduğu gibi, astrolojik sonuçların çıkarılmasında da bunlardan faydalanılıyordu. Ancak, bu cetveller rasat yeri için muteberdi. Bunların başka bir nokta için de kullanılabilmeleri için, coğrafi mevkileri bakımından bu iki noktanın birbirleri ile olan münasebetlerinin bilinmesi lâzımdı.

Bu şartlar altında coğrafi mevki tayini meselesine İslâmiyette büyük önem verilmiş olması icabeder. Gerçekten, arz derecesi tayini üzerinde önemli çalışmalara rastlanmaktadır. Fakat coğrafî tul meselesinin nisbeten çok daha seyrek olarak ele alındığına

⁵⁷ Zinner, s. 284, 288, 303, 304, 310; Z. V. Togan, *Bîrûnî*, s. 640-41; Fatih Gökmen, *Bîrûnî*, s. 645-46.

⁵⁸ Wiedemann, *Ein Instrument das die Bewegung von Sonne und Mond darstellt nach al-Bîrûnî*, *Der Islam*, 4. Jahrgang, Heft 1, 1913, s. 5-13; Zinner, s. 298.

şahit oluyoruz. Bunun sebebi açıktır. Arz tayini kolaydır ; bir mevkii arzının tayini için hususiyle güneşin ve kutup yıldızının ve genel olarak diğer gök cisimlerinin ufuk üzerindeki yüksekliklerini ölçmek kâfidir. Halbuki coğrafi tulün bulunması pek basit sayılamaz. Bunun için, aralarındaki tul farkını öğrenmek istediğimiz iki nokta arasındaki mahallî saat farkının bilinmesi lâzımdır. Günümüzde radyonun ve dakik saatların yardımı ile bu metodun büyük zorluğu kalmamıştır. Fakat geçen asra gelinceye kadar coğrafi tulün tesbitinde büyük engellerle karşılaşılıyordu. Tarihî olarak, meselenin tatmin edici bir şekilde halli için kullanışlı kronometrelerin imalini beklemek zorunda kalınmıştır.

Ortaçağda bu meselenin ancak astronomik yollardan ele alınması bahis mevzuu olabilirdi. Bunun için de zamanı muayyen bir gök yüzü olayının her iki mevkiden rasadı ve rasat zamanlarının mahallî saat bakımından kıyaslanması yolundan gidilebiliyordu. Meselâ güneş ve ay tutulmalarından, yahut da, ele geçirilmesi daha zor ve nâdir bir fırsat olarak, gezgenlerin kırânından bu bakımdan faydalanılabiliyordu. Ortaçağ İslâm bilginleri bu metodu kullanmışlardır. Bîrûnî, güneş ve ay tutulmalarının başlangıç ve sona erme zamanlarının kolay tesbit edilememesi bakımından bu metodu mahzurlu saymıştır⁵⁹.

Gazne ile İskenderiye arasındaki tul farkını bulurken Bîrûnî'nin kullandığı metod, tul farkını mesafe ve arz derecesi bilgisinden çıkarmaktır ki, bu suretle Bîrûnî'nin tamamen yeni bir yoldan yürüdüğünü görüyoruz. Bu usul ilk defa olarak Bîrûnî'nin düşünüp bulunduğu ve kullandığı orijinal bir methodur. Doğru sonuca yaklaşmak ve hata miktarını azaltmak için, Bîrûnî Gazne ile İskenderiye arasını birkaç merhaleye ayırıyor ve bunların tul farkları toplamını alıyor. Bu metodun asırlarca sonra Avrupa'da kullanılmaya başlıyan modern triyângülasyonu andırdığına işaret edilmesi de herhalde doğru olur. Ayrıca, Gazne ile İskenderiye arasını iki ayrı yoldan merhalelere ayırmış olması, sonra da, bulunan iki değer in ortalamasını alması da onun doğru sonuçlara varmak için ne kadar hassas ve dikkatli olduğunu göstermesi bakımından dikkate değer⁶⁰.

⁵⁹ Zinner, s. 285.

⁶⁰ Carl Schoy, *Aus der astronomischen Geographie der Araber*, Isis, cilt 5, 1923, s. 50-74.

Coğrafi tul tayini ile ilgili muhtelif metodlar üzerinde Bîrûnî'nin birkaç eser kaleme almış olduğunu kendisinden öğreniyoruz. Fakat bu gün elimizde bulunmayan bu eserlerinin adlarını vermiyor ⁶¹.

Yerin boyutu, Bîrûnî'den önce, bazı ilim adamları tarafından ölçülmüş bulunuyordu, A r i s t o ile A r ſ i m e d i n verdikleri ölçülerin kimler tarafından yapıldığı sarîh olarak bilinmemektedir. Fakat E r a t o s t e n e s, P o s i d o n i u s ve P t o l e m e'nin bu konudaki önemli çalışmaları hakkında oldukça tafsilatlı bilgiye sahip bulunuyoruz. İslâmiyette de bu jeodezik çalışmalara devam edilmiş, hiç olmazsa Ptoleminin verdiği ölçünün yeni müşahede ve ölçülerle kontrol edilerek lûzum görüldüğü takdirde gerekli tashihin yapılması istenmiştir. İslâmiyette bu sahadaki ilk ve en sistemli çalışma Abbâsî halifesi M e m u n zamanında yapılmıştır. Bîrûnî'nin jeodezideki çalışmaları da önemlidir, ve Bîrûnî'den sonra on yedinci ve on sekizinci asırlara kadar bu alanda başka ehemmiyetli çalışmalara raslanmamaktadır.

Yerin çevresinin ölçülmesi için Bîrûnî'nin üzerinde durduğu bir metod, yüksek irtifada olan bir yerden ufkun alçalış derecesini ölçmeye dayanmaktadır. Bunun yapılması için büyük bir ovanın kenarında veya deniz kıyısında olan bir dağın tepesine çıkılır ; Buradan, guruptan faydalanılarak, ufkun A alçalış zaviyesi ölçülür. Dağın H yüksekliği de tesbit edilir. Bu takdirde, yerin çapı R ile gösterilirse,

$$R = \frac{H \cos A}{1 - \cos A} \text{ olur.}$$

Kanun-ı Mes'udi'sinde söylediğine göre, Bîrûnî bu metodu bizzat tatbik etmiş ve bu maksat için deniz kenarındaki bir dağdan faydalanmıştır ⁶². Bu metod umumiyetle Bîrûnî'nin orijinal bir buluşu sayılmakta ise de, bunun daha önce S e n e d i b n A l i tarafından kullanılmış olduğunu yine Bîrûnî'den öğreniyoruz ⁶³.

⁶¹ S a c h a u, *India*, cilt 1, s. 315.

⁶² W i e d e m a n n, *Bestimmungen des Erdumfangs von Al-Bîrûnî*, *Archiv für die Geschichte der Naturwissenschaften und der Technik*, Leipzig 1908, cilt 1, s. 66-69 ; W i e d e m a n n, *Über die Dimensionen der Erde nach muslimischen Gelehrten*, *Archiv für die Geschichte der Naturwissenschaften und der Technik*, cilt 3, s. 253-55 ; C a r r e d e V a u x, *Penseurs*, 2, s. 30.

⁶³ F a t i n G ö k m e n, *Bîrûnî*, s. 646.

Bîrûnî sırf coğrafya konusuna hasır edilmiş eserler yazmışsa da, bunların hiç biri bugün elimizde bulunmıyor. Mamafih, Bîrûnî'nin muhtelif kitaplarındaki coğrafi malûmat taranınca, onun bu sahada derin bilgisi ve başarılı tetkikleri bulunduğu açık olarak görülmektedir. Esasen kendisinin de hususiyle coğrafyadaki bilgi ve başarıları ile haklı olarak iftihar edebileceği kanaatını taşıdığına daha önce temas etmiştik. Bîrûnî'nin astronomik ve matematik coğrafya ile ilgili orijinal çalışmalarından bahs ettik. Fakat onun coğrafyanın bütün şubeleri ile ilgilenmiş olduğuna şahit oluyoruz. Eline geçen her fırsattan faydalanarak, Asyanın ve Avrupanın o zaman pek sathî olarak tanınan geniş bölgelerindeki siyasî, ticarî, sınıf, kültürel, etnolojik ve tabii şartlar hakkında, Doğu sanayiinden porselen endüstrisi, çinicilik ve madencilik, çay ve bambu istihsalı üzerinde, Asyanın Güney-doğu kısımları ile Malay ve Cava bölgeleri hakkında çeşitli bilgiler toplamıştır. Afrikanın güney ucunda bir burun bulunduğunu (Ümit Burnu), İdil Bulgarlarının memleketlerinin sınırlarını, Şimal Buz Denizi mıntıkasındaki memleketlerin birbirlerinden mesafelerini, bu bölgelerde köpekler tarafından çekilen kızaklarla nakliyat yapıldığını ve kayak kullanıldığını, Tuna bölgesinin mevkiini ve ahalisini ve bunlar gibi coğrafyayı ilgilendiren başka bir takım teferruat bilgisi tesbit etmiş, bunlar üzerinde eline geçen tafsilâtı birbirleriyle ayarlayarak sistemleştirmeye çalışmıştır⁶⁴.

Çağdaş İbn Sînâ gibi⁶⁵, Bîrûnî'nin de jeoloji ve jeolojik coğrafya alanında orijinal düşünce ve görüşleri olduğuna şahit oluyoruz. Bîrûnî İndüs vadisinin allüvyonla dolmuş eski bir denizden teşekkül ettiğinin kabul edilmesi icabettiğini söylüyor. Onun bu fikri desteklemek üzere ileri sürdüğü deliller, âdetâ modern bir jeologun sözlerini andırıyor. Bîrûnî'nin metninden bu konuyu ilgilendiren kısmı aynen nakl edelim :

⁶⁴ Z. V. Togan, *Bîrûnî*, s. 642-43. Bîrûnî'nin coğrafi bilgisi üzerine muhtelif incelemeler yapılmıştır. Meselâ bakınız : Wiedemann, *Geographisches von al Bîrûnî, Beiträge zur Geschichte der Naturwissenschaften XXVII*, Kısım 1, *Sitzungsber. der physikalisch-medizinischen Sozietät in Erlangen*, 1912, cilt 44, s. 1-27 ; J. Hell ve Wiedemann, *Geographisches aus dem mas'ûdischen Kanon von al Bîrûnî*, aynı mecmua, s. 118-125.

⁶⁵ E. J. Holmyard ve D. C. Mandeville, *Section on Stones and Mountains and Section on the Formation of Minerals from Kitâb al-Shifâ*, Paris 1927.

"Meskûn dünyanın topoğrafyasına gelince, yerin vasatı arzı boyunca imtidad eden, tul derecelerini de, doğudan batıya doğru, Çin, Tibet, Türk yurdu, ... Horasan, Med, ... Bizans İmparatorluğu arazisi ve Frankların ve Goluvalıların memleketleri boyunca kateden ve bir bel kemiği fıkralarının sırt çıkıntılarına benzeyen yüksek sıra dağları gözümüzün önüne getirelim. Bu silsile yalnız çok uzun olmakla kalmaz. Genişliği de oldukça fazladır. Bundan başka, bu sıra dağların kıvrımları içinde, dağlardan gerek güneye gerek kuzeye doğru inen nehirlerle sulanan ve insanlarla meskûn olan ovalar bulunur. İşte bir ovalardan biri de Hindistandadır. Hindistan, güneyden Hint Okyanusu, diğer üç yandan da muazzam dağlarla çevrelenir. Bu dağlardan inen nehirler Hindistan arazisinde akar.,

"Hindistanda yer ne kadar derin kazılırsa kazılsın, düzlenmiş ve köşeleri yuvarlaklaşmış taşlara raslanmaktadır. Bu taşlar, dağların yakınlarında ve nehirlerin süratle aktıkları yerlerde muazzam cesametlerde, dağlardan uzaklarda ve suların ağır aktıkları yerlerde daha küçük eb'addadırlar. Suların durgunlaştığı nehir ağzlarında ve deniz kıyıları yakınlarında ise, bunlar toz haline gelmiş ve kum şeklini almış olarak bulunurlar. Hindistan toprağını kendi gözünüzle görür ve yukarıda verilen tafsilatı nazari itibara alarak onun tabiat ve mahiyeti üzerinde teemmül ederseniz, bu mıntıkanın nehirlerin taşıdığı topraklarla yavaş yavaş doldurulmuş olduğunu, ve buranın denizden kazanılmış bir mıntıka olduğunu düşünmekten, yani vaktiyle bu mıntıkada bir deniz bulunmuş olduğu sonucuna varmaktan kendinizi alamazsınız.⁶⁶

Bîrûnî'nin tababet sahasiyle de bir mütehasıs sıfatıyla ve esalı bir şekilde meşgul olmuş olduğunu görüyoruz. Tıbla ilgili olarak eczacılıkta yazmış olduğu *Kitab üs-Saydene* adlı eseri onun bu konu ile olan ünsiyetinin hiç de sathî bir vukuftan ibaret olmadığını göstermektedir. İbni Ebî Usaybia, Bîrûnî'den bir doktor olarak bahs ediyor ve onun bazı tıbbî eserlerinin adlarını veriyor. Ayrıca bu hususta elimizde diğer bir önemli kaynak vardır ki bu da Ahmet Mahallî-i Mısrî'nin 1464 de yazdığı *Kanun üd-Dünya* adlı eseridir.⁶⁷ Bu vesile ile elimizde bulunan pek dikkate

⁶⁶ BİRÜNİ, *Tahkik mâ l'il Hind*, Sachau tercümesi, cilt, 1, s. 197-8.

⁶⁷ A. S. ÜNER, *Bırunlu Türk Hekimi Ebürrehanın Tıp Bitikleri*, s. 112-115.

değer ikonografik bir belgeyi, bir Sezariyen seksiyon ameliyatı resmini de zikr etmeye değer. Bîrûnî'den öğrendiğimize göre bu ameliyatın İslamiyette hiç olmazsa bir tek misali mevcuttur.⁶⁸

Bîrûnî'nin denel fizik alanında da da önemli çalışmaları olduğunu görüyoruz. Arşimed hidrostatiğin bir takım temel prensiplerini vaz etmişti: eşit hacimdeki sıvı ile aynı ağırlıkta olan bir cisim bu sıvıya batırıldığı zaman, üst sathı sıvının sathında olacak şekilde sıvıya tamamen batır, veya sıvı içinde herhangi bir noktada muvazenette kalır; sıvıdan hafif cisim kısmen batır ve böyle bir cisimde batan kısım kadar hacimde sıvının ağırlığı cismin ağırlığına eşit olur;... Bundan başka, Arşimed, tac problemini de halletmiş, yani altın ve gümüş halitasından yapılmış bir tacedeki altın ve gümüş miktarlarını, tacın ağırlığı ile hacmini, bundan sonra da aynı ağırlıktaki saf altın ile saf gümüşün hacimlerini, bunları suya daldırmak suretiyle bularak tesbit etmiştir⁶⁹.

Fakat bütün bunlara rağmen, Arşimed'de özgül ağırlık mefhumunun sarıh bir şekilde mevcut olmadığını, ve onun bu mefhumu ifade eden hususî bir terim kullanmadığı gibi özgül ağırlık tayini üzerinde de hiç bir hususî çalışması bulunmadığını görüyoruz. Miladın 415 inci yılında hıristiyan müteassıpları tarafından öldürülen meşhur kadın matematikçi Hypatia'nın talebesi Synesios'da özgül ağırlık mefhumunu ilk defa olmak üzere, tasrih suretiyle ifade edilmiş olarak buluyoruz. Bu misalde bir alet yardımıyla içme suyunun özgül ağırlığının tayin edildiğini görüyoruz⁷⁰. Bununla beraber, özgül ağırlık mefhumunun tamamen sarıhat kazanarak ortaya çıkması ve inkişaf ettirilmesi İslamî Ortaçağlarda vukua gelmiştir⁷¹.

Elimizde mevcut bilgiye nazaran, bu konu ile ilgili olarak İslamiyette kronolojik bakımdan en eski çalışma Bîrûnî'ye aittir. Aynı zamanda, Bîrûnî'nin bu sahadaki incelemeleri, kendisinden bir asır kadar sonra yaşamış olan Hâzîni'ninkilerle birlikte, Ortaçağ İslamiyetteki özgül ağırlık incelemelerinin en önemlisidir. Hâzîni'nin

⁶⁸ T. W. Arnold, *The Caesarian Section in an Arabic Manuscript Dated 707 A. H.*, *Browne Presentation Volume*, 1922, s. 6-7; Bîrûnî, *Asâr-ı Bâkiye*, Sachau'n İngilizce tercümesi, s. 33.

⁶⁹ Gerland, *Geschichte der Physik*, Berlin 1913, s. 84, 87-8; Brunet ve Mieli, *Histoire des Sciences, Antiquité*, s. 379-80.

⁷⁰ Gerland, s. 84, 85-86, 88, 116, 129; Brunet ve Mieli, s. 1021-1022.

⁷¹ F. Cajori, *A History of Physics*, New York 1935, s. 23.

bu çalışmaları ise, kendi ifadesine göre, Bîrûnî'ninkilere dayanmaktadır⁷². Demek ki, fiziğe özgül ağırlık mefhumunu kazandırmak gibi pek önemli bir başarıda, Bîrûnî'nin büyük bir rolü olduğunu ileri sürebiliriz.

Bîrûnî, özgül ağırlıkların tayini için, modern piknometre'nin en eski örneği olarak kabul edebileceğimiz hususî bir alet icad etmiştir. Bîrûnî buna "mahrutî alet," adını veriyor. Bu alet yardımıyla Bîrûnî muhtelif maddelerin özgül ağırlıklarını, zamanındaki şart ve imkânlarla göre büyük bir dakiklik ve hassaslıkla tayin etmiştir. Bîrûnî, sıcak su ile soğuk suyun özgül ağırlıkları arasında (o zamanlarda, ve daha uzun asırlar için, suhunet derecesi hakkında sarih bir bilgi olmadığı gibi, bunu ölçecek aletler de mevcut bulunmuyordu) 0.051 oranında bir fark tesbit etmiş, ayrıca, on altı maddenin özgül ağırlıklarını teker teker tayin etmiştir. Bîrûnî'nin bulunduğu aletin ve kullandığı metodun hassaslığı, ve lâboratuvar tekniğinde onun gösterdiği başarı hakkında bir fikir edinmek maksadıyla, misal olarak, bunlardan birkaçı için onun bulunduğu rakamlarla zamanımızda kabul edilen değerleri aşağıdaki kısa cedvelde birbirleriyle kıyaslayalım.

Bîrûnî'nin bulunduğu değer		Zamanımızda kabul edilen değer	
Cıva	13.74	13.59	
Bakır	8.92	8.85	
Kalay	7.22	7.29	
Kurşun	11.40	11.35	

Şuhalde, hûlâsa olarak, Bîrûnî, fizikteki özgül ağırlık mefhumunun sarahat kazanması bakımından büyük bir hizmette bulunmuş olmaktan başka, özgül ağırlıkların dakik bir şekilde tayin ve tesbiti için lüzumlu âleti de icad etmiştir. Ayrıca, tayin ettiği özgül ağırlıklar, Ortaçağın fizik alanındaki çalışmalarının en güzel örneklerinden birini teşkil etmektedir⁷³.

⁷² Gerland, s. 171; Wiedemann, *Über die Gewichte der Kubikelle u. s. w. verschiedener Substanzen nach arabischen Schriftstellern, Beiträge XXXIV, Sitzungsber. der phys.-med. Sozietät in Erlangen*, cilt 45, 1913, s. 168.

⁷³ Wiedemann, *Über das al Berûnische Gefäß zur spezifischen Gravitätsbestimmung, Verhandlungen der Deutschen Physikalischen Gesellschaft*,

Bîrûnî ışığın anı olarak intişar etmediği, muayyen bir sūrat'î olduğu, fakat bunun ses sūratine nazaran pek büyük olduğu neticesine varmış, şafak ile fecir sıralarında ve güneş tutulmaları esnasında vukua gelen cevvi olaylar üzerinde incelemeler yapmıştır⁷⁴.

Bîrûnî menbaları ve artezyen kuyuları hidrostatik prensiple-riyle ve mütevasıl kaplar esası üzerinden izah etmeyi düşünmüş, deniz suyundan tuz istihsali üzerinde araştırmalar yapmış ve pek çeşitli müşahedeleri arasında, arkalarından bitişik ikizler gibi gayri tabii mahluklar ve istismâî şekiller üzerinde misaller toplamıştır⁷⁵. Çiçek yaprakları sayısının 3, 4, 5, 6 veya 18 olduğunun müşahede edildiğine, fakat bunlarda 7 ve 9 sayılarına raslanmadığına dikkati çekiyor. Belki bu sayılara da raslanabileceğini, fakat umumiyetle taiatın cins ve nevileri olduğu gibi muhafaza ettiğini ilave ediyor. Bîrûnî bu hususta çiçeklerin geometri kanunlarına tabi bulunduğu kanaatini taşıyor⁷⁶.

Bîrûnî dünya tarihinin Arşimed, Leonardo ve Leibniz tipindeki en büyük ilmi ve entellektüel dâhileri arasındadır. Bu münasebetle, son asır ortalarında Garb ilim adamlarının onu ilmi bir şekilde tetkike başlamalarından önce, bu büyük ilim adamı ve mütefekkirin takdir-kârlarını daha fazla Türkler arasında bulmuş olduğunun müşahede edildiği de burada memnuniyetle zikre değer⁷⁷.

X. Jahrgung, No. 8 ve 9, 1908, s. 339-43; Wiedemann, *Über die Verbreitung der Bestimmungen des spezifischen Gewichtes nach Bîrûnî*, Beiträge XXXI, Sitzungsber. der phys.-med. Sozietät. Erlangen 1913, cilt 45, s. 31-34; Wiedemann, not 72 de zikr edilen eser; Aldo Mieli, *La Science Arabe*, s. 101.

⁷⁴ Sarton, *Introduction*, cilt 1, s. 708, 709; Z. V. Togan, *Bîrûnî*, s. 641.

⁷⁵ Sarton, *Introduction*, cilt 1, s. 708; Z. V. Togan, *Bîrûnî*, s. 641.

⁷⁶ Bîrûnî *Asâr-ı Bâkıye*, Sachau'n İngilizce tercümesi, s. 294; Carra de Vaux, *Penseurs*, 2, s. 305-6.

⁷⁷ Z. V. Togan, *Bîrûnî*, s. 643.

ENGLISH SUMMARY

This article has been written on the occasion of the nine hundredth anniversary of the death of Al Bîrûnî. The date of his death has been accepted here as 1048 although 1051 or even a later date is also probable. This article is in three sections.

1. Al Bîrûnî's life, nationality, and personality: evidence making it likely that his mother tongue was the Turkish spoken locally in Khwarazm; information about his childhood, his teachers, his friends, his students, his relationship with kings and princes, and a small anecdote concerning the last minutes of his life.

2. His characteristics, his scientific thought and attitude: his powerful and all-embracing intellectual curiosity; intellectual honesty and sincerity; his sense of pursuance; certain examples showing the modern outlook of Al Bîrûnî; his habit of coming in close touch with all details and his ability of making generalizations; Al Bîrûnî and astrology; his attitude towards alchemy, superstition, and magic in general; his ideas about the necessity of method in science and the effect of magic and superstition on science and scientific progress; his interest in questions pertaining to the history of science; Al Bîrûnî and Archimedes.

3. His research work and his contributions to science: the chessboard problem; trisection problem and the other classical problems of geometry; methods of projection; arcs and chords; trigonometry, the acceptance of radius as unity; motion of the earth; Al Bîrûnî's cosmoscope; determination of latitudes and longitudes, geodetic measurements, Al Bîrûnî's original methods; Al Bîrûnî and geography; Al Bîrûnî and geology; the concept of specific gravity; Al Bîrûnî's work on specific gravities; other interesting research and observations by Al Bîrûnî.

OSMANLI DEVLETİNİN NADİR ŞAH AFŞAR'LA BARIŞ YAPMASINI ÖNLEMENİN AMACINI GÜDEN BİR GURKANLI DENEMESİ

Y. HİKMET BAYUR

Türk Tarih Kurumu üyesi

İzzî tarihinde (s. 13 a) Hindistan'ın Gurkanlı pâdişahı Muhammed Şah'ın (1719-1748) elçisi olarak Seyyid Ataullah adında birinin (kendisi aslen Buharalı'dır) 17 Şaban 1157'de (25.9.1744) Basra yolu ile Üsküdar'a geldiği yazılıdır.

O sırada Osmanlı tahtında I. Sultan Mahmud bulunmaktadır ve Osmanlı ve İran devletleri 1742'den beri savaş halindedirler. Elçinin Sultan Mahmud'a getirdiği mektub genel teşrifatı özdedir. (Metni İzzî tarihinde s. 14 b'de bulunur.) Ancak elçinin söylediklerine göre (aynı eser, s. 13 b), Nadir Afşar Hindistan'dan çekilirken Muhammed Şah'a kabul ettirdiği şartlar arasında onun Osmanlı devletiyle "mükâtebe,, etmemesi, yani mektuplaşmaması ve haberleşmemesi de vardır. Nadir çekilince Hint pâdişahı ve ileri gelenleri Osmanlıya elçi göndermek göreneğini yenilemeyi düşünmüşler ve İran Şahından öçalmak tasarısıyla kendisi Seyyid Ataullah'ı elçi olarak İstanbul'a göndermişlerdir.

Sultan Mahmud, Hind pâdişahının mektubuna iki karşılık göndermiştir, bunların ikisi de İzzî tarihinde vardır (s. 14 b ve 15 b). Birincisi Seyyid Ataullah ve ikincisi Osmanlı elçisi Salim Mehmed Efendi ile yollanmıştır. Bu son mektuba "Cihad,, a âit pek çok âyet ve hadis sokulmuş, onda Osmanlı ve Gurkanlı devletleri arasındaki din ve mezhep birliğine o kadar çok işaret edilmiştir ki Muhammed Şah âdeta Nadir Afşar'a saldırmaya davet ediliyor duygusu hasıl olmaktadır.

Bu mektubun yazış tarzı, o sırada Gurkanlı devletinin ne derece güçsüz ve Gurkanlı pâdişahının kendi ülkesindeki valilerine söz geçirmekten ne kadar âciz olduğunun İstanbul'da bilinmediğini göstermektedir.

Elçi Seyyid Ataullah Efendinin görevinin en önemli yönü İzzî tarihinde ve öbür tarihi eserlerde anılmayan ve Bab-ı âli arşivlerindeki 8 sayılı Nâme Defterinin 604 - 605. sahifelerinde görülen bir takirde belirmektedir.

Seyyid Ataullah önce meseleyi doğrudan doğruya Sultan Mahmud'a açmak istemiş, fakat kendisine işi pâdişaha arz edilmek üzere vükelâyâ bildirmesi söylenilmiştir. O da diyeceklerini kethüda efendinin bir iftarında açıklayıp işi kendi eliyle de yazıp vermiştir. Fotoğrafi aşağıda görülen belge bu takiririn 8 inci Nâme defterinde bulunan suretidir.

Belge, Osmanlıyı Nadir Afşar'a karşı tam bir kuşku halinde bulundurmak, onu Nadir'le barış yapmaktan sakındırmak, eğer Nadir yeniden Hindistan'ı istilâ ederse bu hareketin onun Osmanlıya karşı tasarladığı büyük ve kesin seferin bir başlangıç veya hazırlığından başka bir şey olmadığına Osmanlıyı inandırmak ve Gurkanlı devletinin Osmanlı devletini korumak için Nadir Afşar'a kafa tutmuş olduğunu göstermek amacını gütmektedir.

Takirde anılan olayların ne derece gerçek olduklarını kestirmek güçtür, ancak bunlar şüphesiz Nadir Afşar çapında bir adamın tasarlayabileceği şeylerdir. Gurkanlı elçisinin önlemek istediği Osmanlı-İran barışı 1746'da yapılacaktır.

Belgede belirtilen başlıca yönler şunlardır :

a) Nadir Afşar Osmanlıya karşı kullanılmak için bizden gemi satın almaya başladı; işi anlayınca muameleyi durdurduk.

b) Elçiyi taşıyan gemi Basra körfezinden geçerken, Ebuşehr limanına uğramış ve orada elçi, 500 usta marangozun gemiler yapmakta olduklarını öğrenmiştir.

c) Nadir Afşar 1154 yılında (1741-42) ileride Rum, yani Osmanlı ülkesini fethetmeyi tasarlamış ve şöyle düşünmüş: Bunu yapabilirsem orada kalıp yedi iklimin haberlerini alırım; yapamazsam Osmanlılarla aldatıcı bir barış yapar, acele Hindistan'a girer, Bengal körfezinden Arabistan denizine kadar olan bütün yerlerde ne kadar gemi, savaşkan kimse ve savaş gereci varsa toplar Süez limanına gider, Mekke, Medine, Mısır ve Şam'ı alırım. Aynı zamanda bir kuvveti de Basra'yı almak için oraya gönderirim.

d) Sonuç: Osmanlı, Nadir Afşar'la barış yapmasın, çünkü onun barışına güvenilemez, biz bunu Hindistan'da denedik.

Anılan belgenin Nâme defterinde bulunan tercümesi aşağıdadır.

8 Numaralı Nâme Defteri'nin 604-605 inci sahifelerinden ¹ :

"Hind elçisi Seyyid Atâ ², mübârek rikâb-ı kâmyâb-ı hazret-i Hudâvendîye arzedecek memuriyyetim vardır deyüp vükelâ-yı devlet-i aliyyeye arz < u > pişgâh-ı zilliyet-penâhlarına isâl olunur deyu cevap verildikten sonra elçi-i mumaileyh işbu cum'a akşamı kethüda bey iftârına da'vet olunup bast-i mekalinin hülâsasını kendi kaleme alıp teslim eylediği Fârisi kâğadın lâfzına (aynen) tercümesidir," ³.

"Bin yüz elli dört senesi Safer ül-hayriade Tahmaskulinin ⁴ elçisi memâlik-i Hindûstân'a bu matlab için irsâl olunmuş idi ki bu cânibin serkârı ⁵ için cihâzât yani sefâin iştirâ eyliyeler ; gerek yüz cihâz ve gerek iki yüz cihâz ve gerek bundan ziyade her ne kadar peydâ olunur ise iştirâ edüp cihâzât-ı mezkûrenin kıymetlerini hâlâ bu cânibin tasarrufunda olan Hindûstân kalemrevi cümlesinden olan mülk-i Sind hazinesinden vireler ⁶. Tahmaskulinin

¹ Bab-ı âlice yapılmış olan tercemeden yeni harflere çeviren Salâheddin Elker ; haşiyeleleyen Salâheddin Elker (S.E) ve Hikmet Bayur.

² Metnin Farsça aslında açıkça «Seyyid Atâullah» yazıldığı halde burada سید اتای tarzında yazılmıştır. Bu yanlışlık bize kalırsa tercümenin dikte ettirilmemesinden ve kâtibin de bazı kelimelerin imlâ tarzına vakıf olmamasından ileri gelmektedir. Bu hususu ispat eden diğer bir misal Farsça asıldaki «بندر عباس ممالک ایران» yerine tercümede «بندر عباسی ممالک ایران» yazılmış olmasıdır. Hiç şüphesiz «Bender-i Abbas-ı Memalik-i İran» diye okunmuş olan ibareyi câhil kâtip Bender-i Abbasî Memalik-i İran» diye yazmıştır. 4. satırdaki «arz-ı pişgâh» yanlışlığı da bu suretle izah edebilir (Bu, «arz u pişgâh» şeklinde düzeltilmiştir).

³ Belgenin tarihi hakkında not: Gerek terceme olan bu belgenin gerek aynı defterin yine 604 üncü sahifesinde kayıtlı bulunan Farsça aslının tarihleri yoktur. Fakat bunlardan evvel kaydedilmiş olan bir vesikanın tarihi selh-i R (Rebiülâhır sonu) sene 175 (1175) ve buradaki tercemeden sonra yine 605 inci sayfa nihayetine kaydedilmiş olan haşka bir vesikanın tarihi evâil-i L (1-10 Şevval) sene 157 (1157) dir (S. E.).

⁴ Nadir Afşar'ın Safevîlerden Tahmasp'ın hizmetinde bulunduğu sırada taşıdığı ünvanıdır. Bu ünvan sonraları onu küçültmek isteyenlerce kullanılmakta devam edilmiştir.

⁵ Devlet anlamında.

⁶ Nadir Afşar, Hind pâdişahiyle yaptığı barışta Sint ırmağının kuzeyini İran'a katmıştı. Takrirden öyle anlaşılıyor ki gemilerin parasını Sint ülkesinin aynı adı taşıyan ırmağın güneyinde bulunan, yani Gurkanlı devletine ait kısmın hazinesinden verdirmek istemiştir. Nadir, Hint tacını kendisi giymiş ve onu sonra bir lütf olarak Muhammed Şah'a iade etmiş olduğu için kendisini daima onun bir türlü efendisi saymış ve ara sıra ona bu gibi buyruklar yolluyarmıştır. Gurkanlı pâdişahı da korkusundan bunlara yarım yamalak uymaktan

emri mucibince sekiz adet ulu cihâz iştirâ edüp Bender-i Abbas-ı⁷ memâlik-i Irân'a göndermek üzere olup lâkin Tahmaskulinin hakikat-i haberi gelmezden mukaddem bu mukaddime mezkûr oldu ki Memâlik-i Rûm semtine gidecektir ve çünkü fehm eyledik ki cihâzâtın iştirâsı memâlik-i Rûma gitmek içündür binâen aleyh cihâzât-ı mezkûreyi tevkif edüp Tahmaskuliye mektup irsâl eyledik ki bu sekiz cihâzdan ziyâde peydâ olmaz ve bu veçhile def eyledik ve bundan maada bu hayrhâh Bender-i Surat'tan gelür iken Bender-i Ebuşehr mukabilinde vâki deryâ-yı Şûr⁸ yolundan memâlik-i Irân'a yetiştik ve Bender-i mezbûrun merdûmleri bizim sefînemize gelüp anlar nakl eylediler ki beş yüz nefer neccâr-ı⁹ kâmil ki gece gündüz tekayyüd ile işdedirler ve büyük ve dürüst cihâzât düzdüler ve dabi düzeyorlar ve bin yüz elli beş senesinde Tahmaskuli Lezgi muharebe ve muhasarasında olduğu hengâmda mu'teber bir câsûs Tahmaskulinin hakikat-ı ahbârâtını¹⁰ saltanat-ı memâlik-i Hindûstân'a bu veçhile yetiştirdi ve takrir eyledi ki yüzelli dört senesinde Memâlik-i Rûm'a âzimidir ve bu veçhile meşhur olur ki yüz elli dört senesinde eğer Memâlik-i Rûm'u¹¹ feth eder isem memâlik-i mezkûrde kalup yedi iklimin haberini tutmak isterim ve eğer Memâlik-i Rûm'u feth etmeğe kadir olamaz isem hile yolundan Memâlik-i Rûm ehline musâleha zâhir ederim ve andan sonra Memâlik-i Irân serhaddini muhafaza edüp kendüm sür'at-i tamâm ile memâlik-i Hindûstân'a yetişüp serhadd-i Bengâle ibtidasından serhadd-i mülk-i Sind olan Lâhverî benderinedek sefâin cem edüp top ve tophâne ve ceng-âver merdûmler âlât-ı cenk ve zahire ile sefâin-i mezkûreye dahil

kendini alamazdı. Bu olay da öyle olmuş ve Nadir'in buyruğu kısmen yerine getirilmiştir. Bunun Osmanlı'ya bir dostluk eseri gibi gösterilmesi siyasa icabı olabilir.

⁷ Yukarıda ikinci nota bakınız.

⁸ Tuzlu demek olup deniz anlamında kullanılmıştır.

⁹ Bu kelime tercümenin Farsça aslında «tüccar» gibi okunmaktadır. Fakat buradaki «t» harfine ait iki nokta şedde gibi görüldüğünden Farsça aslında dahi doğrusunun «Neccar» olması kuvvetle muhtemeldir. Esasen meselenin gemi inşaatına ait olması da bu hususu pekiştirmektedir (S. E.).

¹⁰ Burada «ahbârât» kelimesinin kökü olan «haber» kelimesi iki kat cami haline getirilmiş olduğu ve buna göre «ahbârât» telâffuzu ile okunmasının daha uygun olabileceği düşünülmüştür (S. E.).

¹¹ Burada Rum, Anadolu ve daha genel olarak Osmanlı ülkesinin Türkle meskûn kısmı anlamında kullanılmıştır.

edüp deryâ-yı Şûr yolundan Bender-i Süveyse gidüp andan sonra Kâbe(-i) Muazzama ve Medîne(-i) Münevvere ve bilâd-ı Mısır ve Şam ve anların gayrı misillüleri feth edüp memâlik-i mezkûrenin sâirine dâhil olmak isterim ve (başka) bir irade dahi tutar ki bazı sefâine cenk merdümelerini top ve tophâne ve cenk mühimmâtı ve zahfre ile dâhil edüp Bender-i Basra'yı teshir için Bender-i Surat'tan deryay-ı Şûr yoluyla irsâl eyleye ve bu mukaddimâtın telhisi oldur ki ol kelâma ki memur oldum arzyledim ol veçhile zikrolundu ve olunur. Bu ma'na üzere ki Memâlik-i Rûm'un ehl-i islâmı Tahmaskuli ile sulheylememek münâsibdir, zîra ki anın sulhuna i'tibar yokdur ol sebebden ki merdümân-ı Hindûstân ile sulh eyledi ve kendü ahdinin hilâfını izhar eyledi, binâenaleyh ma'rûz kılındı, bâkî muhayyerdirler.

UNE TENTATIVE INDIENNE EN VUE D'EMPECHER LA
CONCLUSION DE LA PAIX ENTRE L'EMPIRE
OTTOMAN ET NADİR CHAH AFCHAR
ROI DE PERSE

(Résumé)

En l'an 1157 de l'Hégire (1744) Seyyid Ataoullah vint à Istamboul comme ambassadeur de l'empereur Indien Mouhammed Chah (1719-1748).

Les diverses péripéties de son séjour en cette ville, le texte de la lettre qu'il apporta au Sultan Mahmoud, ainsi que les deux réponses de l'Empereur Ottoman se trouvent dans le İzzî Tarihi (Fol. 13 a à 14 b).

Le véritable but de la mission dudit ambassadeur fut dévoilé par celui-ci lors d'un diner chez le kethuda efendi (ministre de l'intérieur) auquel assistaient également les autres ministres ottomans. L'ambassadeur avait d'abord voulu faire cet exposé directement au sultan mais avait dû se conformer au désir qu'on lui avait manifesté de parler devant les ministres.

Une copie de son exposé, résumé et rédigé par lui-même, figure dans le Nâmé defteri No 8, page 604 des archives de

l'Empire Ottoman et est reproduite dans la photographie se trouvant à la fin de cette communication.

Cet exposé comprend les points suivants :

1. Au mois de Safar de l'an 1154 de l'Hégire (Avril-mai 1742) un ambassadeur de Tahmaskouli (Nadir Chah Afchar) vint aux Indes dans le but de se procurer autant de navires qu'il pourrait. Il en acquit 8 de grandes dimensions, mais quand on sut que ces navires étaient destinés à être utilisés contre l'Empire Ottoman, toute vente ultérieure fut arrêtée.

2. L'ambassadeur Indien Seyyid Ataoullah, lors de la traversée du Golfe Persique, apprit pendant un arrêt à Bender-i Chehr (Perse) que 500 charpentiers y travaillaient à construire des vaisseaux.

3. En l'année 1155, alors que Nadir combattait contre les Lezguis, le gouvernement de Delhi apprit d'un espion digne de confiance les projets suivants que formait ce souverain :

A) Lorsqu'en 1154 (1742) Nadir attaqua l'Empire Ottoman, il songeait à s'installer définitivement dans le pays de Roum (Anatolie) pour le cas où il pourrait le conquérir.

B) Sinon ils concluerait une paix feinte avec l'Empire Ottoman, se tournerait contre l'Empire Indien, s'emparerait de la plaine septentrionale de l'Inde, ramasserait depuis le golfe de Bengale jusqu'à la Mer Arabique, tout se qu'il y trouverait comme navires, soldats, armes, vivres etc, les embarquerait pour Suez et conquerrait La Mecque, Médine, l'Egypte, Damas etc. Il enverrait en même temps une force pour se saisir de Basra.

4. Il résulte de tout ceci que l'Empire Ottoman ne doit pas faire la paix avec Nadir, parce que toute entente conclue avec lui ne peut être qu'une duperie. L'empire Indien en a fait l'expérience.

TERCÜMELER:

TÜRKLER EDİRNE'Yİ NE VAKİT ALDILAR?*

ALEKSANDIR BURMOV

Bulgarcadan çeviren: HASAN EREN

Tarih araştırmalarında sık sık belirtildiği gibi, Edirne'nin zaptıyla Türkler Avrupa'ya sağlam bir şekilde ayak basmıřlardır¹. Bizans imparatorluğunun bu pek önemli askerî-stratejik merkezinde yerleşmek sayesinde Türkler, Bizans hâkimiyetine yalnız ciddi bir darbe indirmekle kalmadılar. Edirne, her şeyden önce Balkan yarımadasına ve umumiyetle Güney - doğu ve Orta - Avrupa'da Türkler tarafından yapılacak istilâ hareketleri için önemli bir hareket noktası oldu. Bu bakımdan, Edirne'nin Türkler tarafından zaptı tarihini daha katî şekilde tesbit etmek, Bizans ve Doğu ve Orta-Avrupa tarihi için büyük bir ehemmiyeti haizdir. Fakat, bu meselenin Bulgar tarihi için daha büyük bir önemi vardır. Çünkü, eldeki bütün kaynaklar, Bulgaristan'ın istilâsı yolunda ilk adımların, Edirne'nin Türkler tarafından hemen zaptından sonra atıldığını göstermektedir².

* Izvestiya na Bılgarskoto istoričesko družestvo XXI (1945), 23-32.

¹ Johannes Dräseke, Der Übergang der Osmanen nach Europa im XIV. Jahrhundert: Neue Jahrbücher für das Klassische Altertum, Geschichte und deutsche Litteratur, Jahrg. XV (1913), B. XXXI, 503.

² Laonici Chalcocandylae historiarum demonstrationes, Ed. Eugenius Darco. Budapestini, 1927. I. c. 29. s.

Feridun Bey, Münşâ'ât al-salâtin. Birinci kitap. İstanbul, 1274. 95-96. s.; křř. A. řopov, Iztočnik za bılgarskata istoriya: Periodičesko Spisanie LXIII (1913), 1 ve mütaakıp; B. Dyakovič, Sbornik na Feridun-Bey: Godišnik na Narodnata biblioteka v Plovdiv, 1922, 191. s. ve mütaakıp.

Saidino, Chronica dell'origine, e progressi della casa ottomana. Tradotta da Vincenzo Brattuti. Parte prima. Vienna, 1649. 82-86, 89-90. s.

Mustafa Ben Abdala Hadschi Chalfa, Rumeli und Bosna. Aus dem Türkischen übersetzt von Joseph von Hammer. Wien, 1812. 53. s.

Hans Lewenklaw, Neuwe Chronica Türkischer nation von Türcken selbst beschrieben. Franckfurt, 1595. 7. s.

Buna rağmen, Edirne'nin zaptı tarihi şimdiye kadar katı şekilde tesbit edilmemiştir³. Eskiden Türk kroniklerine istinaden Hammer tarafından verilen tarih -1361- kabul ediliyordu⁴. Sonradan Jireçek, Orhan'ın ölümüne ait bir Bizans haberine dayanarak Edirne'nin zaptı tarihini 1363-e nakletti⁵. En yeni zamanlara gelinceye kadar bu tarih kabul ediliyordu⁶. Ancak, Edirne'nin 1369-da düştüğünü bildiren bir Bizans kroniğinin yayımından sonra, Jireçek, şehrin daha geç zaptedildiği düşüncesini ileri sürmüştür⁷. Anlaşıyor ki Edirne'nin Türkler tarafından zaptı tarihi meselesi şimdi de açık durmaktadır.

Giacomo di Pietro Luccari, Copioso ristretto degli annali di Rausa, libri XI. Venetia, 1605. Ben burada ikinci basımını kullandım. (Ragusa, 1790. 108. s.). Bundan başka karşılaştırınız :

Dr. P. Nikov, Turskoto zavladevane na Bılgariya i sıdbata na poslednite Şişmanovci : İzvestiya na Bılgarskoto istoričesko drujestvo VII VIII (1928), 51.

Joseph von Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches, Erster Band. Pest, 1827. 167. s.

Johann Wilhelm Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches in Europa. Erster Theil. Hamburg, 1840. 221. s.

³ Bunun başlıca sebebi elde müspet kaynaklar bulunmamasıdır. XIV - üncü yüzyılın ikinci yarısına ait olaylar hakkında malûmat veren Bizans tarihçileri (Chalcoocandyles, Phrantzes, Ducas) Edirne'nin zaptına dair tam bir tarih göstermemektedir. Edirne'nin Türk elinde bulunduğunu bildiren - vesika kıymetini haiz - en eski Bizans kaynağı 1389-a aittir. Bu tarihte (şubat 6897 - 1389) İstanbul patriği Edirne Türk elinde olduğundan, Edirne mitropolitine merkezini Agatopolis'e nakletmesine müsaade etmiştir. Bk. *Mikolosich et Müller*, Acta, c. II. 129. vesika, 405. s. Krş. Jireçek, Srbsky car Uroş, kral Vikaşin a Dubrovçane : Časopis Musea Kr. Českeho, LX (1886), 265 ; *Eduard Muralt*, Essai de chronographie byzantine. C. II. S. - Petersbourg, 1871. 733. s.

Edirne mitropoliti Matheus'un 1390-da Moskova'ya geldiği, Rus kroniklerinde bildirilmekte ise de, bu seyahatin hedefi hakkında hiçbir kayıt yoktur. (Polnoe sobranie ruskix letopisey. C. VIII. S. - Petersbourg, 1859, 60. s.

⁴ *Hammer*, a. y. 164. s.

⁵ *Constantin Jos. Jireçek*, Geschichte der Bulgaren. Prag, 1876. 321. s. Jireçek'e göre, Murat, babası Orhan'ın 1362 martında vaki ölümünden sonra tahta oturmuş ve saltanatının ikinci yılında, yani 1363-te Edirne'yi Bizanslılardan almıştır.

⁶ *Nikov*, a. y. 50. s. ; *Georg Ostrogorsky*, Geschichte des byzantinischen Staates. München, 1940. 377. s. *N. Jorga* (Geschichte des osmanischen Reiches. Erster Band. Gotha, 1908. 210 - 211 s.) ve *A. A. Vasiliev* (Histoire de l'Empire byzantin. Paris, 1932. 308. s.) tarih vermekten içtinabetmişlerdir.

⁷ *Jireçek*, Srbsky car Uroş 264-265. sayfadaki not. Bu kronik *Boor* tarafından *Nicephori archiep. Constantinopolitani* opuscula historica (Lipsiae. 1880)

Edirne'nin Türkler tarafından zaptına ait en eski tarihe Türk kaynaklarında tesadüf edilmektedir⁸. Bu kaynaklar arasında sözde tarihi vesika kıymetinde olduğu için ilk olarak Feridun Bey'in Münşaatını anmak lâzımdır⁹. Burada Edirne'nin zaptından da bahseden birkaç mektup verilmiştir. 1 zilkade 763 (21 ağustos 1362)¹⁰ tarihinde Bursa'da yazılmış olan birinci mektupta, sultan Murat, Acem şahı Evis'e, Edirne'nin Hacı İlbey tarafından alındığını ve şehir komutanının esir edilerek Bursa'ya götürüldüğünü bildirmektedir¹¹. Tarihsiz olan ikinci mektup, Karaman sultanı tarafından yazılmıştır. Karaman sultanı, Edirne ile başka şehirlerin alınmasından ve umumiyetle islâm silâhının başarısından dolayı sultan Murat'ı tebrik etmektedir¹². Üçüncü mektup, 1 recep 764 (16 nisan 1363) tarihinde Murat tarafından Karaman sultanına karşılık olarak yazılmıştır¹³. Yine tarihsiz olan dördüncü mektup, Edirne'nin ve başka şehirlerin zaptı ve başkentini Bursa'dan Edirne'ye nakli münasebetiyle sultan Murat'a hitaben Canik han tarafından yazılmıştır¹⁴. Beşinci mektup, Murat tarafından Canik hana karşılık olarak Edirne'den 20 zilhicce 770 (26 temmuz 1369) tarihinde gönderilmiştir¹⁵.

Birtakım Türk kronikçileri ve seyyahları, Feridun'un Münşaatında verilen tarihlerden daha eski tarihler de bildirmektedirler. Osmanlı devletinin en eski tarihçilerinden Aşıkpaşazade 761 (23. XI. 1359 - 11. XI. 1360)¹⁶, Sadeddin 762 (11. XI. 1360 - 31.X.1361)¹⁷,

adlı esere ek olarak yayımlanmıştır (230. s.). *Stoyan Novakoviç* (Srbî i turci XIV i XV veka. Beograd, 1893. 120, 208. s.). de aynı neticeye varmıştır.

⁸ Türk kaynakları hakkında bilgi edinmek için *Franz Babinger*'in *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke* (Leipzig, 1927) adlı eserine bakınız.

⁹ *Feridun Bey*, a. y. *Feridun Bey*'in Münşaatından *A. Şopov* (a. y.) ve *Dyakoviç* (a. y.) Bulgar tarihine ait tenkidsiz birtakım özetler çıkarmışlardır.

¹⁰ Hicri tarihleri milâdî tarihlere çevirmek için *Faik Reşit Unat*'ın Hicri tarihleri milâdî tarihe çevirme kılavuzu (Ankara, 1940) adlı eserini kullandım.

¹¹ *Feridun Bey*, a. y. 95. s.; *Şopov* a. y. 2. s.

¹² *Feridun Bey*, a. y. 95. s. *Şopov*, a. y. 1-2 s.

¹³ *Feridun Bey*, a. y. 96. s. *Şopov*, a. y. 2. s.

¹⁴ *Feridun Bey*, a. y. 96. s. *Şopov*, a. y. 3. s.

¹⁵ *Feridun Bey*, a. y. 96. s. *Şopov*, a. y. 3. s.

¹⁶ *Die altosmanische Chronik des Aşıkpaşazade. Auf Grund mehrer neuentdeckten Handschriften von neuem herausgegeben von F. Giese. Leipzig, 1929. 49 s. Aşıkpaşazade hakkında Babinger'in eserine bakınız. 35 s. ve mütâakıp.*

¹⁷ *Saidino*, a. y. 83. s. *Sadeddin* hakkında *Babinger*'e bakınız. 123. s. ve mütâakıp.

Lewenklaw 761 (23. XI. 1359 - 11. XI. 1360)¹⁸, Hammer'in dayandığı bütün diğer kronikçiler 763 (31. X. 1361 - 21. X. 1362)¹⁹, Hacı Kalfa 762 (11. XI. 1360 - 31. X. 1361)²⁰ tarihini göstermektedirler. Görülüyor ki Türk kaynaklarına göre, Edirne 761 - 763 (23. XI. 1359-21. X. 1362) yılları arasında alınmıştır.

Bu tarihe karşı birçok mülâhazalar ileri sürülebilir.

Her şeyden önce, Feridun'un eseri daha geç çağlara ait bir uydurmadır. Bilhassa kronolojik bilgileri hiç de itimada lâyık değildir²¹. Edirne'nin zaptına ait mektuplarda da ayrılıklar vardır. Meselâ, Murat'ın ilk mektubu 763 tarihini taşıdığı halde son mektubu 770-e aittir. Murat'ın 7 yıl önce kazandığı zaferler münasebetiyle tebrik mektupları alacağını veya vaktinde aldığı bir mektuba bu kadar geç karşılık vereceğini tasavvur etmek güçtür.

Bundan başka, Türk kaynaklarının aynı tarihi vermediklerini de belirtmek icabetmektedir. Birtakım kaynaklar 761 tarihini kaydettikleri halde, başka kaynaklar 762, 763 v. s. yıllarını vermektedirler. Bu cihet gösteriyor ki kronikçi ve coğrafyacılar Edirne'nin zaptı tarihini itimada şayan kaynaklara dayanarak değil, keyfi olarak rivayet ve hikâyelere istinaden tâyin etmişlerdir²².

¹⁸ Lewenklaw, a. y. 7. s.

¹⁹ Hammer, a. y. 164. s. Türk kronikçileri hakkında Babinger'e bakınız.

²⁰ Chadschi Chalfa, a. y. 2. s. Hacı Kalfa hakkında Babinger'e bakınız. 195. s. ve mütaakıp.

²¹ Krş. Babinger a. y. 107-108 s. : «Die munşa'at, die man bis in die neueste Zeit mehrmals als vollwertige Geschichtsquelle betrachtet hat, sind in ihrer Glaubwürdigkeit erheblich anzuzweifeln. Das Werk wimmelt von Fälschungen vor allem älterer Urkunden, so dass es mit der grössten Vorsicht herangezogen werden muss. Die eingehenden Untersuchungen Mükrimin Chalil Bej's in der TTEM, Heft 63: 77, 78, 79, 81 (Stambul, 1921 ff.) haben den bündigen Beweis erbracht, dass ein grosser Teil der Schriftstücke in der F., schon Sammlung auf Fälschungen beruht. Von den Urkunden, die F. von Augen gehabt zu haben sich den Anschein gibt, ist denn auch bisher keine einzige zutage gekommen. Inhaltlich bieten gerade die Schriftstücke der älteren osmanischen Zeit nicht mehr als die alten Chroniken und stehen vielfach in Widerspruch mit den durch Münzen, Inschriften und andere Denkmäler gesicherten Tatsachen und Zeitangaben (Vgl. J. H. Mordtmann, in «Der Islam», XIV (1925), 362 f. Anm.)»

²² Bu, yalnız tetkik ettiğimiz tarihe ait olmayıp 1389-a kadar umumiyetle Türk kronikçileri tarafından verilen her tarihe aittir.

Türk kronikleri Bizans kaynakları ile karşılaştırıldığı zaman, Türk tarihlerinin kronoloji bakımından itinasız oldukları anlaşılır²³.

Edirne'nin sultan Murat zamanında alındığını bütün Türk kaynakları bildirmektedirler. Murat'ın, babası Orhan'ın ölümünü mütaakıp 1362 yılı mart ayından sonra tahta çıktığı artık katı olarak tesbit edilmiştir²⁵. Şu halde şehir, 1362 martından sonra alınmıştır. Fazla olarak, başka haberlere göre, şehir bu tarihte Bizanslıların elinde bulunmaktadır²⁵.

Türk kaynaklarında en son tarih olarak geçen 1362 ekimine, yani hicrî 763 yılı sonuna kadar da Edirne henüz Türklerin elinde düşmemiştir. Bunu başka iki cihet de desteklemektedir. Cantacuzenos'un 1364 yazına ait olaylara kadar varan hâtıralarında²⁶ Edirne'nin Türkler tarafından zaptı hakkında hiçbir bilgi yoktur.

Cantacuzenos kitabının son bölümlerinde daha ziyade özel aile işlerinden basetmekle beraber, o devirde vuku bulan Gelibolu'nun işgali²⁷, 1363 - 1364 Bulgar - Bizans harbi²⁸ ve nihayet patrik Kalista'nın ölümü²⁹ gibi Edirne'nin kaybından şüphesiz pek daha ehemmiyetsiz olayları bildirdiği gibi Bizans'ın ikinci başkentinin zaptını haber vermek için yer ve imkân bulurdu. Bilhassa Gelibolu'nun işgali üzerinde epeyce durarak Türklerin Bakan yarımadasına akınları hakkında 1366 ve 1368-de verdiği iki propaganda söylevinde Bizans'ın o çağdaki durumu ve Türklerin Balkan yarımadasına akınları hakkında - bilhassa Gelibolu'nun işgali üzerinde

²³ Krş. P. Mutaçiev, Bojenışkiyat nadpis : Spisanie na Bılgarskata Akademiya na Naukite XXII (1921), 101 : «Türk müelliflerinin kronolojisi o kadar karışıktır ki, bunlardan istifade ile ... en büyük hatalara düşmek mümkündür.»

²⁴ Krş. Peter Gharanis, Les Βροχέα χρανικά comme source historique : Byzantion XIII (1938), 349 - 351.

²⁵ Jireček'in N. Jorga'nın Geschichte des osmanischen Reiches adlı eseri hakkındaki tahliline bakınız : Byzantinische Zeitschrift XVIII (1909), 582 - 583 ; Nikov, a. y. 50 s.

²⁶ Bu hususta bakınız : C. Jireček, Zur Würdigung der neuentdeckten bulgarischen Chronik : Archiv für slavische Philologie XIV (1892), 256.

²⁷ Cantacuzenos : Migne, Patrologia graeca, C. 154, col. 289.

²⁸ Cantacuzenos, col. 368 ; Jireček : Byzantinische Zeitschrift XVIII (1909), 583 ile de karşılaştırınız.

²⁹ Cantacuzenos, col. 363 ; Jireček, Zur Würdigung v. s. 256. s. ve Jireček, İstoriya srba. Prvi deo. Beograd, 1911. 408-409. s. ile de karşılaştırınız.

fazla durarak³⁰ - umumiyetle bol bilgi veren Dem. Cydones³¹ dahi Edirne'nin Türkler tarafından işgaline dair hiçbir haber vermemektedir. O çağda Bizans'ın başına gelen felâketleri sıra ile sayan Cydones'in imparatorluk için bu kadar önemli bir şehrin kaybını anmaması imkânsızdır.

Türk kaynaklarında bildirilen tarihe karşı üçüncü bir mülâhaza da vardır. Murat, Balkan yarımadasında katî olarak yerleştikten sonra, Türk imparatorluğunun merkezini Anadolu'dan Avrupa'ya nakletmek kararını verdiği zaman, başkent olarak Edirne'yi değil, 1361-de alınan Dimetoka'yı seçmiştir³². Eğer Edirne bu sıralarda Türk hâkimiyetinde olsa idi, Cantacuzenos'un başşehri olduğuna bakmıyarak, ehemmiyet bakımından Bizans'ın ikinci şehri yerine Murat Dimetoka'yı tercih etmezdi. Dimetoka'da Murat birkaç yıl geçirmiştir. Burada kendine bir saray da yaptırmıştır ki, XVII. yüzyılda Hacı Kalfa tarafından tasvir edilmiştir³³.

Yine aynı mülâhazalar dolayısıyla Edirne'nin zaptına ait Venedik kroniklerinin verdikleri tarih de kabul edilemez³⁴. Venedik kaynakları, bu önemli olayın 1361 tarihinden önce vuku bulunduğunu bildirmektedirler. Çünkü Venedikte Edirne'nin zaptı haberi 14 mart 1361 tarihinde yayılmıştır³⁵. Bizans kroniklerinin Edirne'nin Türkler tarafından zaptına ait verdikleri malûmat daha muhtemeldir³⁶. Bizans kaynaklarına göre bu önemli olay 1369 yılında vuku bulmuştur. Aynı tarih Rus kroniklerinde de geçmek-

³⁰ *Dem. Cydonii oratio de admittendo Latinorum subsidio: Migne, Patr. graeca, C. 154, col. 959 ve m. Cydones'in söylevlerinin tarihleri için Jireçek'e bakınız. (Zur Würdigung v. s. 263-264. s).*

³¹ *Cydones, col. 1012-1013.*

³² *Jireçek, Zur Würdigung v. s. 260. s.*

³³ *Chadschi Chalfa, a. y. 65-66. s.*

³⁴ *Oskar Halecki, Un empereur de Byzance à Rome: Travaux historique de la Société des sciences et des lettres de Varsovie VIII (1930), 75. Bu haberin sıhhatine karşı bizzat Halecki de şüphe beslemektedir.*

³⁵ *Σπ. Δάμπρος — Κ. Δαμάντος, Βραχέα χρονικά. Ἀθήναι, 1982.*

³⁶ *A. y. S. 4, II 6; S. 11, VII 33; S. 30, XIV 26; S. 33, XV 4; S. 37, XX 3; S. 42, XXIV 6; S. 52, XXVIII 5; S. 58, XXXI 3; S. 63, XXXV 8; S. 64, XXXVII 3; S. 66, XXXVIII 7-8; S. 67, XXXIX 2; S. 75, XLIII 27.*

³⁷ *Polnoe sobranie russkix letopisey, C. VII, 251. s.*

tedir ³⁸. Ancak, bu kronikler de yine Bizans kaynaklarına dayanmaktadır.

Bu tarihin gerçekliğine karşı Sırp kroniklerini ve Chalco-candyles ile Luccari'yi gösterebiliriz. Bu kaynaklar, Edirne'nin zaptını Çirmen muharebesinin (26 Eylül 1371) bir neticesi olarak gösterirler. Sırp kroniklerinde: "Sultan Otman kiral Vukaşin'i ve despot Ugleşa'yı Makedonya'da Meriç boyunda . . . öldürdü ve Edirne'yi aldı," denilmektedir ³⁹. Chalco-candyles, önce Çirmen muharebesini ve Ugleşa ile Vukaşin'in ölümünü tasvirle şu surette devam ediyor: "ως οὖν ταύτην τὴν νίκην εὐκλεῆ καὶ περιφανῆ ἀνέλειτο Σουλαϊμάνησ, τό τε πόλισμα, ὃ ἐπολιόρκει πρότερον, παρεστήσατο, καὶ Ὀρεσιτιάδα τὴν Ἀδριανοῦπολιν καλουμένην ἐλαύνων ἐπολιόρκει," ⁴⁰.

Süreksiz bir kuşatmadan sonra şehir alınmış ⁴¹. Öbür yandan Luccari de Çirmen muharebesini ve Vukaşin ile Ugleşa'nın ölümünü etraflı olarak anlatıyor ve Edirne'nin, Filibe'nin, Eski-Zağra'nın, Yambolu'nun ve başka şehirlerin zaptını bu muharebeye atfediyor ⁴².

Artık tesbit edilmiş olduğu gibi, Sırp kroniklerinin Çirmen muharebesine ait kronolojisi tamamiyle itimada şayandır ⁴³. Bu muharebenin tarihine karşı bugün hiç şüphe beslenilmemektedir. O halde, kronikçinin verdiği haberin ikinci kısmı da neden doğru olmasın? Fazla olarak, bu haber başka kaynaklar tarafından da desteklenmektedir. Chalco-candyles ve Luccari tarafından Murat'ın bundan epey önce ölen kardeşinin anılması, verdikleri malûmatın gerçekliğini katiyen azaltmamaktadır. Komutanların

³⁸ Lyub. Stoyanoviç, Stari srpski rodoslovi i letopisi: Zbornik za istoriju, jezik i knjizevnost srpskog naroda. Prvo odeljene. XVI. c. 209. s.

³⁹ Chalco-candyles, a. y. 28. s.

⁴⁰ A. y. 29. s.

⁴¹ Luccari, a. y. 108. s.

⁴² E. Kouaçeviç, Nekoliko xronološkix ispravka u srbskoj istoriu: Godišnjica Nikole Çupića XIII, 402-4.

⁴³ Luccari, a. y. 108 s. Luccari'nin kitabı hakkında bakınız: V. Makuşev, İzsledovaniya ob istoričeskix pamyatnikax i bıtopisatelyax Dubrovnika. St. Petersburg, 1867. 101-105 s. Luccari'nin Bulgaristan'ı ziyaret ettiğini belirtmek lâzımdır. Ezcümle Baçkovo manastırını da ziyaret etmiş ve burada İvan Aleksandır'ın tabii büyüklükteki bir portresini görmüştür. Bakınız: V. N. Zlatarski, De i koga e bil zatočen i umrel bilgarskiyat patriarx Evtimiy? Letopis na bilgarskoto knijovno drujestvo VI (1905), 125.

adları daha geç kronikçiler tarafından umumiyetle daima tam olarak verilmezler; bu bakımdan o devre ait Türk kroniklerinde olduğu gibi Batı ve Bulgar kaynaklarında da karışıklıklar vardır. Şurasını belirtmeliyiz ki, Luccari, Chalcocandyles'ten başka, bilmediğimiz bir Bulgar kaynağından da faydalanmıştır. Çünkü Eski-Zağra şehrinin eski Borivgrad adını anmaktadır. Luccari'nin kitabı çıktığı zaman (1605) Boruy veya Boruygrad adı artık unutulmuş ve yerine Türkçe Eski-Zağra veya yalnız Zağra adı geçmişti⁴⁴. Bizim için mühim olan cihet, tetkik ettiğimiz olay hakkında birbiri ile hiç münasebeti olmayan üç kaynağın aynı malûmatı vermesidir.

Edirne'nin zaptının, Çirmen muharebesiyle münasabette olduğunu yahut, ters olarak, bu muharebenin Edirne çevresindeki bir takım olaylarla⁴⁵ veya şehrin Türkler tarafından kuşatılmasıyla ilgili olduğunu başka cihetler de göstermektedir.

Her şeyden önce, Bizans ile despot Uğleşa arasındaki sıkı diplomaşi faaliyetini belirtmek lâzımdır. Bu faaliyetin neticesi olarak Stefan Duşan'ın cülûsundan ve Sırp patrikliğinin kuruluşundan sonra ayrılmış olan İstanbul ve Sırp kilisesi arasında bir anlaşma yapılmıştır⁴⁶. Bu olay her şeyden önce, Bizans'ın Türk akınları neticesinde ciddi bir kaygıya düştüğünü göstermektedir. İmparatorluk, toprakları yakın bir tehdit altında bulunan komşu Uğleşa'dan iyi bir müttefik arıyamazdı. Bizans ile Uğleşa arasındaki ittifakın sağlam ve faal olabilmesi için, ortadaki bütün anlaşmazlıkların kaldırılması icabediyordu.

Bundan sonra Vukaşin'in askerlerinin batıdan doğuya doğru acele ilerleyişlerini belirtmek lâzımdır. 1371 yılı haziranında Vukaşin, oğlu Marko ve damadı Cura Bâlşiç, İşkodra yanında askerleriyle birlikte kamp kurarak, buradan kuzey-batı komşusu jupan Nikola Altomanoviç'e hücum etmek düşüncesinde imiş. Fakat, belki de, bu sırada İstanbul hükümetiyle Türklere karşı müşterek mücadele için konuşmalar yapan kardeşi Uğleşa tarafından çağrıla-

⁴⁴ *Lewenclaw*, a. y. 7. s. XVI. yüzyılın sonunda Avrupa'da ilk defa olarak bir Türk tarihi yazan *Lewenclaw* Eski-Zağra'nın eski adını bilmemektedir. Bu adı XV. yüzyıl başında Türk kronikçileri de tanımamaktadırlar.

⁴⁵ Bu iki olay arasındaki ilgiyi daha *Novakoviç* (a. y. 121. s.) belirtmişti.

⁴⁶ Anlaşma hakkındaki patrik kararı 1371 yılı mayısına aittir. Bakınız: *Novakoviç*, a. y. 154-155. s.

rak, askerleriyle birlikte ansızın Edirne istikametinde hareket etmiştir⁴⁷. Vukaşin'in Adriyatik denizi kıyılarından Trakya'da Meriç nehrine kadar acele ilerlemesi, sebepsiz olamazdı: bu hareket behemahal hem Bizans İmparatorluğunu, hem de Sırp devletini-bilhassa despot Ugleşa'nın idaresinde bulunan güney-doğu kısmını -aynı derecede tehdideden mühim bir hâdisenin tesiri altında yapılmıştır. Ugleşa ve Vukaşin ordularının Edirne'ye doğru hareket etmesi, bu tehlikenin ancak Edirne'yi tehdidettiğini göstermektedir. Doğrudan doğruya Bizans Trakyası'nın başka bir bölümü veya Ugleşa'nın memleketi tehlikede olsa idi, askerî harekâtın o kadar kuzeyde yapılmasına lüzum olmaz, askerler de Seres etrafındaki muharebeden Türk hududuna doğru o kadar sola saptamazlardı⁴⁸.

Olayların çağdaşı rahip İsay'a'nın⁴⁹ ve Türk kronikçilerinin⁵⁰ iddiasına göre, Vukaşin tarafından Edirne'ye doğru yapılan akının hedefi, Türkleri Avrupa'dan Anadolu'ya çekilmeğe mecbur etmektir. Bu, tamamiyle kabul edilebilir. Fakat, bu takdirde, Ugleşa ve Vukaşin'in orduları Türk devletinin Avrupa'daki merkezine, Dimetokaya doğru, yahut ilk hareket noktalarına, Gelibolu'ya doğru ilerliyerek, Türk topraklarının uçlarına gitmezlerdi. Gelibolu bölge-

⁴⁷ *Jireček*, *İstoriija srba*. 418. s.

⁴⁸ Türk kronikçilerine dayanan *Novakoviç*'in (a. y. 169. s.) Ugleşa ve Vukaşin tarafından yapılan seferin, Filibe'nin Türkler tarafından zaptından ileri geldiği hakkındaki iddiası yersizdir (*Zinkeisen*'e de bakınız. A. y. 224. s.) Türkler, Filibe şehri mutasarrıfı Filip'e taarruz etmişlerse, mutasarrıfın Vukaşin ve Ugleşa'dan yardım istemesine ortada bir sebep yoktur: Bu devirde Filibe Bulgaristan hudutları içinde bulunmakta olduğuna göre, şehrin müjafası ancak Bulgar çarı tarafından temin edilebilirdi. Ancak, Bulgarlar Çirmen muharebesine iştirak etmemişler, tarafsız kalmışlardır. Ugleşa'nın ve Vukaşin'in askerleri, Güney-Trakya'dan (Akdeniz Trakyası'ndan) geçerek kuzeye dönmüşlerdir. Tıpkı bunun gibi, *Novakoviç*'in bu askerlerden bir kısmının Köstendil, Dupniça ve Samokov'dan geçtikleri hakkındaki tahmini de kabul edilemez. Bu sıralarda ve daha sonraları Dupniça ve Samokov Bulgar hâkimiyetinde bulunmakta idi. (İvan Şişman'ın Rila manastırına verdiği berata bakınız.) Bulgar çarının tarafsız kaldığına göre, Şişman'ın Ugleşa'ya ve Vukaşin'e Bulgar toprağından geçmek müsaadesi vereceği muhtemel değildir.

⁴⁹ *Jordan Ivanov*, *Bilgarski starini iz Makedoniya*. İkinci basım. Sofya, 1931. 226. s.

⁵⁰ *Walter F. A. Behrner* — *A. T. Berliç*, *Quellen für serbische Geschichte*. Wien, 1857. 7, 29. s.

sine yapılacak bir akın, kendilerine büyük imkânlar bağışlıyarak, Türkleri Anadolu'dan yardım imkânından mahrum edecekti. Akının kuzeye, Rodop dağlarının eteklerine doğru yönetilmesi, türlü mahiyette zorluklar arz etmektedir. Buna rağmen, Ugleşa ve Vukaşin'in Edirne'ye doğru yürümesinin bu şehir etrafında birtakım katî neticeli olaylarla ilgili olduğu meydandadır.

Belirtilen mülâhazalara ve kaynak haberlerine dayanarak kabul etmek lâzımdır ki Vukaşin ve Ugleşa tarafından yapılan akının hedefi, kuşatılmış olan Edirne'nin durumunu hafifletmek ve bundan sonra Türkleri Avrupa'dan çıkarmaktı. Saydığımız kaynaklara uygun olarak ve hıristiyan ordularının Çirmende 25/26 eylül 1371 gecesi bozguna uğramasının, muzaffer Türk ordularına Edirne'yi katî surette zaptetmek ve şehirde sağlam olarak yerleşmek imkânını verdiğini kabul etmek lâzım gelecektir. Bundan dolayı, Edirne'nin 1371 yılı eylülünün sonunda veya ekim başlarında Türklerin eline düştüğünü kabul etmek icabedecektir.

ISTANBUL'UN ZAPTI HAKKINDA İHMAL EDİLMİŞ BİR KAYNAK *

N. IORGA

Türkçeye çevirenler: FAZIL IŞIKÖZLÜ — ADNAN S. ERZİ

Rumen Akademisi, XVIII. yüzyıla ait bir elyazması içinde, şimdiye kadar ihmal edilmiş bulunan ve İstanbul'un kuruluşu ile II. Mehmed tarafından zaptından bahseden bir hikâyeye sahip bulunmaktadır.

Yazma, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Eflak'ta Rumen müessesatının müceddidi olan Fenerli Prens Aleksandr İpsilanti'nin grekçe yazılmış kanun mecmuasını ihtiva ediyor. Bununla beraber her sahifenin baş tarafında tekrarlanan unvan περί πεπονθότων τόπων veya rumence "pentru locuri ce am pătimit" ibaresidir. Bu, vrk. 120 b'de bulunan Γαλινοῦ περί τῶν πεπονθότων τόπων βιβλίον é unvanı ile alâkadardır. Bu ikinci eser vrk. 153 b'de (bütün yazmanın 328' inde) nihayet buluyor. A. İpsilanti'ye ait olan kanun mecmuası, rumence olarak ve münderecat fihristi (*scara pravilii*) ile vrk. 212' de, muhtasar bir tarzda da grekçe olarak vrk. 265 b'de tekrar görünüyor (Krş. vrk. 311). Olteniye kiliselerin kataloğu, St. Paulus'un mektuplarının ve Pidalion'un bazı parçaları, 1812 tarihli bir Rus beyannâmesi, Osmanlı sultanının Eflak prensine gönderdiği yine aynı zamana ait bir ferman, takdis formülleri, evlenme merasimlerine mahsus grekçe bir nutuk ve XIX. yüzyılın başında Viyana'da intişar eden bir ἱστορία τῆς βλαχίας'ın ihtiva ettiği bahislerin listesi bu kanun metinlerine ilâve edilmiştir.

Bizans tarihi hakkındaki küçük risaleler ayrı olarak numaralanmıştır. Bunlardan birincisi "*Çariğrad'ın kuruluşu hakkında*," (Pent-

* N. Iorga'nın, Belgrad'ta toplanan II. Bizans Araştırmaları Kongresi'nde de tebliğ ettiği bu yazısı *Contributions à l'histoire de Byzance et des Pays post-byzantins* par N. Bănescu, G. I. Brătianu, N. A. Constantinescu, N. Iorga, M. Lascaris, Dr. V. Roth, M. C. Soutzu = Académie Roumain, Bulletin de la Section Historique, Tome XIII (Bucureşti 1927), p. 59 - 68, 106 - 128'den tercüme edilmiştir.

ru facerea Țarigradului), ikincisi "Çarigrad'ın tarihi,, (Istoriia Țarigradului) ismini taşımaktadır.

I.

Arkayik bir dil kullanan ismi meçhul müellif, ilk risalede, başlangıçtan itibaren kritik bir zekâ ve, polemiğe karşı göze çarpacak derecede belli bir temâyül gösteriyor. Bizans'ın kuruluşunu Apollon'un kehanetine atfeden hikâyeyi kabul etmiyor [60] ve bu izah tarzının muhayyel (*basme*) olduğundan bahsediyor. Kendisi, Voyvoda Byzes (Vizis) ve kızı Ant h i a'nın mefruz isimlerine istinad eden etimolojiyi tercihe şayan buluyor. Birdenbire, hükümet merkezinin eski Trakya'nın bu köşesinde olması için Roma'yı papaya terkeden K o n s t a n t i n o s'un şahsî teşebbüsleri bahsine geçiliyor. "Meşhur bir ırktan olan pek çok İtalyan,, yeni merkeze iskân edilmiştir. Bu hususta *Annales ecclesiastici*'nin müellifi Baronius'un ifadeleri delil olarak ileri sürülmüş ve bu defa efsaneler kabule şayan bulunmuştur. İmparator harikulâde icraatı esnasında Rumen prensliklerinde olduğu gibi boyarlar tarafından müzaheret görmüştür. Bu münasebetle teati olunan nutuklarda bir gün vukua gelecek olan Osmanlı istilâsı evvelden haber verilmekte, fakat aynı zamanda hıristiyanların muhakkak surette bunun intikamını alacağı zikredilmektedir. Çok muhkem surlardan, yüksek saraylardan, hayran olunacak binalardan ve tamamiyle kıymetli taşlarla Roma mermerinden yapılmış sütunların harikulâde yükseklikleriyle inşa tarzlarından, ayrıca "çok büyük Ayasofya kilisesi,, nden bahseden müellifin, İstanbul'u bizzat görmüş olduğu anlaşılıyor. I u s t i n i a n o s'un muhteşem inşaatının (yani Ayasofya ve müştemilâtının) tavsifi onun bu binanın devamlı bir ziyaretçisi olduğunu gösteriyor. Râvî sadece inşa tarzı ve masraflarının tadadı hususunda M o n e m b a s i a metropoliti D o r o t h e o s'un βιβλίον Ιστορικόν'una müracaat ediyor. Bu eserden yaptığını haber verdiği tercüme ekseriya orijinalin metnine tetabuk etmiyor¹. Ayasofya'nın câmiye tebdili de anonim müellifte büyük bir teessür uyandırıyor: "Ah, ağlamaya değer bir haber,,. Harp ganimeti olarak Ayasofya'nın büyük mihrabını

¹ Bk. 1818 neşri, s. 248 v. d. Buradaki "Hadım" yerine bizim metinde «Genç bir adam» dan bahsedilmektedir. Ayrıca hikâyenin ilk kısmı D o r o t h e o s'un eserinde bulunmamaktadır.

alan ve bir fırtına esnasında onu kaybeden Venediklilerin hareket tarzı hikâyenin arasına sokulmuştur. Bununla beraber kilisenin İslâmlar² tarafından kirletilmesi hakkındaki teessüf ve acınmalar Grekçe metinden ayrılıyor.

“İstanbul’un tarihini okumamış olanlar,, ve “şehri bizzat kendi gözleri ile görmüş gibi,, tahayyül edebilecekler için yazılan hikâye sona eriyor.

Müteakiben “bir kısmı bugüne kadar baki kalan,, diğer mukaddes kiliseler ve hayranlığa değer putlar da zikredilmiştir. Nihayet sıra ile Yahudileri ve Grekleri bekliyen ilâhî mucâzattan bahsediliyor. Müellif bu sonuncular hakkında dahi pek mültefit değildir.

Ayrıca İstanbul’un âkıbeti hakkında da bazı kehanetlerin bildirildiği anlaşılıyor. Fakat bunlar bizim yazmamızda bulunmamaktadır.

* * *

İkinci hikâye hiçbir kaynağa irca edilememekte olup ihtiva ettiği — büyük bir kısmı efsane kabilinden — tafsilât bakımından fevkalâde alâkabahştır.

Hikâye II. Mehmed’in Karaman seferi ile başlıyor. Bir az sonra onda İstanbul’da yerleşmek hırsı uyanıyor. Garplıların müellif tarafından sert bir surette muaheze edilen lâkaydîsi, Greklerin içten bozgunluğu ve boyarların İmparatora karşı sadakatsizlikleri onun tasavvur ve niyetlerinin icrasını kolaylaştırmıştır.

[61] Prokonnesos üzerinde bir kale inşa edilmiştir. Bir filo da İstanbul’u kuşatıyor. Konstantinos Palaiologos bir elçi vasıtasıyla boş yere genç ve mağrur sultanı teskin etmeğe teşebbüs ediyor. Ayrıca hükümet merkezinde bulunmayan kardeşlerine ve bilhassa Lâtinlere müracaat ediyor. Halbuki bunlar uzun zamandan beri hıristiyan Doğu’nun merkezine bizzat kendileri sahip olmayı arzu ediyorlardı: İtalyanlar gibi Fransızlar da aynı fikirdeydiler; hattâ onlar bu şehri, hıristiyanların elinden alırken duyacakları hicabı duymadan Türklerden istirdad edebileceklerini

² N. Iorga, esas metinde İslâmları ifade etmek üzere « İsmaililer. » den bahs olunmasına rağmen burada yanlışlıkla « İsraililer » diye yazmıştır.

umuyorlardı. "Ah, ne utanılacak şey! Zira Hellada, yani Grek İmparatorluğu yıkılırken o çılgınlar kendi maddî ve manevî nüfuzlarının da yok olacağını anlamıyorlardı.,,

II. Mehmed büyük şehrin önüne geliyor³; müstakbel fethin bütün ganimetlerini vadederek etrafındakileri teşvik ve tahrik ediyor. Onlar ağaç kulelerin üzerinden surlara hücum ediyorlar. Derin hendekler kazılmış bulunuyor; lâğımlar hazırlanıyor; bir köprü Pera'yı Galata'nın kenar mahallelerine birleştiriyor. Mahsurların duaları boşunadır. Surların fena vaziyeti uzun bir mukavemet vadetmiyor. Düşmanlar avn-i ilâhiye nâil olmak için oruç tuttıkları halde Şubat ayından itibaren — kronolojisi doğru ve tam bir surette zikredilen — hücumlarına başlıyorlar. İlk çarpışmaların tasvifi bilhassa canlıdır. Hikâyede ölümlerin sayısı veriliyor: "1750 Grek, 700 Alman (*Nemçi*) ve Ermeni (?)". "İmparator, yorgunluktan bitap bir vaziyette olan askerleri istirahat ederken, mazgallardan etrafı gözetliyerek hendekler içinde en az 14.000 müslüman cesedinin bulunduğunu görüyor. Ateşle düşmanların muhasara malzemesini tahrip ettiriyor. Büyük kilisede hıristiyanları himaye eden Allaha karşı şükür ve hamdde bulunulmuştur. Artık Sultanın gitmesi umuluyor.

Bununla beraber "korkunç yırtıcı mahlûk,, asla bunu düşünmüyor. Ölümlerini yaktırdıktan sonra yeni bir hücum için emir veriyor. Bütün dualarına rağmen İmparator müellifin burada şahadetini delil olarak ileri sürdüğü "Ceneve sitesinden neş'et eden bir Cenevizlinin,, grekçe tarihine göre Jean Giustiniano'nunkisinden başka hiç bir ecnebi yardımına nâil olmuyor. Giustiniano iki küçük gemide bulunan 600 Lâtin ile yardıma geliyor ve tahkim edilmiş bulunan surun en zayıf noktasının müdafaasını deruhde ediyor. Konstantinos iyi (*viteaz*) ve tecrübeli (*iscuit*) bir şövalye olan İtalyanın kumanda ettiği askerlerin sayısını 2.000'e iblâğ ediyor "Şecaatinden dolayı hepsi onu seviyor ve dinliyordu.,,

Otuz gün sonra hücum tekerrür ediyor. "Altı kulac,, genişliğinde birgedik açılıyor. Giustiniano derhal onu tamir ediyor. Bununla beraber II. Mehmed'in büyük topu müessir bir surette faaliyetine devam etmektedir. Cenevizli onu parçalamaya muvaffak oluyor. Bundan do-

³ Hakikatte Sultan 1452'de, 26 Mart tarihinde sâdece İstanbul civarında göründü (Phrantzes, s. 233); 2 Nisan 1453'te de muhasaraya başladı (s. 237).

layı Sultanın hiddeti artırıyor. Patriğin ve rahiplerin Allahın yardımını istirham ettikleri esnada çan sesleri ile çağrılan bütün şehir halkı Türklerin pek şiddetli taarruzlarını defetmek için yardıma koşuyor. Hikâye bir kere daha tafsilâtlı ve canlıdır. "İki kan ırmağı akıyordu ve hendekler insan vücutlarıyla dolmuştu. [62] O derecede ki askerler duvarlar üzerine ulaşmak için bunları merdiven basamakları gibi kullanıyorlardı.,, Yalnız gece, nihâî felâkete mâni oldu.

Yeniden, bir taraftan "Grek ve Ermeniler.,, diğer taraftan da Türkler ölüleri toplamakla meşgul oluyorlar. Birincilerden 5.700, Türklerden de 35.000 kadar ölü sayılıyor. Sultan Mehmed muhasırları boğmak ve bunaltmak için ölüleri toplarla şehre fırlatmak istiyor. Teselli edilmek istenen K o n s t a n t i n o s yegâne Batılı yardımcısını huzuruna kabl ediyor. O, kendisine tahrip edilecek olan bu şehrin dışında bir sığınak aramasını ve daha esaslı vasıtalarla tekrar harbe başlamasını tavsiye ediyor. İmparator bu teklifi reddederek tebasını terketmesinin şerefsizlik olacağını bildiriyor : " Ben burada sizinle beraber öleceğim.,. Mora ve Adalara yapılan müdahale teklifleri hiç bir netice vermiyor. Müdafaa 23 gün müddetle lâğım ve zift kumbaraları kullanılarak anudane bir şekilde devam ediyor. Sây ve gayret neticesinde Türklerin büyük topu parçalanıyor. Türkler derhal hendeklere doluyorlar. Fakat Bizanslıların bir lâğımı onların hepsini havaya atıyor. Düşmanlar karma karışık bir şekilde kaçıyorlar. Bu defa Sultan Mehmed, serbest kalan deniz tarafından bir türlü vasıl olamayan hıristiyan muavenetinin gelmesinden korktuğu için, geri çekilmeyi düşünüyor. Sulh teklifleri derhal Sultanı cesaretlendiriyor : O, İmparatorun ve başlıca ruhbanının Mora veya Adarda bir melce' bularak şehri kendisine terketmelerini istemek suretiyle cevap verecektir.

Üç gün sonra, tamir edilmiş olan büyük top yeniden gürlüyor. 7 Mayıs'ta bir kere daha hücumu teşebbüs ediliyor. Daha üç gün sonra Türkler birinci gedikten içeri giriyorlar. Ertesi gün bir ikinci gedik açılacaktır. Orada korkunç bir boğuşma oluyor.

Eserde şahıslar hakkında da tafsilât verilmiştir : G i u s t i n i a n o müstevlileri püskürtüyor. Kuvvetli bir adam olan M u r a d P a ş a onu tehdid ediyor. Bir "Grek boyarı.,, bu Türkün bacağına kesiyor. O, bu yüzden ölüyor. Doğu (Anadolu) beyierbeyi, "Flaburan.,, (*Flambulario*) M u s t a f a ve O m a r (U m u r) B e y muharebeye katılıyorlar. "R a n -

ca veiu,, onları geri atıyor ve Omar Bey'i ikiye bölmeğe muvaffak oluyor. Sonunda kendisi de helâk oluyor : "Bütün şehir ona ağlayacaktır ,,"

Grekler elelecele bir kule yükselterek suru tamir etmeye teşebbüs ediyorlar. Bu gediği ele geçirmek için iki taraf boğuşacaktır. Palaiologoslardan bir voyvoda umumî mukateleye katılmak için şehirden dışarı çıkıyor: o adı geçen Mustafa tarafından durdurulmuştur. Theodoros adlı bir voyvoda ve Giustini-
ano hıristiyanların inhizamına mani olmak için yardıma koşuyorlar.

Bu esnada İmparator son bir fedakârlıkta bulunulmasını teklif ediyor: Geceleyn yegâne kurtuluş çaresi olan ölümü aramak için her hangi bir mahalde birleşmek; fakat "Archiduc,, (hiç şüphesiz L. Notaras) ve Eparchios Nikolaos bu fikirde değildiler: Şimdiye kadar geçmiş olduğu gibi bundan sonra da daha beş ay mukavemet olunabilir. Diğer taraftan "Büyük Dometian,, yani Büyük Domestikos ve Büyük Logothetos artık müdafaa edilmesine imkân olayan İstanbul şehrinden ayrılmayı tavsiye ediyorlar.

Bu içtima Türklerin İstanbul'a girdikleri haberi üzerine inkitaa ağrayor. Türkler itişe kakışa gedikten içeriye doğru ilerliyorlardı. Bunlar arasında süvariler de vardı. [63] İmparatorun elinde kılıç olduğu halde yalnız bir müddet için harp meydanında görünmesi nihaî felâketin önüne geçebiliyor. O kendisine tevcih edilen bütün darbelerden mucizevî bir surette masun kalıyor. Türklerin hamlesi yeniden püskürtülmüştür.

Yeniden, düşmanın, yakılacak olan 16.000 ölüsü vardır. Eparchios onları duvardan dışarı atmış ve derhal gediği doldurtmuştu. O zaman ümitsiz bir vaziyete düşen II. Mehmed muhasırların kuvvetinin parçalara bölünmesi için umumî hücum emrini veriyor.

12 Mayıs'ta esrarlı bir alâmet İmparatorluk şehrinin pek yakında düşeceğini haber verdi. Büyük bir ışık zuhur etti ve Ayasofya kilisesini muhteşem ve mehîp bir tarzda aydınlattı; sonra bir tek alev halinde toplandı; semaya ulaşarak göğün sonsuzluğu içinde kayboldu. Fikirlerini almak üzere ruhbanını toplayan patrik birdenbire bu pek garîp şeyin korkunç mânasını seziyor ve Konstantinos'a tekrar gitmeyi teklif ediyor. Zira eski kehanetlerin tayin ettiği saat yaklaşmaktadır. Bedbaht hükümdar bu haberden son derece sarsıldı. Fakat şehri terketmeyi reddetti. Şehrin şeref ve emniyetini müdafaa etmek için ölen bütün

Bizans hükümdarlarına uymak arzusunda olduğunu bildirdi. Türklerin, tahripkârlıklarına muannidane bir surette ve ara vermeden devam ettikleri sırada, bütün kanlı duvarların etrafında büyük bir dinî âyin alayı tertip edildi. Fatih'in kumandanları yeniden şehrin kapılarına tayin edildiler. Müellifimiz bunları doğru ve tam olarak zikrediyor: Karaca Bey İmparatorluk sarayı, Kagniharei (Kâhya Beğ?) Odun kapısı, Anadolu beylerbeyi Mustafa Pege ve Altıncapı, Rumeli beylerbeyi ise Chersos kapısı önünde. Bizzat Sultan gediğin ve St. Romanos kapısının önünde bulunurken Baltaoumi (Balta-oğlu) ve Galtan Paşa ismindeki kaptanlar da sahilde yer alıyorlar.

27 Mayıs'taki son hücum okuyucuya şayan-ı dikkat bir üslûp canlılığıyla sunulmuştur. Patriğin dua ile meşgul olduğu görülür. Ölmeye and içen İmparatorun son müteheyyiç sözleri işitilir. İmparator, bizzat fevkalâde bir gayretle saflar arasında dolaşarak askerlerini teşvik ve tahrik eden müslüman rakibine, doğrudan doğruya hücum etmeyi düşünüyor. Fakat bir kere daha arzusunun önüne geçiliyor.

Hücum ertesi gün büyük Türk topunun ateşi altında tekrar başlıyor. Akşamleyin ağaç bir kule inşa etmekle meşgul olduğu esnada Giustiniano'nun tam göğsünün ortasına bir gülle isabet ediyor. "Ve o bir ölü gibi yere yıkıldı, etrafındakiler onu karagâhına götürdüler,". Fakat Konstantinos tarafından ihtimam, teselli ve takviye bulan Giustiniano tekrar mazgallar üzerinde yer alacaktır.

28 Mayıs'ta Anadolu beylerbeyi kendi kıtaatından beş devâsâ ve kuvvetli şahsı gedik tarafına hücumu sevk ediyor. Prototrator ve oğulları, korkunç görünüşlerine rağmen, onlara karşı koymağa cesaret ediyorlardı. Boyar oğlu olan üç kardeş Osmanlı ordusunun bu kahramanlarından ikisini yere seriyor. Omuzuna bir ağaç parçası isabet eden Giustiniano yeniden ölü gibi yere düştü. Türkler hıristiyanların acı çığlıklarına yeni bir saldırıyla cevap verdiler. Kederli İmparatorun kahramanca hareketi karşısında bu hücum da akamete uğradı.

[64] "O, karşısına çıkan insan ve atı birden ikiye bölüyordu. Zira kendisine ne demir zırh, ne de büyük cenk atlarının kuvveti mukavemet ediyordu,". Müslümanların uğradığı bu muvaffakiyetsizlikten sonra müdafiler sakin bir gece geçirdiler. Konstantinos ve

patrik şehri kurtarmış olduğundan dolayı Allah'a hamd ve şükür edebileceklerini zannediyorlar.

Halbuki Allah'ın arzusu başka türlü idi. Tamamiyle serbest kaldığından dolayı, deniz tarafından hıristiyan muavenetinin ulaşmasından korkan II. Mehmed gitmeye hazırlandığı esnada, mahvolmaya mahkûm şehrin üstüne, öküz gözü büyüklüğünde ve sanki onun muhakkak olan fecî âkibetine ağlayan göz yaşları gibi damlalarla, müthiş bir kan yağmuru yağdı. Patrik, İmparatora "Büyük alevin içinde semaya iltica eden azizlerin şehirden ayrılmasından sonra işte tabiat bile bize ağlıyor," dedi. Bu son ihtar şehirden ayrılmanın daha iyi olacağını ifade etmek istiyordu. Fakat bu da son defa olarak reddedildi.

Fatih Mehmed kanla dolu bu sis ve yağmurdan cesaret buldu. Onun yanındaki kâhinler bu hâdiseyi pek yakında kat'î surette tahakkuk edecek olan fethe bir delil olarak izah ettiler.

29 Mayıs'ta topçunun himayesi altında hendekler dolduruldu ve Türk suvarileri onların üstünden geçmeye muvaffak oldular. Fakat müdafaanın mukaddes vecd ve şevki karşısında sıkışık bir duruma düşen müstevlilerin yeniden geri çekilmelerine mani olmak için Mustafa Paşa'nın tahrikâtta bulunması ve bir nümûne-i imtisal olacak tarzda çarpışması icabetti. O, askerlerini coşturmak, ateşlendirmek için İmparatora saldırdı. Fakat İmparator nâ - mağlûp kılıcı ile paşayı bir vuruşta deşti.

O zaman beylerbeyini kaybettiğinden dolayı pek müteessir olan Sultan Mehmed gediğe Balta-oğlu'nu koydu ve 3.000 Türkü etrafa dehşet ve korku saçan İmparatora doğru sevketti. Onlar "hattâ tamamiyle helâk olmak zorunda kalsalar bile imparatoru ölü veya diri yakalamaya," mecburdular (?). Grekler, bütün mümanaatına rağmen, İmparatoru harp meydanından uzaklaştırmak istiyorlardı. Fakat o, mübarezeyi terketmek istemedi. Bununla beraber düşmanların gedikten geçtikleri haberi üzerine Iustinianos kilisesine kapandı ve tebaasının selâmeti için dua etti. Son defa olmak üzere patriği ve dindar karısı İmparatoriçeyi ve iki bâkire kızını kucakladı. Toprağa varıncaya kadar her tarafı selâmlayarak kendisini takdis ettirdi. o kadar ağlanıyordu ki hemen hemen Ayasofya'nın duvarları parçalanacak gibi oluyordu.

Konstantinos, Fatih Mehmed'den, hıristiyanların çektiği ızdırabın intikamını almak istedi. Fakat Sultan böyle bir düşmandan çeki-

nerek Yeniçeriler tarafından muhafaza edildiği halde, hendekler içinde bulunuyordu O, şehrin 3.000 kişilik son azimli müdafilerinin başında bulunan İmparator tarafından boş yere arandı. Palaiologos, Türk kütellerinin mukavemetini kırmağa muvaffak olamadı. "Ve dindar İmparator orada telef oldu ve ortodoks itikadı ve mukaddes kiliseler uğruna şehit düşerek çok şerefli bir surette öldü ve telef olmadan evvel bir çok Türkü öldürdü.,

Bundan sonra fethedilmiş olan İstanbul'un yağma edilmesinin tavsifi geliyor. Kule ve diğer sığınaklardaki halk ümitsizce mukavemet ediyor. Geceleyin mahzenlerden çıkıp fatihlerin üzerine merhametsizce saldırıyorlar. Osmanlı ordusunun kumandanları artık bu işin bitirilmesi için ısrarla Sultanın gelmesini istiyorlar. Sultan evvelâ İmparatorun âkıbeti hakkında malûmat alıyor [65]; sonra hayatta kalanları affediyor. Böylelikle o, St. Romanos kapısından şehre girerek Ayasofya'nın itiraz kabul etmez hâkim ve sahibi olabiliyor. Ayasofya'nın ihtişamını, diz çökerek ve bu derece güzelliğe ve zenginliğe karşısında mahviyetkâr başı yerlerde süründüğü halde, hayretle seyrediyor ve ağlayan Grek ruhbanına, fethedilmiş şehrin ahalisine olduğu, gibi tam bir af va'dediyor. Kiliseden çıkarken bir Sırp kendisine kanlı bir baş takdim ediyor. Meyus olan Greklerden bu başın kat'f olarak İmparator Konstantinos'a âit olduğunu öğrenince mağlûp rakibinin âkıbetine teessüf ederek onu öpüyor. İmparatorun vücudunun zavallı bakiyeleri patriğe tevdi ediliyor. Rivayete göre o da bunları gümüş bir tabuta koyarak Basilikanın mihrabı altına saklamış. Halbuki Konstantinos'un vücudunun diğer bazı parçaları İmparatorluk sarayında bir yere gömülüyor.

Sultan, İmparatoriçenin Mora'ya ulaştırılmış olduğunu öğrendi. Fakat aynı günde Büyük Dük (Marele dux)'ün, Domestikos Andreas'ın, Protostrator'un oğlunun "ve hükümdarın yeğeni,, Palaiologos'un ve şehrin eparchios'u Nikola'nın, keza Büyük Dük'ün oğlunun başı kesildi.

II.

Bu menba meçhul değildir ve birçok Sırp tarihçileri, bu meydana *Skazaniia o vziatii Tzarigrada bezbojnim touretzkim Saltanom* unvanını taşıyan, Chilandar'ın yazmasına istinaden Sreznevski'nin Mémoires de l'Académie de Pétersbourg, II. Classe, 1854, I, s. 99 v. d.'da yaptığı editionu zikreden Tchedomil Mijatovitch tarafından *Contantine or the conquest of Constanti-*

nople by the Turks (Londra 1892) isimli kitabında mehz olarak kullanılmıştır.

Hikâyenin bozgunundan kurtulabilen Greklerden mufassal malûmat almış olması icabeden birkaç Rustan müntakil olduğu tahmin edilmiştir. Fakat esasen bir Rusa değil de, Mijatovitch'in dahi tahmin ettiği veçhile bir Balkan Slavına, yani hiç şüphesiz bir Sırba ait olan Chilandar versiyonunun müstenid bulunduğu aslı bir grekçe metnin mevcut olup olmadığı meselesi kendisini gösteriyor. Rumence versiyon belki bu noktanın tavzihi hususunda faydalıdır. Filhakika hikâyede Grek şeflerinin *voivoda* diye tesmiye edildiği malûmdur. Bu tabir uzun zamandan beri Rumenler tarafından kabul edilmiştir. Rumence bir metinde ilk defa tesasüf ettiğim *gralişte* gibi tabirlerin slavon ve sırpça bir orijinalin mevcudiyeti lehinde şahadette bulunur görüldüğü bir vâkıdır. Fakat patriğe, bir çok defa mevzubahs olmasına, rağmen yalnız Fatih'in af bahşettiği anda verilen Anastas ismi, Rumence versiyonun esası ister grekçe, ister sırpça olsun, grekçe bir metnin⁴ mevcudiyetini gösterir. Bundan maada Greklerin rolü pek ziyade tebcil ve izâm olunmuş ve imparatorun başını Fatih Mehmede götürmek vazifesi de bir Sırba verilmiştir.

Giustiniano ismi iptidaî Z ile (Zustuneiu) yazılmıştır ki bir Sırp mevzubahs olunca bu asla kabil-i izah değildir.

[66] Bu versiyon Leh ve Lâtin (Cromer ve Strykowski) vekayinâmeleri, keza sonuncusu 1685'te olmak üzere, XVII. yüzyılda intişar eden iki editionu bulunan Calvisius'un umumî tarihinden başka bir şey olmayan, Calovizi'ninki⁵ de zikredilmek suretiyle devam ediyor. Fakat hikâyede zikredilen şeyler bu sonuncu kitaptakine tetabuk etmiyor. Zira Calvisius'da İstanbul'un zaptı hakkında ancak bir kaç satır mevcuttur. Şehrin kuruluşu hakkındaki hikâyenin başka bir lâtin menbana, Baronius'a istinad ettiğini hatırlatırım.

İstanbul'un fethi hakkındaki hikâye hususunda olduğu gibi son talikat ve versiyonun da Lâtinceyi iyice bilen, İstanbul'a ait şeylere hususî surette alâka ve merakı bulunan ve 1680'den az son-

⁴ Bu metiade Grek kilisesinin şefi kalkınmaya davet ediliyor.

⁵ *Sethi Calvisii opus chronologicum ad a. MDCLXXXV continuatum.* Francfort sur-Main-Leipzig 1685.

ra yazan bir Rumenin, — üslûbun irae ettiği veçhile Eflâklî bir Rumenin — eseri olması pek âlâ mümkündür.

Bu devirde soyundan gurur duyan ve İstanbul Grek mektebinde yetişen genç bir Kantakuzenos Venedik ve Paduva'da tahsilde bulunmuştu. Bu şahıs "Romenlerin menşe'i", nin tarihçisi olacaktır⁶. Şimdilik ben her iki risaleyi de bu Stolnik (*dapifer*) Konst. Kantakuzenos'a atfedeceğim. Bu zatın bir hellenist olması Grekçe bir metnin mevcudiyeti lehinde de şahadet edecektir.

Bu hikâyenin kıymeti nedir? Tarihler doğrudur. Her ne kadar aralarından bir kısmı zikredilmiyorsa da, isimler bu devre ait üç Bizans vekayinâmesinde bulunan isimlere tevafuk etmektedir. İsimsiz olarak zikredilen Palaiologos, Silivri kapısını müdafaa eden gramer ve matematiğe vâkıf Theophilos⁷ veya Demetrios Kantakuzenos'un kayınpederi bulunan ve kezalik müdafaada mühim bir rol oynayan Nikephoros olmalıdır.⁸ Fakat anonim, diğer Bizans ricalini de tanımaktadır. İmrozlu Kritobulos şu vezirlerin isimlerini zikrediyor: Hasan, Zaganos, Karaca, İshak, Mahmud, Halil, Saraca (Saruca); ki bunlara mağlûp donanmanın bedbaht kumandanı olup bizzat Sultan tarafından altın asa ile döğülen ve bir gözünden yaralanmamış olsaydı az daha hayatını kaybedecek olan Bulgar Balta-oğlunu ilâve etmek lâzımdır⁹. Georgios Phrantzes tafsilât meyanında Sultan Mehmed'i siperler içinde yeniçeriler tarafından muhafaza edilmiş olarak gösteriyor ve büyük Türk topunun uğradığı kazayı zikrediyor. O, 4973 muharip Grekten ve 2000'den fazla yabancidan mürekkep olan orduda Almanların bulunduğunu biliyorsa da [67]

⁶ Bk. N. Iorga, *Istoria literaturii române*, I, Bureşti, 1925.

⁷ Phrantzes, s. 253.

⁸ Phrantzes, s. 255.

⁹ Bk. Kritobulos, éd. Müller, *Fragmenta historicorum graecorum*, IV, s. 91-92; sonra, s. 70-71, 82, 85-86; Dukas, s. 269-270. Kritobulos'a göre (s. 76) Halil ve Karaca *οἰδύο πασιάδα*'dır. Dukas'a göre (s. 251) İbrahim'in oğlu Halil bir *καβαροπράγ* (gâvur-ortak) dir. O, bir Kâhya Bey (*καχιάπεγ*)'den de bahsediyor (s. 244). Keza krş. aynı eser, s. 258-9. Sonra Süleyman isminde bir «*eparchios*»u (s. 313) zikrediyor. Diğer menbalar donanma kumandanına Hayreddin ismini veriyor.

mezkûr milletten İmparatorun bombartlarını tanzim eden bir teknisyen olarak Ioannis Γερμανός'a işaret eder görünüyor¹⁶. Türklerin müteharrik kulelerinin yakılması hususunda Giustiniano'nun oynadığı rol, bunda da zikredilmiştir. Ölen düşmanların sayısı (12.000) mubalâğa bakımından bizim anoniminkine benzemektedir. Heybetli müslümanlar ile çarpışan Greklerden üç kardeş şövalyenin, kendilerine Myriandron'un müdafası tevdi edilen İtalyan Paul, Antoine, Troile kardeşler olsa gerektir¹¹. Ölümüne mahkûm şehri mucizevî bir surette tamamiyle kaplayan büyük alev, dinî hazırlıklardan bahs eden¹² son Palaiologosların nedimi tarafından da görülmüştür¹³.

Phrantzes dahi hıristiyanların son hücum esnasında, çavuşların ve ellerinde asa taşıyan zabıtların demir çubuklarla ve kurutulmuş sığır sinirleri ile kaçan Türkleri dövüklerini gördükleri anda, galip geldikleri ümidine kapıldıklarını temin ediyor.¹⁴ Bu mukabil hücumda Theophilos Palaiologos ve Demetrios Kantakuzenos'un mühim bir rol oynadığı görülüyor.¹⁵ Bu eserde çok kuvvetli ve devâsâbetli şahıslar, 30 Türke önderlik ederek sağ elinde kılıcını ve başı üzerinde de kalkanını tuttuğu halde ilerleyen fakat taşlarla yere serilen Ulubad (Lopadion)'lı Yeniçeri Hasan tarafından temsil edilmiştir.¹⁶

Diğer taraftan Chalkokondyles, Türklerin büyük topunun uğradığı zararları iyice biliyor¹⁷. Aynı zamanda Türklerin senede bir milyona varan vergi taleplerini¹⁸ ve Theophilos Palaiologos'un ismini zikrediyor.¹⁹

Duka's'da Protostrator'un, içi eski hazinelerle dolu bulunan evi²⁰ zikredilmektedir. Bu, iki oğlu ile telef olacak olan Palaiologos'tur²¹. Guistiniano'nun bizzat bu unvanı taşımış olduğu rivayet ediliyor²². Büyük dinî alay burada da tasvir edilmiştir. Bu menbaa göre de Fatih Mehmed, Konstantinos'a Morada bir inziva yeri teklif ediyor²³. Fa-

¹⁰ S. 244.

¹¹ S. 253; s. 288, de şehrin sukutu anında onlardan tekrar bahsolunur.

¹² S. 263-5.

¹³ Türkler nezdinde yakılan kandiller, 7 kere gusl, oruç (s. 269); surlar etrafında dinî merasim alayı tertib eden hıristiyanlar (s. 271); İmparator Konstantinos'un Ayasofyada ibadeti (s. 279).

¹⁴ S. 282.

¹⁵ S. 283.

¹⁶ S. 285.

¹⁷ S. 389.

¹⁸ S. 390 ve dev.

¹⁹ S. 397.

²⁰ S. 288.

²¹ S. 305.

²² S. 296 - 7.

²³ S. 276 - 277

kat o, iki Türk tarafından öldürülen bedbaht İmparatorun başının evvelâ Auegustion sütunu üzerinde teşhir edildiğini, sonradan da Şah'a ve Araplarla Türklerin şeflerine gönderildiğini iddia ediyor²⁴.

[68] Mucizevî yağmur ve sis Fatih Mehmed'in nedimi İmrozlu Kritobulo'sun eserinde de mezkûrdur²⁵.

* * *

İşte bundan dolayı, vâzih olarak Bizanslıların cesaretini medih ve tebcil etmek, onları şehirlerinin ve hıristiyanlık davasının ateşli müdafii olarak göstermek gayesini güden ve popüler bir mahiyet arzeden, çok ciddi bir kaynağa sahip olmuş bulunuyoruz. Müellif Lâtinlere karşı kin beslememektedir ve Giustiano, İmparatorun ısrarlı yalvarmalarına rağmen, diğer iki kaynakta olduğu gibi Bizanslıların davasına ihanet eden bir şahıs olarak gösterilmemiştir²⁶. Bilâkis o, İmparatorluk menfaatlerinin en mükemmel müdafileri sırasında zikredilmiştir.

İstanbul'dan kaçmaya muvaffak olan Grekler meyânında, Kırım'daki seyahatini ve Trabzon Komnenoslarının sığındıkları ve muhtemelen Palaiologoslarla²⁷ sıhriyet kesbettikleri²⁸ Tatar ülkesinde ki Mengup'ta bulunan Theodoros veya daha doğru olarak Theodorosların şatosu'nun vaziyetini manzum olarak tasvir eden rahip Mathaios'u da saymak lâzım mıdır? Belki evet. Hıristiyanların bu son melcei ancak 1476 tarihinde Osmanlıların eline geçti.

Bütün bunlardan başka bu menbân başka bir mümtaz vasfı olduğunu hesaba katmak icabeder: Bu da dinî istiklâlinin uğradığı son musibetler esnasında İstanbul halkının hissiyatını ifade ve irâe etmesidir.

* * *

²⁴ S. 300.

²⁵ S. 89.

²⁶ Krş, Kritobulos, s. 94.

²⁷ Moldavya prensi Stefan cel Mare'nin karısı Marya bunların soyundan gelmiştir. Onun bugüne kadar mahfuz kalan mezar örtüsü Palaiologos'ların monogramını taşımaktadır. Fakat bu devirde bütün sülâleler bir çok prenslerin şahsında birleşmiş bulunuyordu. Meselâ Marquis Théodore de Montfermat, Michael Palaiologos'un bir fermanında: «Komnenos, Dukas, Angelos ve Palaiologos» unvanını taşımaktadır (*Studt bizantini*, II, Roma 1927, s. 47).

²⁸ Mercati, *Studt bizantini*, II, Roma 1927, s. 21 ve dev.

METNİN TERCÜMESİ

I.

İstanbul'un kuruluşu hakkında

Bu hususta şöyle yazılmıştır :

Trakya'da büyük bir şehir kurmak tasavvurunda olan ve bunun yerini tayin hususunda anlaşılmayan Grekler müşrikâne kanunlarına göre Apollon'un fikrini sordular. O da kendilerine Trakya'da "*Körlerin şehri*," — Kalchedon sahrasına o vakit böyle denirdi — karşısında yepyeni bir şehir kurmalarını söyledi. Burada mevzubahs olan körler bu toprak parçasına (yani İstanbul'un bulunduğu mahalle) gelince hemen inşaata geçmeği akıllarına bile getirmeyerek karşıda bulunan bir kıyıya yöneldiler ve orada çıplak, kurak ve ıssız bir yerde şehirlerini kurdular. İşte bundan dolayı (yani İstanbul tarafının güzelliklerini görmemeleri sebebiyle) onlara "*Körler*," dendi.

Fakat bütün bu şeylerin uydurma olduğu malûmdur; hakikat şudur ki Glagiolis (?) ordularının dükü Byzas'ın Antheia adında bir kızı olmuş ve şehri kendisinin ve kızının adına göre adlandırmıştır: *Byz-Antheia*.

Şehir bu adı uzun müddet taşımıştır. O, Trakya'nın ve Greklerin diğer şehirleri arasında şerefli bir mevkie sahipti. Evvelâ, İsa doğmadan önce, 601 yıl İspartalıların hâkimiyeti altında kaldı. Bu şehir âdeta Avrupa'nın bir kapısı, Avrupa'dan Asya'ya geçmek için bir köprü idi. Greklerin imparatoru Büyük Konstantinos, Allaha karşı olan dindarlığına ebedî bir nişane bırakmayı tasdim etmiş olmakla, Roma şehrini ve bütün İtalya'yı Papaya bırakarak Doğuya geldi ve yüksek tabakalardan pek çok sayıda İtalyanlarla birlikte *Byzanthea*'ya vasil oldu; bir çok binalar inşa ederek bunları *Byzanthea* şehri ile birleştirdi; bu şehrin kendi adına göre *Konstantinopolis* yani "*Konstantinos şehri*," olarak adlandırılmasını emretti.

Büyük tarihçi Baroniüs yazar ki Doğuda, Trakya'da *Byzanthea* şehrinin bulunduğu ve Karadeniz'in Akdeniz ile birleştiği bu mevki, havası sağlam ve insan hayatı için faydalı her şeye elverişli bir yer olduğu için Büyük İmparator Kostantinos'un hoşuna gittiği halde, o ebedî bir tebcile mazhar olmak üzere tesisini arzu ettiği, kendi adını taşıyacak şehri, vaktiyle meşhur *Troia* şehrinin

bulunduğu Phrygia'da vücuda getirmeği düşündü ve buraya çok miktarda taş ve güzel mermer sütunlar getirilerek mimarlar şehrin genişliğini, uzunluğunu ölçtüler, temelleri atmak üzere hendekler kazdılar. [107] Fakat Allahın iradesiyle rüzgâr, ölçme ipini kaldırdığı gibi deniz aşırı *Byzantheia*'ya götürdü. Sonra geceleyin bütün hazırlıkları sildi süpürdü; hendekler doldu; bu suretle işaretlenen yer seçilmez oldu. İmparator Konstantinos, şehrinin yerini Yedi Tepe üzerine işaretlerken elinde bir mızrak olduğu halde ölçü işi ile uğraşanları takip ediyordu. Boyarlar dediler ki: "İmparator efendimiz, işte bu kadar!.. Fakat İmparator şu cevabı verdi: "Ben önümde yürüyen durmadan duramam!.. Bunun üzerine İmparatorun önünde bir meleğin yürüdüğünün farkına vardılar. Sonra temeller kazılırken bir taşın altından bir yılan çıktı; fakat bir kartal yılanın üzerine atılıp onu pençeleri arasına alarak göklere uçurdu. Fakat yılanın ısırması neticesinde kartal kuvvetten düşmüş olduğundan ikisi birden yere düştüler. Orada bulunanlar yılanı öldürerek kartalı kurtardılar. İmparator Konstantinos buna pek üzüldü; fakat boyarlar şu sözler ile onu teselli ettiler: "Üzülme imparator, çünkü kartal hıristiyanların, yılan ise müşriklerin imparatorluğunu temsil eder. Bir gün gelecek, müşrikler bu şehre hâkim olacaklar ve hıristiyanların mahvoldukları sanılacak; fakat hıristiyanlar kendilerini toplayarak müşrikleri yenecekler ve yeniden bu şehre sahip olacaklar!.."

Ve eski Roma'nın güzelliğine gıpta eden İmparator şehrin tezini için gereken her şeyi Çarigrad'a gönderdi. Şehri süslemek için lâzım olan şeyleri topladı. Pek metin surların, yüksek sarayların, hayranlıkla seyre değer yapıların ve bunların şaşılacak yüksekliklerinin, hepsi kırmızı mermerden, kıymetli taşlardan yapılmış sütunların güzelliğinin şahadet ettiği üzere, Doğuda çok güzel ve değeri yüksek olan bütün şeyleri buraya yığıdı. Bu şehirde hayranlığa lâyık olmayan bir şey yoktu.

Bu şehirde, bugüne kadar kalan pek büyük bir kilise, yani Ayasofya kilisesi mevcuttur. Bu, Grek imparatoru Iustinianos tarafından yapılmış ve Allah için ibadete vakfedilmiş olup bugün dahi bu kiliseye Türkler "Sofya," derler. Duvarlarının içi ve dışı beyaz ve kırmızı mermerle ve etrafını çeviren diğer duvarlar da başka nevi nâdir taşlarla kaplı olup hepsi fevkalâde büyük bir san'atla yerleştirilmiştir. Pek yüksek olan bu yapı bir çok

sütunlara istinad eder. Bu binanın genişliği ve uzunluğu hayranlığa şayandır; fakat bir tüfekten çıkan kurşun tepesine güç varabileceğinden yüksekliği bilinemez. Bu harikulâde Ayasofya kilisesi ve muhtevası için sarfedilmesi gerekmiş olan emek ve para miktarı hakkında Monembasia metropoliti Dorotheos şöyle şahadette bulunur¹:

[108] "İsa'nın tecessümünden 531 yıl sonra, Grek İmparatoru Iustinianos'un saltanatı zamanında at yarışlarında toplanmış olan büyük bir kalabalık arasında kavga çıkarak içlerinden pek çoğu öldü; bu acıklı hâdisede 35.000 kadar kimse kılıçların ucuna kurban gitti. Bundan dolayı İmparator çok üzüldü; yüreği parçalandı ve Allahın gazabını yatıştırmanın çaresini aramaya başladı. İçine bir düşünce sınıyordu: Büyük bir kilise yapmak. Bunun üzerine gecikmeden metbuu bulunan kıral ve senyörlere büyük mermer sütunlar ve kilisenin inşası için gerekli diğer her türlü malzemenin hazırlanması için emirler yazdı. Onlar da bu şeyleri toplayarak İmparatora yolladılar. O, bu yapı için lüzumlu olan şeyleri tam yedi buçuk senede topladı ve saltanatının on birinci yılında bu mukaddes kiliseye şu suretle başlandı: Patrik, İmparator ve bütün halk, hayat veren haç ve mukaddes tasvirleri alarak gündüzün saat birinde Ba'sü ba'de'l-mevt kilisesinden çıktılar ve dualardan sonra İmparator kendi eli ile bir taş aldı ve Allahtan yardım dileyerek ilk temel taşı koydu. Sonra duvarcılar yapıya devam ettiler. İmparator daha önce hayalen bir meleğin kendisine kilisenin eb'adını ve şeklini gösterdiğini görmüştü. Yapıcıların başında 100 kişi vardı ve hepsinin miktarı 10.000 kişiye varıyordu. Duvarcı başı olarak ta büyük ve pek bilgin bir mimar vardı. Bu suretle büyük, harikulâde ve her türlü sitayişe lâyık Ayasofya kilisesi, yere inmiş olan sema, yeni Sion, herkesin kayran kaldığı eser yapılmış oldu. Ve o bizim zamanımıza kadar, fakat Türk câmii olarak — heyhat, ne acıklı haber! — duragelmıştır. Bununla beraber o, ancak dıştan yana tamamlanmıştır. İmparator onun yapılması için bütün servetini harcamıştı ve servetinin bu ilâhî eseri bitirmeye imkân vermemiş olmasından dolayı müteessirdi. Fakat işçilerin çalışmasını seyrettiği esnada karşısına bir delikanlı geldi ve dedi ki: "İmparator efendimiz, niçin böyle kederli duruyorsun?„. İmparator ise: "Dev-

βιβλιον ιστοριχόν (İki neşri vardır).

letimin bütün hazinesini harcadım ; artık hiç bir şeyim kalmadı ve işçilere çalışmalarına karşılık verecek bir şeyim olmadığına üzülüyorum,, dedi. Işıkla hâleli olan bu delikanlı ise büyük bir sevinçle şöyle cevap verdi: “Bunun için üzülme; çünkü yarın bir çok atla biklikte voyvodanı gönderirsin; ben Altınkapı’da bekler ve sana ihtiyacın olduğu kadar altın veririm,,.

“Fakat İmparator, aşırı sevincinden ötürü ona kim olduğunu, adını ve nereden geldiğini sormayı unutmuştu. Ertesi günü bu delikanlının tavsiye üzerine, Quaestor Basilides’i, Eparchios Theodoros’u ve Patrighios’u ve voyvodasını ve elli hademeyi ve yirmi atı elli parça torba ile yola çıkardı. Bunlar Altınkapı’ya yönelerek bu delikanlıyı at üstünde buldular. Onun tarafından yapılan davet üzerine hep beraber tribunal’e doğru gittiler. Ve bu yerde gözlerinin önünde çok güzel saraylar belirdi. Sonra o [109], atından inerek kendilerini hayran olunacak merdivenlerden geçirdi ve içinde halis altın bulunan bir odayı açtı. Delikanlı eline bir kürek alarak her bir torbaya iki centenier altın boşalttı ve sonra kendilerine: “Haydi bunu İmparator Iustinianos’a götürün,, dedi ve küreği bir yere sakladı. Boyarlar da altınları İmparatora götürdüler. İmparator ise bunu görünce şaşırды ve sevindi; onlara: “Nereye gittiniz? Bize bu kadar iyilik gösteren delikanlı kimdir?,, diye sordu. Boyarlar da İmparatora gittikleri sarayın yerini gösterdiler. İmparator bu delikanlının tekrar geleceğine zâhip olduysa da o bir daha görünmedi. İmparator onun bir türlü gelmediğini görünce saraylarına bir boyar gönderdi. Oraya giden boyar ne delikanlıyı, ne de saraylarını buldu ve dönüşünde İmparatora anlattı. İmparator bunu duyunca çok hayret etti ve bu delikanlının Allah tarafından gönderilmiş bir melek olduğunu anladı. Allaha şükrettikten sonra: “Allahın bana meleğini göndermiş olduğunu ve ne kadar büyük bir ihsanda bulunduğunu şimdi anladım. Gerçekten Allah, tasavvurlarıyla insanı hayran bırakıyor,, dedi,,.

“Kilisenin iç ve dış tarafında 300 sütun vardı ve her birinin bir başlığı olup kaideleri yaldızlanmış ve mukaddes yadigarlarla takdis edilmiş bulunuyordu,,.

“İmparator, hayranlığı celbeden bu kiliseyi bitirince sevindi ve onu nasıl adlandıracağını düşündü. İlâhî bir melek vasıtasıyla ona bu mukaddes kilisenin Azfze Sofya’nın adı ile

takdis edilmesi bildirildi. İmparator buna çok sevinerek kiliseye bu adı verdi. Sonra mukaddes mihrabı da yapmak istedi ve usta adamlarla pek mâhir san'atkârlar çağırarak kendileriyle bunun ne şekilde yapılacağını kararlaştırdı. Onlar İmparatora bir fırında altın, gümüş, tunç ve elektronun birbirine karıştırılmasını ve buna cam, bir çok kıymetli taşlar, zümrütler, inciler ilâve edilmesini söylediler. Bütün bu malzeme toplandığında karıştırıp fırına koydular; buna kalay, magnit, akik ve 72 çeşide kadar diğer bir çok şeyler kattılar. Ateş bunları eritince bir halita meydana geldi ve İmparatorla başmimar, meleşin potadaki halitayı karıştırdığını gördüler. Sonra işçiler potayı çektiler ve içindekini bir kalıba dökerek bu kadar çok maddeden yapılmış olan ve çok güzel renklerle dolu bulunan mukaddes mihrabı elde ettiler. Her tarafını altın, gümüş ve kıymetli taşlarla süslediler. Bu mukaddes mihrabı kıymetli taşlarla bezenmiş 12 gümüş sütun üzerine koydular ve mukaddes şehitlerin yadigârları ile kudsileştirdiler. Mihrab ve etrafındaki şeyleri tutan kaide, mihrabın basamakları ve zemini, tamamiyle gümüşten yapıldı.,

“Ona bakıldığı vakit, gâh parlak, gâh beyaz, gâh safir gibi ve gâh parıldayan bir ışık gibi görünüyor ve bu, yapılmış olduğu maddelerin evsafından ileri geliyordu. Fakat söylenildiğine göre Venedikliler Çarigrad'ı yağma edip bu mukaddes mihrabı denizden götürürlerken gemi batmıştır.,

“İmparator mihrabın etrafına şu sözleri hâkkettirdi : “Ancak sana borçlu olunan, senindir. Sana sunduğumuz şey budur, ey İsa. Justinianos ve Theodora. Gel onları kabul et, ey Allahın oğlu; tecessüm eden ve tarafımızdan tebcil edilen sen, bizi doğru mezhebimizde muhafaza et ve bize emanet bıraktığın mirasını kendi şerefine için çoğalt ve onu Allahın pek mukaddes validesi ve ilelebed bâkire Meryem'in duaları ile muhafaza et.,

[110] “İmparator, kaideyi ve basamaklarını ve keza altın, gümüş ve kıymetli taşlar süslü va'z kürsüsünü, tamamiyle gümüşten yaptırdı. Bu va'z kürsüsünün üstüne, kıymetli taşlar kakılı altın bir topuz ve daha üstüne 100 libre ağırlığında altın bir haç koydu. Buraya Samiri'den getirtmiş olduğu ve İsa'nın Samirili kadınla konuştuğundan sonra üzerine oturmuş olduğu kuyu bileziğini de yerleştirdi.,

Heyhat ! Bu ilâht ve ünlü kilise İsmaililerin bir câmisi

oldu. Ey Dünya, Allahın bu müsamahasını gör de içini çek.

Birinci Ayasofya kilisesi hakkındaki bu şeyler Çarigrad tarihini okumamış olanlar için yazılmıştır; bunu okuyacaklar onu gözleriyle görmüş gibi olacaklardır.

Vaktiyle bu şehirde diğer bir çok mukaddes kiliseler ve harikulâde haçlar mevcut olup bunlardan bazıları bugün de bâkîdir. Fakat öyle sanıyoruz ki hakîm olan ilâhî adalet bir vakitler o kadar kudretli olan iki büyük imparatorluğu küçültmüştür: Evvelâ hoşnudsuzlukları ve katı yüreklilikleri sebebiyle Yahudilerin kını, sonra da gururları ve sâfiyetsizliklerinden dolayı Rumlarınkini. Nitekim bu cihet patrik ibadette bulunurken zâhir olmuş ve o da kendilerine " Hakikatı anlamaktan âciz güruh „ diyerek tahkirde bulunmuştu. Bu suretle Allah bu iki milleti, bugüne gelinceye kadar, iyi hareketlerle dolu bir hayat istikametinde sonradan doğmuş olanlara ibret olsun diye, dünyanın her tarafına dağıtmıştır.

Bütün bunlar Greklere bir ceza olarak yazılmıştır.

Fakat daha yukarılarda Çarigrad'tan ve İmparator Konstantinos'un saltanatı sırasında tesbit edilen şeylerden, Grekler ve hattâ Türkler hakkında kendi kitaplarında bulunan hususattan bir kere bahsedilmiş olmakla bu tarihe kehânetleri ihtiva eden ve hikmet meraklılarına mahsus olmak üzere Grekçeye tercüme edilmiş olan mektupların ilâvesi zarurî görülmüştür ki onlar da şunlardır :

(Kehanet eksiktir).

* * *

II.

Sultanların sekizincisi diye de adlandırılan Türk imparatoru İkinci Mehmed tarafından Milâdî 1453 yılında fethedilmiş bulunan, bir adı da Konstantinopolis olan ve keza Yeni Roma denilen pek ünlü Çarigrad şehrinin zapt ve teshiri hakkında

Türklerin sultanı İkinci Mehmed, babası olan Murad, Bithynia bölgesinde Bourastre (Bursa) şehrinde ölüp [111] lâayık olduğu şekilde defnedildikten sonra, onun yerine hükümdar seçildi. İlk

önce babasından üzerine kalan ve henüz neticelenmemiş bulunan Karaman kralı (beyi) ile olan muharebelere devam etti ve onu yenerek kendisine tabi kıldı. Sonra alelâde şeylerle iktifa etmek istemediğinden düşüncesini daha yüksek amaçlara yöneltti. O, Grek imparatorluğunu tamamiyle ele geçirmek ve Çarigrad'a sahip olmak yolunu araştırıyor ve bu arada Manuel'in oğlu İmparator Konstantinos Palaiologos ile — daha önce kardeşi Ioannis tarafından aktedilmiş buluan — sulh halini de kale almıyordu. Hıristiyanlar arasında hüküm süren uyuşmazlık onun cesaretini arttırıyordu. Çünkü onlardan bahsedilirken denebilirdi ki, görebilirken görmediler, işitebilirken işitmediler ve böylece Doğuda ünlü Greklerinki gibi bir imparatorluğun çökmesine seyirci kaldılar ve bu âkibeti vaktiyle önlemek ve bir yardımda bulunmak istemediler. Gerçekten Grekler de öyle çılgın bir hale gelmişlerdi ki kendi müdafaaları ve bütün varlarını, yoklarını olduğu gibi karılarının ve çocuklarının da hürriyetini korumak için her hangi bir şey sarfetmektense servetleri ile birlikte mahvolmayı tercih ettiler.

Fakat Allah istedikten sonra kul yardımının boş olduğuna göre ben neye bunları söylüyorum? Çünkü halkın günâhları ilâhî merhametin zıddına gitmiş olmakla bu devirde Grek imparatorları ve boyarları arasında büyük bir ihtilâf baş göstermişti.

Halbuki Türk sultanı Mehmed bütün Trakya'yı hâkimiyeti altına aldığından Çarigrad'a da sahip olmaktan başka bir arzusu kalmamıştı. Ve ilk öne Boğaziçine gelerek Trakya denizi yakınında ve Çarigrad'an az bir mesafede bulunan Prokonnesos'da kabil olduğu kadar tez elden bir hisar kurulmasını emretti. Bir çok tekne ve kadirgayı, askerler ve toplarla birlikte denize çıkararak Greklerin denizde sefer etmelerine müsaade etmedi. İmparator Konstantinos Mehmed'in işi bu yola döktüğünü görerek pek üzüldü. Hakikati anlamak ve barışı sağlaştırmak üzere Mehmed'e elçiler gönderdi. Fakat Mehmed, elçiyi bir netice alma geri gönderdi ve Çarigrad'ı kuşatmaya hazırlandı. İmparator ve tekmil halk bundan pek korkuya düştü; çünkü onların Mehmed'e karşı durabilecek bir orduları yoktu. Ayrıca İmparatorun kardeşleri orada bulunmadığından Lâtin bölgelerine, papa ve diğer hükümetlere göz yaşları ile yardım rica etmek üzere baş vurdular. İmparator Konstantinos da bizzat Mora'ya, kardeşlerine, yardım istemek üzere adam yolladı. Fakat Lâtinler Grek-

lerin ricalarını dinlemek istemediler. Onlar tersine olarak Greklerin mahvolmalarını arzu ediyorlardı. Zira Fransızlar ve İtalyanlar çoktan beri İstanbul'u almanın çaresine bakıyorlardı ve bundan dolayı onlara yardım etmeyerek şöyle dediler: "Bırakalım Türkler Çarigrad'ı alsın. Sonra biz onu Türklerden kendi hesabımıza geri alırız,,. [112] Kimsenin, Greklere karşı sebepsiz harekete geçtiler dememesi için böyle düşünüyorlardı. Ah ne utanılacak şey! Bu deliler anlamıyorlardı ki Hellada yani Grek imparatorluğu bir yok edilirse kendi hâkimiyetleri de yok olacaktır.

Böylece İmparator Konstantinos onlardan yardım görmeden yalnız kendi adamları ile Hilkat-i âlemin 6953 ve Milâdın 1453 üncü yılı aralık ayında büyük bir korku içinde şehre kapandı.

Türklerin sultanı Mehmed bir çok ordular toplayarak ve karadan ve denizden harikulâde ve müthiş bir harbe girişerek Çarigrad önlerine geldi.

Ve evvelâ münâdiler ile bütün orduya, şehiri aldığı takdirde orada bulacakları hazineleri kendilerine vereceğini ilân etti. Bu suretle onları teşçi etti. Onlar da döğüşmeye başladılar. Ve o daha başlangıçta şehrinkilerden daha yüksek olmak üzere tahta kuleler inşasını ve hendekler kazılmasını emretti. Ve şehire denizden yardım gelmemesi için *Pera* denen yerden *Galata*'ya kadar büyük bir köprü yaptılar. Sultan toprak altında lâğımlar açılmasını da emretti.

Fakat İmparator Konstantinos kendisine hiç bir taraftan yardım gelmediğini görünce bütün ümidini yalnız Allaha bağlamıştı. Ve elinden geldiği kadar Türklere karşı koyuyor ve çıkışlar yaparak onlarla döğüşüyor ve surları topa tutmalarına meydan vermiyordu. Fakat onları defedemiyordu; çünkü Türklerin kuvveti pek fazla idi; o derecede ki bir hıristiyan bin kâfir ile döğüşmek mecburiyetinde idi. Böylece Türkler, hiç bir kimsenin hiç bir taraftan şehrin imdadına gelmesine imkân vermiyecek surette, Galata sitesini de kuşattılar.

Ve İmparator ve İmparatoriçe, sinodu ile birlikte patrik ve erkekler, kadınlar ve küçük çocuklar, yani, tekmi halk perhiz ve ibadetlerle gururlarını kırıyorlar ve mukaddes kiliseye koşuşup Allaha dua ediyorlardı. İmparator durmadan askerlerini gayrete getirirken Allahtan da ümidini kesmiyordu. Voyvodalara şehrin duvarlarını, kulelerini ve kapılarını askerlere taksim etmelerini ve

onların hücumu geçeceklerini bildiği tarafta da askeri ve halkı toplamak üzere kuleler ve çanlar konmasını emretti. Ve herkese yerini müdafaa etmesini ve Türkler ile artık surdan dışarı çıkmadan döğüşülmesi emretti. Ve şehrin surları her ne kadar güzelikleri ve yükseklikleri itibariyle bütün dünyada ünlü ve meşhur idiyse de Grek imparatorunun kayıtsızlığı sebebiyle ihmal edilmiş ve bakılmamış olduklarından çok zayıf düşmüşlerdi.

Fakat bütün hazırlıklarını bitirmiş olan Türkler şehre cephe-den hücumu geçmeği tasarladılar. Ve 12 Şubatta bütün Türklerin bütün gün oruç tutmaları emredildi. (Fakat geceleyn kendilerine ziyafet çekiyorlardı). Ve sanki birbirlerini bir daha görmekten ümitlerini kesmişler gibi kucaklaşıyorlardı. Sonra şehri her taraftan aynı zamanda topa tutmaya ve şehir içindekiler ile arka arkaya 13 gün müddetle döğüşmeye başladılar; sonra hücumu geçmeye hazırlandılar.

[113] Fakat şehirdekiler Türklerle çok şiddetle döğüşüyorlardı. Muhasaranın ondördüncü günü 28 Şubatta tutmaya mecbur oldukları kâfirane oruçlarından (sahur) sonra fecirden önce murdar namazlarını kıldılar ve her cinsten harp boruları çalmaya başladılar. Ve çok miktarda top yığarak şehri bombardıman etmeğe koyuldular. Ve binlerce ok yağdırdılar; o derecede ki müdafiler şehrin setleri üzerinde duramayarak kaçtılar ve Türklerin surlar üzerine çıkmasını beklemeye başladılar. Fakat diğer bir kısım muharipler kalabalık Türkleri püskürttüler. Türkler setlerden bütün askerleri koğmuş olmakla avaz avaz bağırarak ve uluyarak bir kısmı istihkâm sepetlerini, diğer kısmı başka nevi silâhlar ve her çeşit harp âletleri taşıyarak ve şehri tek bir hücumda alabileceklerini umarak her taraftan hücum ettiler. Fakat setlere koşan şekerdekiler Greklerin yanında şiddetle döğüşüyordu.

Ve İmparator şehri dolaşarak askerleri Allahın yardımını va'd ederek teşcie çalışıyordu. Ahalinin toplanması için şehrin bütün çanlarının çalınmasını emretti; fakat Türkler büyük çanın sesini duyunca her çeşit boru sesi ile bunu bastırmaya kalktılar. Ve o vakit büyük ve müthiş bir muharebe oldu; öyle ki, çan uğultuları ve her iki taraftan gelen top ve tüfek gürlemeleri ile kulak korkunç semaî yıldırımları işitiyormuş gibi oluyordu. Keza erkeklerin sesleri ve nâraları ve bütün şehirdeki kadın ve çocukların feryad-ü figanı ile yer sarsılıyor gibi oluyor ve yekdiğere söylenen sözler

işitilmiyordu. Ve her iki taraftaki top ve tüfeklerin kalın dumanları artık insanların birbirini göremeyecek ve kiminle döğüşüldüğü farkedilmeyecek derecede bütün şehri kaplamıştı. Bu duman yüzünden bir çokları tikanıyor ve ölü gibi yere düşüyordu. Ahali birbirinin elinden tutmuş olduğu halde her tarafta bir kesişmedir gidiyordu.

Ve bu müthiş muharebe ve katliâm, karanlık gece orduları birbirinden ayırınca kadar, bütün gün devam etti. Ve böylece Türkler ölülerini bırakarak ordugâhlarına doğru çekildiler; ahali ise pek fazla yorgunluktan ölü gibi yere yıkıldı. Ve surlar üzerinde yalnız nöbetçiler kaldı; fakat ertesi gün İmparator ölülerin toplanıp gömülmesini emretti. Filvaki büyük Grek boyarlarından 1750, Almanlar ve Ermeniler arasından da 700 kadar ölü vardı. Sonra İmparator ve boyarları askerleri görmek üzere şehrin surlarına yöneldiler. Bunlar yorgunluktan bitkin bir halde, ölü gibi uyumakta olduklarından hiç bir ses işitilmiyordu. Sonra İmparator setlerin tepesinden bakarak hendeklerin Türk ölüleri ile dolmuş olduğunu gördü. Keza deniz kıyısında da muazzam kâfir ölüsü yığınları vardı. Ve bunlar sayılınca 14.000 kişi oldukları anlaşıldı. Ve İmparator adamlarına (114) bütün Türk lâğımlarını, şehri bombardıman etmeye yaramış olup duvarlar üzerinde kalmış olan harp vasıtalarını yakmalarını emretti. Sonra, patrik ve bütün hey'etle birlikte Allaha teşekkür etmek için Büyük kilise'ye gitti. Bu esnada, ordusunda bu kadar ölü gördükten sonra büyük bir dehşet içinde kalan Sultan Mehmed'in şehirden kaçarak uzaklaştığını aklından geçiriyordu.

Fakat bu müthiş yırtıcı hayvan bizimle harp etmeye devam ediyordu. Ölülerin çokluğundan ürkmüyordu. Böylece ertesi gün ölen askerlerini tesbit etti ve bunların pek çok miktarda olduğunu öğrenince taşınmaları için çok sayıda asker gönderdi. Ve imparator şehrin hendeklerinin bu cesetlerden temizlenmesine mâni olunmamasını emretti. Ve böylece Türkler bu cesetleri alarak yaktılar. Fakat İmparator Mehmed adamları arasındaki bu kadar zâyiâtı gördüğü halde işine ara vermedi; bilâkis ordu kumandanlarını çağırarak onlara bütün top ve tüfeklerin şehrin duvarlarına ateş etmeleri ve orduların şehir halkını bir an rahat bırakmamak üzere fasılasız döğüşmeleri için emir verdi.

Fakat, Mehmed'in fikrini değiştirmediğini ve durmadan kuvvetlendiğini gören İmparator Konstantinos, Mora'ya, Venedik'e ve bütün bölgelere, keza kardeşlerine yardım istemek üzere karadan ve denizden adamlar gönderdi. Fakat onlar yardım göndermediler. Zira kardeşleri komşu milletler ile harp halinde bulduklarından yeni düşmanlar edinmek istemiyorlardı. Ve elçiler netice alamadan geri döndüler. Yalnız Giustiniano adında Cenevizli bir voyvoda (Grek tarihine göre, Ceneve şhrinden neş'et eden bir Cenevizli)², iki gemi ve iki kayıkla yanında 600 şövalye olduğu halde Çarigrad'a imdad götürmeye gitti. Onlar Türk orduları arasından kendilerine bir yol açarak sağ selmet Çarigrad duvarlarına vardılar. Ve İmparator Konstantinos onları görünce pek sevindi; Giustiniano'yu iyi ve mahir bir şövalye olarak kabul ile kendisine ve askerlerine iltifatta bulundu.

Bu adam İmparator'dan şhrin duvarlarının en zayıf bulunduğu yerin mdafaasının kendisine tevdi edilmesini istedi. İmparator buna muvafakat ederek ona kendi askerlerinden de verdi; o suretle ki yanında Türklerle karşı pek büyük bir cesaretle dgşen 2.000 kişi bulunuyordu. Türkler dayanamıyorlar ve onun bulunduğu yerden kaçıyorlardı. Ve o kendisine emanet edilen kesimi müdafa ile iktifa etmiyerek şhrin bütün duvarlarını bir ucundan öteki ucuna kadar teftiş ediyor, kendilerine yardım edeceğinden dolayı, bütün ümitlerini Allaha bağlamalarını söyliyerek ve kuvvet, cesaret telkin ederek askerleri teşi ediyordu. Ve cesaretinden dolayı herkes onu sevip sözünü dinliyordu.

Fakat Türkler şehir halkından olan askerlere gece gündüz, ara vermeksizin her taraftan hücum ediyorlardı. Zira Türklerin mevcudu fazla idi. Bu büyük hücumdan 30 gün sonra Türklerden toplar, tüfekler ve bütün harp letleri yığmış oldukları halde şhri her taraftan bombardıman ediyorlardı. Onların çok büyük iki tane topu vardı. Bu toplardan birinin güllesi [115] bir adamın beline kadar ve diğerinki ise dizine kadar gelirdi. Ve bu toplarla şhri Giustiniano'ca müdafa edilen kesim tarafından bombardımana başladılar. Çünkü bu taraftaki duvarlar alçak ve haraptı.

² Krş. yukarıda s. 110, st. 24-25: «Ceneve şhrinden neş'et eden bir Cenevizli'nin Grekçe tarihi»! Bir çok noktalarda Iorga'nın mukaddimede söyledikleri ile metin arasında bu gibi ayrılıklar görülmektedir [Mtre].

Ve onların topları ile bombardıman edilen bu duvar sallanmaya başladı. Sonra yeniden bombardıman edildiğinden parçalandı ve tepesinden altı dirsek yüksekliğinde bir kısım yere düştü.

Ve gece olduğundan dolayı dögüşe ara verildi. Giustiniano geceleyin gedigin tamir edilmesini emretti. Ve ahali içeride ahşap diğer bir set meydana getirerek onu toprakla doldurdu. Ertesi günü Türkler aynı yeri çok miktarda topla tekrar bombardımana başladılar. Ve duvarı temeline kadar tahrip etmek için büyük toplarını kullandılar. Fakat güller çok yüksekte gittiğinden dolayı duvarın yalnız tepe kısmı parçalanıyor ve kilise duvarına isabet ederek yıkıyordu. Sonra onlar bombardıman için en büyük toplarını hazırlamaya başladılar. Fakat bu büyük Türk topu, Giustiniano'nun ateşlediği topun mermisi tam ağzına isabet ettiğinden dolayı, tamamiyle tahrip edildi. Ve Sultan Mehmed buna pek kızdı. Ve büyük bir hiddetle Türklere bağırıp çağırma-ya başladı ve onlara şehri tahrip etmelerini emretti.

Ve bütün ordular koşuştular. Ve şehrin gerek karadan, gerekse denizden alınması lâzım geldiğini bütün kuvvetleri ile bağırarak söylemeğe başladılar. Şehrin sakinleri duvarlar üzerine atılarak topları ile Türkleri pek sert bir surette dövüyorlardı. Onlar çok miktarda Türkü öldürdüler. Kiliselerde dua eden patrikten ve onun mukaddes meclisinden başka bütün halk dövüşmek için çıkmıştı. Fakat İmparator ve boyarları duvarlar boyunca giderek askerleri teşci ediyorlardı. K o n s t a n t i n o s şehrin bütün çanlarının çalınmasını emretti. Kilise çanlarını işitmiş olan halk şevke geldi. Onlar Türklerle pek sert bir surette dögüşüyorlardı. Her iki ordunun pervasızlığını hangi dil anlatabilirdi? Sultan adamlarını dögüşe teşvik için pek çok gayrette bulunuyordu. Bir kısmına zengin mükâfatlar, diğer bir kısmına yüksek mevkiler vâdederken bazıların da zorla dögüşe sevk edilmesi lâzım geliyordu. Ve bu suretle Türkler takviye bulmuş olmakla binlerce top ve tüfikle bombardıman ediyorlar, duvarlara tırmanıyorlar ve kapılara dayanarak kırmak istiyorlardı. Grekler de şiddetle Türklere karşı koyuyorlardı. Ve her tarafta büyük bir ölü yığını bulunuyor; keza muhtelif surette ölen Grekler yerlerde yatıyorlardı. Ordulardaki askerler her tarafa yere düşüyorlardı; Türkler ve pek çok sayıda olan Grekler duvarların tepesinden demetler gibi serpiliyorlardı.

Şehirde kandan iki nehir aktı. Ve hendekler insan vücutları ile doldu. Öyle ki askerler bunların üzerinde merdiven basamaklarında imiş gibi duvara çıkıyorlardı. Bu döğüş o kadar müthiş ve yıldırıcı idi ki Galata deresinin döküldüğü körfez kanla boyanmıştı. Ve eğer gece onları sarıp herc ü merci bırakmaya zorlamış olsaydı şehir kat'î olarak elden çıkmış olurdu. Çünkü şehrin sâkinleri o derecede yorgundular ki ölü gibi yere düşüyorlardı. [116] Ve gece onları birbirinden ayırmış olduğundan Türkler siperlerine döndüler. Şehir ahâlisinin her biri de olduğu yere uzandı ve bu gece esnasında her iki tarafın yaralılarının inilti ve ahlarından başka hiçbir ses işitilmedi.

Ertesi gün İmparator ölen hıristiyan askerlerinin gömülmesini ve Ermenilerin ve diğer yabancı milletlerin 5.700 kişi kadar olan ölülerinin toplanmasını emretti. Fakat Giustiniano diğer boyarlar ile birlikte şehrin duvarları boyunca gidip kâfir Türk cesetlerini saydılar. Ve İmparatora ve patriğe muhtemel olarak 35.000 Türk ölüsü olabileceğini söylediler.

Fakat İmparator, askerlerinin ölümü karşısında acı acı ağlıyor, herhangi bir taraftan imdat geleceğini hiç ummuyordu. Ve patrik ve boyarlar İmparatoru teselli ediyorlardı. Hep beraber Büyük kilise'ye giderek bütün gece Allaha dua ettiler.

Fakat Sultan Mehmed ölülerinin cesetlerini toplatmak istemedi; onları topları ile şehrin içine atmak tasavvurunda bulundu. Böylece orada taaffün ederek pis kokularını ahali arasına yayacaklardı. Fakat ona şehrin genişliğinden dolayı ahâlinin bundan rahatsız olmayacağı söylendi. Bunun üzerine askerlerinin cesedlerini toplayıp yakmaya gönderdi.

Fakat ertesi gün Sultan Mehmed askerlerine şehri bombardımana başlamalarını emretti. Ve büyük topu daha müesir olacak şekilde tamir ettirdi. Ve Giustiniano bunu görerek patriğin yanına gitti. Onlar boyarlar ile birlikte İmparatorun huzuruna çıktılar. Bir meclis kurarak şöyle dediler: "İmparator efendimiz, görüyoruz ki düşmanımız Mehmed işine ara vermemekte, bilâkis daha çetin bir döğüşe hazırlanmaktadır. Hiç bir yerden yardım gelmediğinden bu hazırlıklar ikmal edildiği zaman ne yapacağız? Binaenaleyh İmparatorumuz olan sen, daha uygun bir yere gitmek üzere şehri terketmelisin; bunu öğrenen kardeşlerin ve di-

ğer komşu milletler sana yardıma gelecekler ve düşmanımız Mehmed korkarak şehrin önünden kaçacaktır.,,

Fakat İmparator göz yaş dökerek sustu ve uzun müddet hiç bir söz söylemedi. Nihayet şöyle cevap verdi: "Bu öğütten dolayı sizlere teşekkür ederim. Zira faydalı olabilir. Fakat bunu nasıl yapabilir ve ilâhî kilisenin rahiplerini ve imparatorluğu ve bütün halkı bu kadar büyük bir ızdırıp içinde nasıl bırakabilirim? Bana ne denirse densin bunu yapmayarak sizinle beraber ölmeyi tercih ederim., Ve patrik ve boyarlar halkın işitmemesi için konuşmayı ve ağlamayı bıraktılar.

Ve İmparator yardım istemek üzere Mora'ya ve keza diğer adalara yeniden adam gönderdi.

Fakat Türkler durmadan şehri bombardıman ediyor ve ahali de gece gündüz Türklerle dögüşüyordu. Bir kısmı geceleyin siperlerden çıkıyor [117] ve kırlarda büyük hendekler ve çukurlar kazarak içine barut dolu bir çok kaplar koyuyorlardı. Sonra surlar üzerinde zift ve top barutu fıçılarını hazırladılar. Bu suretle durmadan arka arkaya 23 gün dögüştüler.

Sonra Mehmed büyük topun getirilmesini emretti. Fakat ilk atımda top parça parça oldu; Sultan buna pek ziyade kızdı ve gazapla toprak dolu bir çok sepetin getirilmesini bağıra bağıra emretti. Aynı zamanda şehri bombardıman edebilmek için siperleri doldurmak isteyerek çok miktarda odun da getirdiler. Hendekleri doldurmak üzere pek çok Türk geldiğinden Grekler evvelce hazırladıkları barut fıçılarını usulca ateşleyiverdiler. O zaman müthiş bir yıldırım gürültüsü işitildi. Ve toprak, odunlarla ve Türklerle birlikte göklere fırladı. Bu yıldırım gürültüsü ve musîbet, ayrıca Türklerin acı iniltileri işitilince dehşet içinde kalınmıştı. Öyle ki her iki ordu, Türkler de, Grekler de kaçarak bu yerden uzaklaştılar. Türklerin bir kısmı şehrin tâ içine, diğer bir kısmı da hendeklere olmak üzere setlerden düşüyorlardı. Bu hendekler Türk ölüleri ile doldu. Ve o gün şehir bu hud'a ile tehlikeden kurtulmuş oldu. Fakat Sultan Mehmed ve boyarları uzakta durarak bütün bu insan cesetlerine bakıyorlar ve büyük bir dehşete kapılmış olarak ne yapacaklarını bilmiyorlardı.

Onun orduları da büyük bir dehşet içinde idi ve Grekler şehirden çıkarak ölüler arasında yatan Türkleri öldürdüler. Ve bütün yaralıları toplayarak diri diri yakarak helâk ettiler. Ve İmpa-

rator Konstantinos ve patrik ve bütün halk, Türklerin şehri bombardıman etmekten vazgeçeceklerini düşünerek seviniyor ve kiliselerde Allaha teşekkürde bulunuyorlardı. Keza adamları ile günlerce müşaverede bulunan Sultan Mehmed şehirden uzaklaşmayı tasarladı. Çünkü deniz yolu tekrar açılmış bulunduğundan şehre her taraftan yardım geleceğini düşünüyordu.

İmparator, patrik ve müşavirleri ile bir meclis akdetti. Fakat, Türklerin tekrar muharebeye başlamak hususunda bu kadar uzun zaman gecikmelerinin şehri yeniden bombardımana hazırlanmalarından ileri geldiği düşünüldüğünden, bu müşavere pek kötü idi. Ve onlar sulhan söz açmak üzere elçilerini Sultan Mehmed'e gönderdiler. Çok kurnaz olan Sultan Mehmed bunu işitince pek sevindi; zira şehirdekilerin son derece sıkıştıklarından dolayı sulh istediklerini anladı. Ve elçilere şöyle dedi: "Ben sulhu ancak şu şartlarla kabul ederim: İmparator ve keza patrik ve istedikleri takdirde şehirde ikamet edenler Mora'ya gitsinler; onlara hiç bir hakarete bulunulmayacaktır. Bana şehri bomboş olarak bıraksınlar. Bu suretle ben onlarla ebedî bir sulh yaparım ve ne Mora'ya, ne de Adalarına asla girmem. Şehirden ayrılmak istemeyenler orada benim hâkimiyetimin altında kaygusuzca kalabilirler. "

Bu husus İmparatora ve patrikle bütün halka söylenince yürekten bir ah çektiler. Ve ellerini göğe doğru kaldırarak [118] Allaktan merhamet dilediler ve düşmana elçi gönderdiklerine pişman olarak yeniden muharebeye hazırlandılar.

Ve üç gün sonunda Pâdişaha büyük topun yeniden tamir edilmiş olduğu söylendi. Bunun üzerine tecrübe edilmesini emretti ve askerlerine şehri bombardıman ettirdi. Ve iş Allahın izni ile Greklerin günahlarının kefareti ve evvelce bu şehir hakkında söylediğim şeylerin ve büyük İmparator Konstantinos'un saltanatı sırasında bildirilen kehanetlerin gerçekleşmesi için husûl buldu.

Ve Sultan Mehmed Mayısın yedinci gününde ordularına şehri evvelki yerden bombardıman etmelerini emretti. Ve onlar üç gün müddetle topla bombardımanda bulundular. Ve büyük top da ateş ettiğinden duvar yerle bir oldu ve bir çok Türk şehre girdi. Fakat şehir halkı şiddetli bir mukavemet gösterdi ve müdhiş bir boğuşma oldu. Her iki ordunun pervasızlığını görmek ürkütücü bir

şeydi. Sonra akşam olunca Türkler bu yeri Greklerin tamir ve yeniden inşa edememeleri için bütün gece topları ile bombardıman ettiler. Ve ertesi gün Türkler suru yerle bir edinceye kadar büyük topları ile tekrar bombardımana başladılar. Ve bir çok Türk şehre girdi. Fakat Grekler karşı koyuyorlar ve onlarla müthiş bir surette vahşi hayvanlar gibi uluyarak kılıç kılıca çarpışıyorlardı ve şüphesiz buradaki gibi bir insan ölümü görmek korkunç bir şeydi. Sonra Giustiniano bir çok asker toplamış olduğu halde Türklerin üstüne atıldı ve onları setler üzerinden koğarak hendekleri Türk cesetleri ile doldurdu. Fakat Greklerle döğüşmekte olan Amurat (Murad) adında iri yarı bir paşa Giustiniano'ya kadar sokularak vuruşmaya başladı. O, Giustiniano'nun hakkından gelmek üzere idi; bir Grek boyarı bunu görerek Amurat'ın ayağını bir orakla biçti. Ve bu yüzden Amurat öldü. Sonra Doğu voyvodası (Anadolu beylerbeyi) Flambulario Mustafa ve askerleri ile birlikte Amar Bey (Umur Bey) Greklere hücum ettiler. Ve Greklerin voyvodası Rancaveiu gelinceye kadar büyük bir kıtal oldu. Rancaveiu, Türkleri Amar Bey tarafına kadar sürdü. Bu adam Rancaveiu'nun Türkleri müthiş bir surette biçtiğini görerek yalnızlık ona yöneldi. Ve Rancaveiu kılıcını iki eli ile tutarak Amar Bey'i ikiye biçti. Fakat Türkler Rancaveiu'nun etrafını çevirerek onu parça parça ettiler. Bunun üzerine Grekler şehre kaçtılar. Bütün halk Rancaveiu için ağlıyordu; çünkü o büyük bir şövalye idi.

Ve akşam olunca ordular birbirinden ayrıldı ve Grekler surda açılan geğiğın karşısına yüksek bir kule inşa ederek bir çok top yerleştirdiler. Ertesi günü Türkler duvarın tamir edilmediğini görerek bu yandan sürü sürü girdiler. Türkler döğüştüğçe Grekler zayıf düşüyor ve püskürtülüyorlardı. Onlar yeniden bir araya gelmiş olduğundan Grekler bir çok defa topla ateş ederek çok sayıda Türkü öldürdüler. [119] Ve Voyvoda Palaiologos pek çok askerle şehirden çıktı. Onlar şiddetle Türklere hücum ettiler ve pek gaddarâne bir surette doğradılar. Sonra Doğu voyvodası Mustafa, Grekleri dağıttı. Bu suretle teşci edilen Türkler Greklerin hakkından geliyorlardı. Ve şehrin duvarlarının elden çıkmasına az bir şey kalmıştı.

Ve o vakit Voyvoda Theodoros, Giustiniano ile birleşerek Greklerin imdadına yetişti ve büyük bir katliâm vukua geldi.

Fakat galip gelen Türkler şehre giriyorlardı ve İmparator yüksek müşavirler ve voyvodalarla Büyük kilise'nin revakı altında durmuş olduğu halde düşmanların umumî hücumu hakkında müzakerede bulunuyordu. Ve şöyle diyordu: "Bakın, Türklerle uzun müddet çarpıştıktan sonra aramızda ölenler ne kadar çok oldu ve bu artık çok ağır bir şey olacaktır; hepimiz helâk olacağız ve onlar şehrimizi alacaklar. Daha iyisi en namlı kahramanlarımızla kütle halinde çok uygun bir yerde toplanalım ve oradan geceleyin Allahın yardımı ile onlara ansızın hücum edelim. Bu suretle ya ilâhî kilise için ölmüş olur veya düşmanlardan kurtulmuş oluruz."

İmparatorun kahramanlığının ne kadar büyük olduğunu bilen bir çok kimseler bu kararı benimsediler; fakat Archiduc (!) ve Eparchios Nikolaos bir müddet sustuktan sonra şöyle dediler: "İşte beş ay oluyor ki Türklere karşı savaşıyor ve ilâhî yardımı diliyoruz. Ve onun mukaddes irâdesi yine bunun gibi olursa daha beş ay savaşıabiliriz; fakat eğer ilâhî yardımdan mahrum kalırsak hepimiz bir saat içinde helâk olabilir ve şehri kaybedebiliriz."

Fakat Büyük Domestikos ve Büyük Logothetos ve diğer bir çok müşavirler İmparatorun, yanına lüzumlu gördüğü kadar adam alarak şehirden çıkmasını ve diğerlerinin şehri müdafaa etmek üzere kalarak Türklerin buraya bu kadar cür'etkârane hücum etmelerine meydan vermemesini istiyorlardı; o vakit İmparator şehirden uzakta icabeden şeyi yapardı ve onun sesini duyan hıristiyanlar büyük kütleler halinde etrafında toplanırlardı.

Bu anda İmparator, Türklerin setler üzerine çıktığını ve şehir halkına galebe çalmakta olduğunu öğrendi.

Ve İmparator boyarlarla ve seçme askerleri ile hemen ileri atıldı ve kaçmakta olan bir çok şehirliye rastlayınca onları vura vura geri döndürdü. Giustiniano boyarlar ve diğer bir çok kimseler ile birlikte şehrin içinde Türklerle çarpışmaya devam ediyordu. Zira siperler kazmış olan pek çok Türk, mâniaları aşarak şehre giriyordu. Bunun üzerine bütün voyvodalar Giustiniano ile birleşerek ve mertçe hücum ederek onları şehrin duvarlarına kadar sürdüler. Bununla beraber fazla miktarda Türk şehre girmiş olduğundan Greklere galebe çaldılar. Eğer İmparator onların imdadına yetişmemiş olsa idi az daha şehir mahvolacaktı. Fakat İmparator seçme askerleri ile yalın kılıç Türklere hücum etti. Ve

bu ortodoks imparatorunun Türklerle mücadelesini ve kuvvetle kılıç çalışını görmek müthiş bir şeydi. [120] Çünkü bir kısım Türkler tamamiyle ikiye biçilmiş, diğer bir kısmı da baştan atın eğerine kadar ikiye kesilmiş bulunuyordu. Fakat Türkler yeniden toplanarak bu kuvvetlerin karşısına çıkıyorlar ve ona karşı her çeşit silâh atıyorlardı.

Halbuki Mukaddes kitabın dediği gibi savaşlarda zafer ve imparatorların felâketleri Allahın irâdesi olma'dan husûl bulamayacağından Konstantinos'a attıkları bütün silâhlar onun etrafından geçerek kendisine hiç bir zarar vermiyordu. Bu suretle Türkler İmparatorun ve diğer boyarların kahramanlıkları ile boy ölçüşemiyerek duvarda açılmış olan gediğe doğru kaçtılar. Ve buraya dalarken Grekler tarafından katliâma uğradılar. Öyle ki gece olurken Türkler şehrin önünden kaçtılar. Ve ertesi günü Eparchios Nikolaos Türk ölülerinin düşmanları tedhiş etmek üzere şehirden dışarı atılmasını emretti. Ve sonradan Türkler tarafından yakılmış olan 16.000 ölü bulundu.

Eparchios bozulan duvarın tamir edilmesini de emretti. O düşmanların kaçacağını düşünüyordu.

Halbuki Mehmed bu fikirde değildi. Bilâkis adamları ile danışarak şöyle dedi: "Bu boyarların cür'etkâr kesildiklerini görüyoruz. Ve bu halde onlarla döğüşerek haklarından gelemeyeceğiz. Çünkü fazla miktarda askerin gedikten içeri girebilmesi imkânsızdır. Öyle ki bize nazaran kazançlı çıkıyorlar. Bu halde umumî hücumda bulunmak ve onları bizimle çarpışmaya zorlamak tercihe şayandır; sonra onları bütün şehire dağıtarak açmış olduğumuz gedikten içeri gireriz."

Ve böylece yaptılar; askerler günlerce Greklerle çarpıştılar; bir kısım Türkler de hücumla geçmek üzere merdivenler ve diğer âletler vücûda getirdiler. Ve Mayısın 12'sinde şehrin üzerinde müthiş bir alâmet belirdi: Bu gece zarfında şehir büyük bir ışıkla aydınlandı. Bunu gören nöbetçiler Türklerin şehri ateşe verdiğini sandılar ve koşuştular. Bir çok insan seyre toplandı ve Ayasofya kilisesinin üst pencerelerinden geniş bir ışık hüzmesinin çıktığını, bütün kiliseyi sardığını, bir müddet böylece hareketsiz kaldığını gördüler. Sonra bu ışık huzmesi tek bir noktada toplanarak renk değıştirdi ve anlatılmaz bir aydınlık meydana gelip derhal göğe doğru yükseldi. Grekler bunu görünce hayrette kaldılar

ve gözleri yaş içinde kalarak acı acı bağıştılar: "Tanrılı Bize acı,,. Ve bu ışık göğe kadar çıkınca sema açılarak onu kabul etti ve bu hayal böylece sona erdi.

Ve ertesi günü nöbetçiler bu hâdiseyi patriğe anlattılar. Bunun üzerine patrikle bütün boyarlar birleşerek İmparatorun yanına gittiler ve ona İmparatoriçe ile birlikte şehri terketmesini tavsiye ettiler. Ve İmparator bunu kabul etmeyince patrik şöyle dedi: "İmparator, bu şehir hakkında ne tefe'ülde bulunulduğunu pek iyi bilirsin; işte şimdi bu alâmet kendisini gösterdi. [121] Bu ışık, veya daha doğrusu Büyük Mukaddes kilisede bütün dünyayı aydınlatmış olanlarla, yani aziz baş rahipler ve ortodoks imparatorları ile beraber bulunan ruhülkuds, keza Büyük İmparator Iustinianos'un saltanatı sırasında Allah tarafından şehrin Büyük kilisesine verilen melek bu gece göğe doğru gittiler ve bundan dolayıdır ki bu alâmet ilâhî lütfun bizden ayrılıp gittiğini göstermek üzere meydana gelmiştir. Ve günahlarımızdan dolayı Allah, şehri ve bizim hepimizi de düşmanlarımızın ellerine bırakacaktır,,.

Nöbetçiler de görmüş oldukları hayali İmparatora anlattılar. İmparator bunu işitince ölü gibi yere yıkıldı ve uzun müddet sessiz kaldı. Öyle ki yüzüne güzel kokular serpilerek güç halle kendine getirilebildi. Sonra ayağa kalkınca patrik ve müşavirleri ona şehirden çıkmasını tavsiye ettiler. Fakat Konstantinos kendilerini dinlemek istemeyerek şöyle dedi: "Allah böyle yapmayı murad ediyorsa, onun gazabından nerede kurtulabiliriz? Benden evvel saltanat sürmüş olan diğer birçok büyük ve şanlı imparatorlar, vârisi buldukları şeyler için ölmemişler midir ve sonuncu olan ben aynı suretle hareket etmemeli miyim? İşte bundan dolayı ben de sizinle beraber öleceğim,,.

Ve halk hayalden haberdar olunca ürktü. Ve yüreklerini hüyük bir dehşet kapladı. Ve patrik, maiyeti ile birlikte mukaddes tasvirleri ve Hazret-i İsa'nın haçından bir parçayı alıp göz yaşları içinde Allaha dua ederek şehri dolaştı. Keza bütün halk da Mukaddes kilise'de Allaha dua ediyordu.

Bu esnada Türkler Greklere bir an rahat vermeden her gün şehri bombardıman ediyorlardı.

Ve Sultan Mehmed bütün voyvodalarını toplayarak şehrin hücum edilecek noktalarını gösterdi. Karaca Bey'e İmparator-

luk saraylarında durmasını, Hacı Giray'a Odunkapısı önünde yer almasını, Doğu beylerbeyi Mustafa'nın Pege kapısı ve Altınmeydan önünde ve Batı beylerbeyi'nin de Cherson kapısı önünde bulunmasını emretti. Ve kendi hücum yerini Romanos kapısı önünde ve tahrip edilen duvar dibinde seçti. Deniz voyvodaları olan Baltacı ve Zaganos Paşa'lara da şehrin denize doğru iki kısmını tevdi etti. Bu suretle hepsi şehri sarmış olacaklar ve karadan ve denizden aynı zamanda umumî hücumla geçeceklerdi.

Ve ayın 27'sinde Türklerin müezzin'i (!) kâfirâne dualarını bitirdikten sonra bütün ordu, toplar, tüfekler, humbaralar ve diğer âletlerle şehri tahrip etmek üzere vahşiler gibi hücumla giriştiler. Deniz tarafından da çok miktarda gemi ve kayık getirterek her taraftan şehri bombardımana başladılar. Sonra setlerde bulunmaları mağîûp ederek hendekler üzerine bir köprü kurdular ve setlere tırmanmaya çalıştılar. Fakat şecaatla çarpışan Grekler onlara mâni oldular. O zaman Sultan Mehmed bütün muharebe borularının çalınmasını emretti ve bizzat bütün kuvvetleri ile yürüyüşe koyuldu. [122] O tıpkı korkunç bir kasırga gibi gürlüyordu. Duvarların önüne vasil olduğu zaman şehri derhal alabileceğini düşünerek gedik dibine yerleşti. Fakat Grek voyvodaları Giustiniano ve askerleri ile birlikte gediği müdafaa ediyorlar ve Türklerle çok büyük bir azimle çarpşıyorlardı.

Ve mübareze evvelkisine nazaran daha ziyade vahşiyâne bir hal aldı. Zira her iki tarafın gösterdiği cesareti seyretmek çok korkunç bir şeydi. Patrik mukaddes meclisi ile beraber hıristiyanlara merhamet etmesi için Allaha ve Meryem Ana'ya yalvarıyordu. İmparator seçme askerleri ile gediğe koştu. Orada alevlenen korkunç mücadeleyi görerek gözleri yaşlı olduğu halde askerlerine bağırdı: "Ah kardeşlerim, ebedî şan ve şerefi ve bilhassa ortodoks itikadı için ıztırıp çekmiş olan şehitlerin tacını kazanma ânı gelmiştir,,.

Ve İmparator atını mahmuzlayarak bizzat Sultan Mehmed'e hücum etmek ve ona, dökülen hıristiyan kanlarını ödetmek için gedikten dışarı çıkmak istedi. Ve voyvodalar tarafından güçlükle zaptedildi. Zira Sultan Mehmed'in etrafı pek çok askerle çevrili olduğundan, böyle bir şey yapmak imkânsızdı. Fakat İmparator

Türklerin üzerine atılarak evvelce olduğu gibi onları ikiye bölüyordu. Türklerin hepsi de şehirden kaçtılar.

Ve Sultan Mehmed şehri mahvetmek ümidi ile askerlerini tahrik ve teşvik ederek, bağırıp çağırarak ordugâhta dolaşıyordu. Grekler de setlerin yukarısından Türklerin üzerine zift fıçıları ve kükürt atıyorlar ve bu suretle mütekabilen kendileri de şevke gelip şöyle bağırıyorlardı: "Cesaret kardeşlerimiz! Mukaddes kiliseler uğrunda kanımızı akıtalım,". Ve böylece onlar geceye kadar Türklerle kılıç kılıca çarpıştılar. Düşmanlarını surdan dışarı attıkları zaman boğuşma nihayet buldu.

Fakat işin şaka olmadığını gören Türkler şehirden uzağa kaçmağa devam ettiler. Onlar bir çok yangınlar çıkarıyorlardı. Bizzat Mehmed şehrin tahribine tahsis edilmiş olan merdivenlerin yakılmamasına nezâret ediyordu.

27 Mayıs'ta Sultan Mehmed yeniden gedik istikametinde şehrin bombardıman edilmesini emretti. Ve onlar dokuz raddelelerinde büyük topu ateşlediler. Bütün bugün topun üç defa ateşlenmesi suretiyle geçti. Sonra akşama doğru Giustiniano ve askerleri yeniden ahşap bir kule inşa etmeye başladılar. Fakat birden bire bir Türk topundan çıkan taş bir gülle Giustiniano'nun göğsüne isabet etti. Ve o bir ölü gibi yere yıkıldı. Ve karargâhına götürüldü.

Fakat bu hâdiseden dolayı ne yapacaklarını bilemeyen askerler, cesaretlerini kaybettiler. Çünkü büyük cesareti ile gediği müdafaa eden asıl o idi. İmparator bunu işiterek çok müteessir oldu ve boyarları ile beraber gelerek Giustiniano'yu teselli etti. Ve tabipler bütün gece onu tedavi ediyor ve kendisine pek az faydalı olabiliyorlardı. Giustiniano bir az yedi ve içti. Sonra gediğin önüne nakledilmesini emretti. Ve bu mevzide çalıştı.

28 Mayıs'ta Türkler, Greklerin kuleyi tamir ettiklerini görek bu mahalle doğru kütle halinde koşuştular. [123] Fakat Doğu paşası flambulario (Mustafa Paşa) da pek çok Türk ile yetişti. Bunların arasında çok yüksek boylu ve korkunç görünümlü beş Türk vardı. Onlar Greklerin üzerine atıldılar ve şiddetle katliâma başladılar. Fakat kendilerine karşı şehirden oğulları ile beraber Prostrator ve bir çok asker çıktı. Ve katliâm büyüdü. Boyarın oğulları bulunan üç kardeş surların üstünden bu vaziyeti ve Türklerin korkunç ve merhametsiz bir surette Greklere kılıçla hücum ettik-

lerini görünce aşağı atladılar ve Türklerin üzerine yüklendiler. Ve onlar kılıçla dehşetli bir şekilde çarpışıyorlardı. Öyle ki Türkler tamamıyla mahvolmaktan korkarak şaşırıp kalıyorlardı. Sonra beş Türkten ikisini öldürmüş oldukları halde sâlimen geri döndüler.

Fakat hasara uğramış olan sur için yapılan mücadele daima anudâne bir şekilde cereyan ediyor ve Türkler sayılarının çokluğu dolayısıyla Greklere baskın çıkıyorlardı. Ama voyvodalar ve Giustiniano şecaatle çarpışıyor ve her iki taraftan da bir çok kimse helâk oluyordu. Bir toptan çıkan odun parçası Giustiniano'ya isabet etti ve o omuzundan yaralanarak bir ölü gibi yere yıkıldı.

Ordu ve boyarlar bu hali görünce müteessirâne ağladılar ve Giustiniano'yu yerine göturdüler. Haibuki Greklerin bu acınmalarını işiten Türkler hücumu şiddetlendirdiler. Ve müteakiben Grekleri, kılıç mübarezesi yaparak ve ayakları ile çiğneyerek, şehrin içine kadar attılar.

İşte bu anda, eğer İmparator güzide askeri ile imdada koşmamış olsaydı, az daha şehir sukut ediyordu. İmparator yardıma gelirken can çekişen bir halde nakledilen Giustiniano'ya rastladı ve acı acı ağladı.

İmparator ve askerleri Türklerin üzerine atıldılar ve onları merhametsizce kesip biçtiler. İmparatorun üzerine vardığı her kimse atı ile beraber ikiye bölünmüş oluyordu. Zira ne zırhların demir örgüleri, ne de oldukça kuvvetli atlar onun darbelerine mukavemet edemiyordu. Türkler onun yanından kaçıyorlar ve gediğe doğru yöneliyorlardı. Hıristiyanlar orada pek çok Türkü öldürdüler ve onları şehirden dışarı attılar. Sokaklarda bastırılan Türkler hemen oracıkta helâk oluyordular.

Böylelikle şehir kurtuldu ve Türkler geri çekildiler. Ve şehir ahalisi artık geceleyin mücadele olmadığından istirahat edebildi. Ve İmparator ve bütün müşavirleriyle beraber patrik, harbin sona erdiğini zannederek Büyük kilise'ye gittiler ve Allaha hamd ve şükürde bulundular. Onlar kahramanlığından dolayı İmparatoru tebci ediyorlar ve Allahın arzusunun ne şekilde tecelli edeceğini bilmeyerek Türklerin geri çekileceklerini zannediyorlardı.

Fakat sayısız Türkün helâk olduğunu gören ve İmparatorun kahramanlığını işiten Sultan Mehmed bütün gece uyumadı ve taraftarları ile geceleyin kaçmaya karar verdi. Zira deniz yolu da

açıktı. O, şehir ahalisine her taraftan yardım geleceğini zannediyordu. Fakat Allahın arzusu yerine gelerek bu karar icra edilemedi. Çünkü o gece şehrin üstüne çok kesif bir sis çöktü ve bu sisten göz yaşlarına benzeyen ve öküz gözü büyüklüğünde olan kıp kırmızı damlalar düştü. Onlar yere düşerek çok yavaş bir surette kayboluyorlardı. Ve bundan dolayı herkes dehşet içinde kalarak korkuya kapıldı. [124] Fakat patrik ve maiyeti böyle bir ilâhî gazap tezahürünü görerek İmparatora tekrar rica ettiler ve şöyle dediler: "İtikadı tam bir hıristiyan olan sen, hikmetşinas adamlar tarafından bu şehrin âkibeti hakkında ne gibi kehânetlerde bulunduğunu ve bu kehânetlerin Allahın arzusu ile ve günahlarımızın bir kefareti olmak üzere şimdi tahakkuk ettiğini çok iyi biliyorsun. Ve sen bir müddet evvel bizimle beraber bulunan mukaddes ve mübârek ruhların nasıl semaya çıktıklarını, bugün de bizzat tabiatın ağlayıp şehrin mahvını haber verdiğini gördün. Bundan dolayı biz senden şehri terketmeni istirham ediyoruz. Tâ ki tamamıyla mahvolmayalım,,. İmparator şöyle cevap verdi: "Allahın arzusu tecelli etsin; zira ben bir çok defa sizinle beraber aziz mirasım ve bilhassa hıristiyan itikadı ve ortodoks hıristiyanları için ölmeye yemin ettim,,.

Ve Sultan Mehmed şehrin üstüne yayılan sisi görerek nezdindeki âlimlerle istişare etti. Onlar kendisine bu sisin şehrin tahribine delâlet ettiğini bildirdiler. Bundan dolayı Sultan Mehmed sevindi ve harp hazırlıklarını hızlandırdı. Mayıs ayının 29 uncu günü pek çok sayıda olan Türklerin, piyade ve topçuların ve bir sürü mancınıkların harekete geçmeleri emrini verdi. Onlar büyük bir azimle tahrip edilmiş olan duvarın önünde yer aldılar ve büyük bir kuvvetle şehre hücum etmeye başladılar. Sonra bu noktada bulunan Grekler mağlûp olduğu zaman piyadeler süvarilere bir geçit yolu açarak hendekleri doldurdular.

O anda ordunun bütün kısımları, yol açmakla meşgul olan süvarilerin ardından nâralar atarak ve önlerine çıkan ve kendilerine karşı çarpışan ahaliye hücum ederek şehrin içine doğru atıldılar. Sonra İmparator bütün askerleriyle yetişti. Ve orada Türkler ve Grekler arasında büyük bir katliâm ve mübareze vukua geldi. Fakat Türkler korkarak gediğe doğru kaçtılar. O zaman dev boylu ve çok cesur olan Doğu flambulario'su Mustafa müessir nâralar atarak ve bütün Anadolu askerleri ile koşa-

rak Grek kuvvetlerini dağıttı; mızrağı elinde, ortodoks İmparatorun üzerine atıldı. Fakat İmparator kalkanı ile darbeye karşı koydu; sonra iki yüzlü kılıcı ile beylerbeyinin başını ikiye böldü. Bütün Türkler “Ah flambulario, flambulario,, diyerek ağlayıp acındılar.

Sonra şehirden kaçmış olan Türkler cesetleri ordugâhlarına naklettiler. Fakat pek çok sayıda olan Türklerin daima dinç ve taze kuvvetleri bulunuyordu. Halbuki dinlenmeden çarpışan ve yorgunluktan zayıf düşen Grekler tükeniyorlardı.

Sultan Mehmed gerek kahramanlığından ve gerekse akıllılığından dolayı pek sevdiği flambulario beylerbeyinin ölümünü öğrenince ağladı ve fevkalâde hiddetli bir halde bir çok top ve tüfeğin İmparatora tevcih edilmesini emrederek bizzat büyük kuvvetlerle ona doğru atıldı. Çünkü o, İmparatorдан korkuyordu. Müteakiben ilerleyerek gediğin önünde yer aldı. Ve surun pek çok topla bombardıman edilmesini emretti. Onlar orada bulunan Grekleri püskürttüler. Sonra süvari kuvvetleri bir geçit açarken Mehmed kumandayı Balta-oğlu Paşa'ya terketti ve onun emrine pek çok asker tahsis etti. [125] Ve İmparatora karşı — teşebbüsleri esnasında hepsinin mahvolması icabetse bile onu diri veya ölü yakalamalarını emrederek — ayrıca 3.000 asker sevketti. Fakat Türklerin çok şiddetle hücumla geçtiklerini gören Grek boyar ve voyvodaları İmparatoru boş yere helâk olmaması için kenara götürdüler. Fakat Konstantinos acı acı ağlayarak onlara: “Ah kardeşlerim, sizinle beraber hıristiyan itikadı için ölmeme müsaade ediniz, zira ahd ettim,, dedi. Fakat onlar kendisi için ölmeye büyük bir tehâlük gösterdikleri İmparatoru harp yerinden uzağa götürdüler; yeniden şehri terketmesini tavsiye ettiler. Fakat o bunu istemedi.

Ve böylece onlar İmparatordan af dileyerek ve helâllaşip kucaklaşarak gediğe doğru teveccüh ettiler ve orada çok kuvvetli bir ordu ile bulunan Balta-oğlu'na rastlayıp mücadeleye başladılar. Bu arada çok sayıda voyvoda, zabıt ve asker helâk oldu. Geriye kalanlar vukua gelen şeyleri anlatmak üzere İmparatorun yanına koştular. Fakat hesaba gelmeyecek derecede Türk de ölmüştü. Onların arasından 3.000'i İmparatoru ele geçirmek için bütün şehirde koşuyordu. Ve Sultan Mehmed, İmparatordan korktuğundan dolayı her tarafı toplarla çevrili olduğu halde

yeniceriler ile birlikte surun hendekleri içinde kaldı. Şehrin elden çıktığını gören İmparator Konstantinos Ayasofya kilisesine gitti ve nedâmet duası yapıp göz yaşları içinde tövbe ederek ve günahlarından tebrîe edilmesini dileyerek yere kapandı. Sonra patrikten ve herkesten af diledi. Aynı zamanda karısını ve bâkire kızlarını, yâni ortodoks İmparatoriçeyi ve iki prensesi ayrılmak üzere öptü. Müteâkiben toprağa kadar eğilerek ve dört cihete doğru haç çıkararak kommunion³ âyinini yaptı. Ve bu bir korku, bol göz yaşı ve büyük teessür ânı idi. Zira herkes, patrik ve ruhbanı ve keza İmparatoriçe ve kızları, meclis âzâlarının karıları, çocuklar ve bütün halk her tonda, içten gelen iniltilele acı acı ağlamaya başladılar. Kilise yıkılacak gibiydi. Ve sesler semaya kadar çıkıyordu. Kiliseden çıkan İmparator: "Mukaddes kiliseler ve ortodoks itikadı için ıztırap çekmek isteyenler beni tâkip etsin," dedi. Ve atına binerek Sultan Mehmed'e tesadüf etmek ümidi ile Altınkapiya doğru yöneldi. Yanında ancak 3000 asker vardı. Orada kendisini bekleyen Türk kuvvetlerini buldu ve onlarla çarpışarak taraftarlarından bir çoğunu kaybetti. Ve hıristiyan kanının intikamını almak isteyerek Mehmed'in yanına ulaşmak için kapıdan ileri geçmeye muvaffak olamadı ve kendisi ile karşılaşmak üzere çok miktarda Türk geldi. İmparator onlarla saatlerce döğüştü. Fakat galip gelemedi. Zira bir arslanın veya korkunç bir kaplanın kuvvetine bile sahib olsaydı bu yine imkânsızdı. Esasen Allah da böyle arzu ediyordu.

Böylece ortodoks İmparator orada helâk oldu ve mukaddes kiliselerle ortodoks itikadı için çok şerefli bir surette şehit düştü. Fakat ölmeden evvel bir çok Türkü kılıçla kesti. [126] İşte o zaman şehirde hakikaten korkunç ve kederli şeyler görülebiliyordu: Kiliselerin soyulmuş tezyinat ve vazoları, istilâ ve yağma edilmiş kiliseler, koyunlar gibi katliâma sürüklenmiş olan boyunları ipe bağlı rahipler ve diğer kilise erkânı, zorla ırzlarına tasallut olunan kadınlar, genç kızlar ve dullar. Ah, Allahın sabrı ne kadar büyüktür!

Fakat şehrin düşmesine rağmen halk duvarlarla çevrili evlerde ve kulelerde tahassun ederek Türklere boyun eğmeği ve teslim

³ *Communion*: Katolik ve Ortodoks mezheplerini en önemli âyinlerinden biri olup Hazret-i İsa'nın kanını ve etini senbolize eden şaraba batırılmış ekmeği yemek suretiyle Tanrı ile birleşmekten ibarettir [Mtrc.].

olmayı reddediyorlar, bilâkis onlarla çarpışıyorlardı. Ve o gün askerlerden ve şehrin etrafında cesaretle döğüşen erkek, kadın ve çocuklardan bir çoğu öldü; onlar gündüzün evlerin mahzenlerinde ve diğ er sığınaklarda saklanıyorlar ve gece olunca dışarı çıkarak Türkleri öldürüyorlardı.

Bunu görerek korkmuş olan paşalar ve askerler Sultana şöyle haber gönderdiler: "Sen bizzat şehre girmezsen biz ahaliyi itaat etmeye mecbur kılamayız,,. Bunun üzerine Sultan, kendisinden korktuğu için, İmparatorun aranmasını emretti. Mücadeleyi kesmek için Mehmed artık halkın ne katil ve ne de esarete sürüklenmeyeceğini yeminle vadedip, aksi hareketleri halinde ise kendilerinin kadınları ve çocukları da dahil olduğu halde kılıçtan geçirileceklerini bildirmek üzere harp esnasında esir edilmiş olan Grek boyar ve voyvodalarını, keza Türk paşalarını şehre gönderdi. Ve böylelikle mücadele nihayet buldu.

Müteakiben Sultan şehir ahalisinin itaat ettiğini öğrendiğinden çok sevindi ve bütün evlerle sokakların temizlenmesini, Türk ve Grek ölülerinin yakılmasını emretti. Ve şehir ele geçtikten sonra bütün paşaları, kumandanları ve orduları topladı. Ayasofya'ya doğru teveccüh ederek Romanos kapısından şehre girdi. Ayasofya'da patrik ile ruhbanı ve pek çok ahali, kadınlar, çocuklar birikmiş bulunuyorlardı. Ve Sultan kilisenin önüne gelerek atından indi, yere kapandı; sonra bir avuç toprak alarak başının üstüne götürdü ve şehrin bu kadar harikulâde bir şekilde güzel olduğunu hayretle temaşa ederek şöyle dedi: "Hakikaten bunlar erkek adamlarmış! Onların muharebe esnasında böylece çarpışmaları ve ölmekten saâdet duymaları boşuna değilmiş,,. Sonra kiliseye girdi. Böylelikle iğrenç tahrip, Allahâ tahsis edilmiş olan ikametgâha nüfuz etti. Ve mukaddes mahalde durdu. Patrik ve bütün halk yerlere atılarak bol bol ağladılar. Fakat Sultan onlara eli ile susmalarını işaret etti. Sükûnet teessüs edince patriğe: "Ayağa kalk; ben Sultan Mehmed, sana ve arkadaşlarına ve bütün halka söylüyorum ki bugünden itibaren artık ne hayatınız ve ne de hürriyetiniz hususunda benim gazabımdan korkmayınız,, dedi. Sonra ordusunun kumandanlarına dönerek, askerlerin halka hiçbir fenalık yapmamalarını emretmelerini ve eğer herhangi birisi buna itaat etmezse ölümle cezalandırılacağını bildirdi. Kilisenin her tarafını ve hazineleri görmeği arzu ederek herkesin dışarı çıkmasını emretti. Fakat

halk ağır ağır ilerlediğinden ve bizzat kendisi de bunların çıkmasını bekleyemeyeceğinden kiliseden dışarı uğradı. Ve binanın önündeki avlunun pek kalabalık olduğunu görünce hayrette kalarak İmparatorluk sarayına doğru yöneldi [127]. Orada karşısına İmparator Konstantinos'un başını taşıyan bir Sırp çıktı. Sultan bunu görerek çok sevindi ve Grek boyarlarına bu başın hakikaten İmparatorun olup olmadığını sordu. Onlar "evet," diye cevap verdiler. O zaman Sultan başı öperek : "Allah seni ne kadar yüksek yaratmıştı ; ve seni İmparator yapmıştı. Niçin böyle boş yere helâk olmak istedin," dedi. Sonra kesik başı, malûm olduğu vechile saklanmak üzere patriğe gönderdi. Patrik onu gümüş bir tabuta vaz ederek, temin edildiği vechile Büyük kilisede mezbahın altında sakladı. Bedenine gelince, sonradan helâk olan bir şahıs tarafından kaldırıldığı ve İmparatorluk sarayının bir köşesine gömüldüğü rivâyet edilir.

İmaratoriçe ise Konstantinos'dan ayrıldıktan sonra şehirde kalmış olan boyarlar tarafından, kızları ve asil kadınlarla birlikte götürülmüş ve Giustiniano'nun gemisi ile Mora adalarına, akrabalarının yanına ısal edilmişti. Sultan bu hususta inceden inceleme tahkikat yaptı. Kendisine İmparatoriçenin Büyük dük Domitianos ve Protostrator'un oğlu Andreas ve yeğeni Palaiologos ile şehrin eparchios'u Nikolaos tarafından gönderildiği bildirildi. Bunun üzerine Sultan Mehmed hemen o gün hepsinin kılıçla boyunlarının vurulmasını emretti. Büyük dük'ün oğluna gelince, o babasının gözleri önünde kesildi. İşte böylece Sultan Mehmed ve Türk milleti Allahın takdiri ile Doğunun ve bütün Grek imparatorluğunun bu çok şanlı şehri olan Çarigrad'ı hâkimiyeti altına aldılar. Ve o zaman hâkim adamlar tarafından bildirilen kehânetler yerine gelmiş oldu. Şehrin hâkimiyeti ilk Konstantinos zamanında tesis edildiği gibi fenalıkların bu dünyadaki çok kuvvetli tahtları devirdiğinden ve bütün günahların kendi başına toplandığından dolayı diğer bir Konstantinos zamanında da sona erdi. O halde bu kadar şanlı bir imparatorluğun sukutu için göz yaşı dökmek pek yerinde olur. Ah! Günahların azabı ne kadar büyüktür. Ah! Seni bu hale Greklerin mânasız gururları ve haksızlıkları koymadı mı? Yalancılara tahakkümü altında bulunan Yedi tepeli şehir, sana yazıklar olsun!

Cromer ve müverrih Stririovului (=Stricovschi)² Çarigrad'ı zaptetmek hususunda, Türklere yardım eden ve şehirden kaçarak surların çok zayıf olduğu tarafı gösteren kimsenin Gherepuc isminde bir Grek olduğunu yazıyorlar. Fakat bu Grek'in, İmparator Konstantinos'un pek çok lûtfuna mazhar olduğunu öğrenen Sultan Mehmed çok hiddetlendi ve onun parça parça edilmesini emretti. Bu suretle hâin, ihanetinin mükâfatını buldu.

Çarigrad'ı almış olan Sultan Mehmed ahaliye servetlerini yıgınlı ortaya koymalarını emretti. O, bunların çokluğu karşısında şaşırıp ve kendilerine : "Siz deli misiniz? Aklınızı nerede bıraktınız. Zira sizin bu kadar servetle yalnız bana mukavemet etmeğe muvaffak olmakla kalmayarak nasıl galip gelemediğizi anlayamıyorum. Artık siz yeryüzünde daha fazla yaşamaya lâıyk değilsiniz. Zira tevarüs ettiğiniz şeyleri bile kaybederek koruyamadığınızdan dolayı kabahatlisiniz," dedi. Ve yalnız aşağı sınıf halkı ve kadınlarla çocukları esirgeyerek diğer bütün büyük boyarların boyunlarının vurulmasını emretti. Bu kadar şanlı bir şehri zaptetmiş olduktan sonra diğer şehirler de kolaylıkla ona itaat etti. [128] Türk sultanları bu devirden itibaren hükümet merkezlerini Hadrianopolis (veya Odriiu)'den Çarigrad'a naklettiler. Ve Sultan Mehmed dünyanın bütün pâyitæhtlarından daha meşhur olan bu İmpatorluk merkezinde hüküm sürdü. O, mağrur Artakserkses'i yenmiş olana galip geldi; 74 İmparator tarafından müdafaa edilen muhteşem Troia'nın mahvolmasına sebebiyet vermiş olanı felâkete sürükledi. Ayrıca Büyük İskender ile bütün dünyayı mağlûp etmiş olana galip geldi.

İşte Calvizio'nun hikâyesi burada bitiyor.

Çarigrad'ın esareti tarihinin sonu.

² Strykowski.

KÜÇÜK NOTLAR :

1. İT BAŞLI ULUS EFSANESİ

Kuzey ve Doğu Türklerinin folklorunda "İt başlı sığır ayaklı," bir ulus bulunduğu hakkında çok yaygın bir efsane vardır. Başkurlarda ve Sibiryalı Türklerinde bu efsaneyi bilmiyen yoktur. XIII. yüzyılda da bu efsanenin çok yaygın olduğu anlaşılmaktadır. 1245 yılında Papa Innocent VI. tarafından Moğolistanına gönderilen Plano Karpini Moğol seferlerinden bahsederken Moğol ordusunun Kuzeyde Samogit'lere ve "İt başlı, sığır ayaklı," bir kavme rasladıklarını işittiğini kaydetmektedir (A. İ. Malein tercümesi, Petersb. 1911, s. 25). P. Karpini bu efsaneyi Kıpçak bozkırlarında yahut Baskatir (Başkurt) ülkesinde işitmiş olsa gerektir. Ebulgazi Han savaş için toplanan Özbek kalabalığını tasvir ederken "İt başlı, sığır ayaklıdan başka ne varsa hepsi orada..." diyor. (Demaison basımı, s. 279; Rıza Nur Terc. sah. 294). Oğuz destanın da hikâye edilen İt Barak Han menkıbesi de bu "İt başlı ulus," hakkındaki efsanenin yankısı olsa gerektir.

Bu efsane, destan veya mitoloji motifi olarak eski Yunun edebiyatında da görülmektedir. M. ö. IV. yüzyılın sonlarında yaşamış olan gramerci ve destan şairi Rodoslu Simmiy bir destanında (Apollon) şöyle diyor: "adamlarının yarısı köpek olan garip bir kavim gördüm. Güzel omuzlarında çeneleri kuvvetli olan köpek kafası taşırlar. Bunlar köpek gibi havlarlar, başka fanilerin dilinden anlamazlar,"¹.

Bu "İt başlı ulus," efsadnesini Çin kaynakları da biliyor. "Lan sülâlesi hükümdarlarından Than - gen'in padişahlığının beşinci yılında yani milâdi 506 yılında Phu-an ülkesinden bir adam denizde sefer ederken rüzgârın sürüklemesiyle dir adaya düşmüş. Sahile çıkarken Orta Çin ahalisine benziyen adamlar görmüş, fakat dillerini anlayamamış. Erkekleri insan suretinde olmakla beraber köpek kafalı idi. Sesleri köpek havlamasına benziyordu . . ." (Hyacinth, II, 53).

¹ Zapişki İ. R. Arheolog. Ob. tom VII, fas. III - IV, sah. 391

“İt başlı ulus,, hakkındaki bu efsanenin kaynağı çok eski çağlarda olsa gerektir. M. ö. IV. yüzyılda Rodoslu Simmiy tarafından yazılan efsane ile M. s. VI. yüzyılda Çinli vak'anüvis tarafından nakledilen efsane arasındaki benzerlik dikkati çekmektedir. XII. yüzyılda bu efsaneyi Kıpçak bozkırlarında işitmiş olan Plano Karpini buna inanarak kaydetmiştir. Bu efsanenin İskit efsanesi olması mümkündür.

2. İSKİTLERİN SAVAŞ BELGESİ VE XI. YÜZYIL TÜRKLERİNDE BEÇKEM

Arrian, Büyük İskender'in seferleri hakkında 166 - 168 yıllarında yazdığı *Anabazis* adlı eserinde İskit savaşçıları şöyle tavsif ediyor: “İskitlerin savaş belgeleri ejderdir ki muayyen uzunluktaki sıyrıklar üzerinde dalgalanır... Atlar rahat durdukları zaman türlü renkteki paçavraların aşağıya sarkık buldukları görülür. Harekete geldikleri zaman rüzgârın esmesiyle adları geçen yaratıklara (ejderlere) çok benzerler. Süratle hareket ettiklerinde ıslık sesi çıkarırlar... Bunlar yalnız keyif veya düşmanları korkutmak için değil, fakat askerlerin birbirlerine saldırmalarını da temin içindir,,

Mahmud Kâşgarî (Divanü Lugat-it-Türk, I. 401; Besim Atalay tercümesi S. 483) “Beçkem,, kelimesini şöyle izah ediyor: Beçkem - alâmet. Savaş günlerinde yiğitlerin (muhariplerin) belge olmak üzere takındıkları ipek parçası ve dağ sığırı kuyruğu. Oğuzlar buna perçem derler,,

Mahmud Kâşgarî bu izahında “Beçkem,, in atlara takıldığını söylemiyorsa da Karahanlı İslâm Türklerin Budist Uygurlar üzerine saldırdıklarını tasvir eden şiirden bunun, tıpkı İskitlerde olduğu gibi, atlara takıldığı anlaşılmaktadır:

Bekçem urup atlaka (atlara)
Uygurdaki tatlaka (tatlara)
Oğrı yavuz itlaka (itlere)
Kuşlar gibi uçtumuz

Arrian'ın tavsifine göre İskit “bekçem,, i “ejder,, gibi imiş. Türklerin “beçkem,, i de ipek kumaşlardan ve dağ sığırı kuy-

ruğundan ibaret olduğuna göre uzaktan "yılan - ejder," gibi görünmüş olacaktır.

Altaylı şaman (kam)'ların törende giydikleri cübbede paçavralardan ve uzun ipliklerden yapılmış yılan - ejder sembolleri bulunur. Bunlar şamanın savaştığı kötü ruhları kurutmak için cübbeye takılmışlardır. Arrian'ın tavsif ettiği İskit beçkemi ile şamanın kötü ruhlara karşı zırh ödevini gören cübbesi arasında bir benzerlik olup olmadığını kesin olarak iddia etmek mümkün değilse de Mahmut Kâşgarî'nin haber verdiği "beçkem," in İskit devrinden kalma bir gelenek olduğu muhakkaktır.

3. BARAK EFSANESİ

Mahmud Kâşgarî "Barak," kelimesinin açıklanmasında şöyle diyor : "Barak - çok tüylü köpek. Türklerin inandıklarına göre, kerkes (النسر) kuşu kocayınca iki yumurta yumurtlamış, bunların üzerine oturmuş, yumurtanın birisinden barak (tüylü köpek) çıkarmış. Bu barak köpeklerin en çok koşanı, en iyi avlayanı olurmuş. Öbür yumurtadan da bir yavru çıkarmış ; bu, son yavrusu olurmuş," (Cilt I, s. 315 ; B. Atalay tercümesi, s. 377 - 378).

Bu efsanenin başka bir rivayeti Soyot-urenha Türklerinde (Kuzey - Doğu Moğolistan'da) Yakovlev tarafından tesbit edilmiştir. Urenha'ların inandıklarına göre ular (Megaloperdix altaica) denilen kuş hayatında üç nesne doğurmuş ; barak (köpek), urgan, balta ².

Başkurtların Salcuvt, Katay ve Barın boylarında (Ural dağlarının doğusundaki sahada) işittiğimiz bir efsaneye göre Kuzgun kocayınca iki yumurta yumurtlar, birisinden *tuygun* denilen tüylü köpek, birisinden de *şonkar* denilen av kuşu çıkarmış, Bu yaratıkların her ikisi de hanlara yaraşan av köpeği ve av kuşu olurlarmış.

XI. yüzyıla Mahmud Kâşgarî tarafından nakledilen bu barak efsanesinin çağdaş Türk uluslarındaki yankısı bizim bilgimize göre bukadardır.

ABDÜLKADİR İNAN

² İzvestiya krasn. p / O Vostočno - sibirs. otdela İRGO, 1902, I. fas, III, sah. 50.

MANİSA ULU CAMİİNDEKİ BÜYÜK ÇALAR SAAT

Bundan yedi sekiz yıl evveline kadar Ulu camiin kuzeye bakan kapı çıkıntısının sağ köşesinde yerden çatıya kadar uzanan bir saat kulesi vardı. Bu kule, muhdes olduğu için, sonradan yıkılmış, saat ta yerinden indirilerek Evkaf idaresince Muradiye camii içine konmuştur.

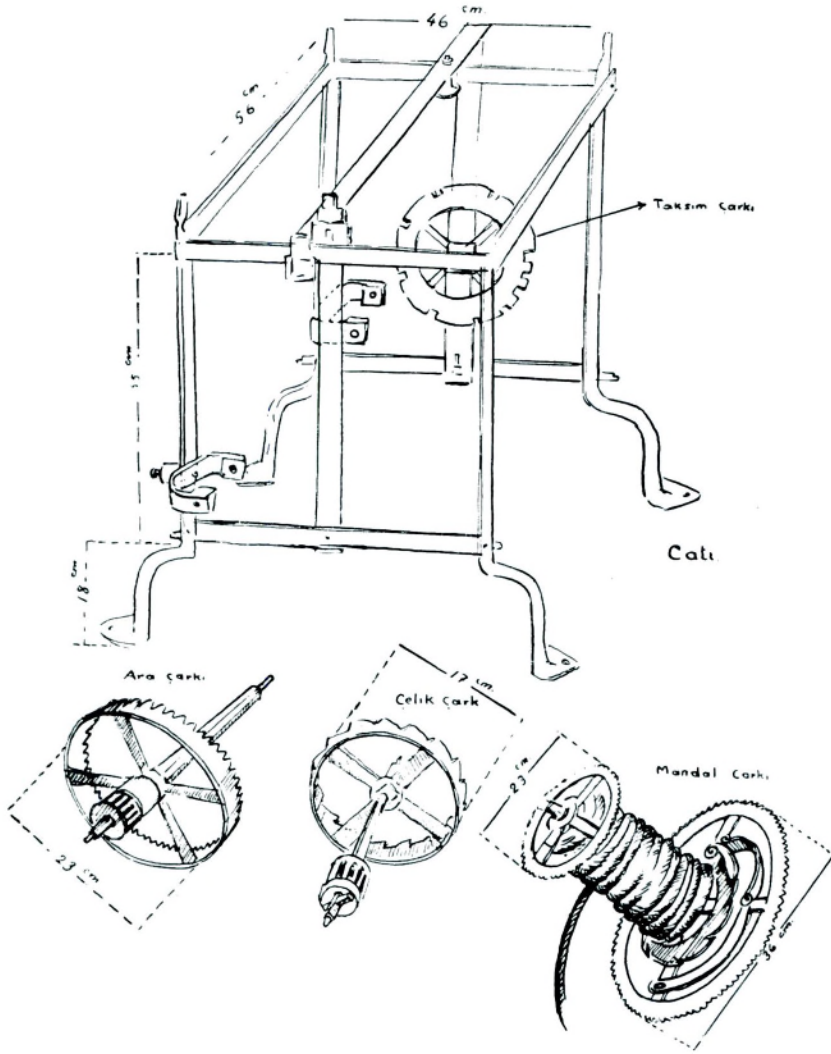
Bugün hurda halinde olan bu saat, son zamanlarda bozulmuştu, işlemiyordu. Tamir edilmek istenildi ise de muvaffak olunamadı.

Saatın tarihî bir kıymeti olup olmadığı, bundan bir müddet önce bahis konusu olmuştu. Neticeyi bilmiyorum. Ben bu yazıyla, bu saatin ilim ve teknik araştırmaları bakımından bir değer ifade edip etmediği üzerinde durmak istemiyorum. Zira bu, ehline ait bir iştir. Benim gayem, bugün yeri yıkılmış ve ortadan kalkmış olan bu saatin eski durumunu olduğu gibi aydınlatmak, aynı zamanda bu saat dolayısıyla meydana gelmiş olan hayır ve hasenat teşebbüsünü belirtmek, bir kaç yüz sene Manisaya hizmet etmiş olan emektar bir âletin tarihi üzerinde ilk araştırmayı yapmaktır.

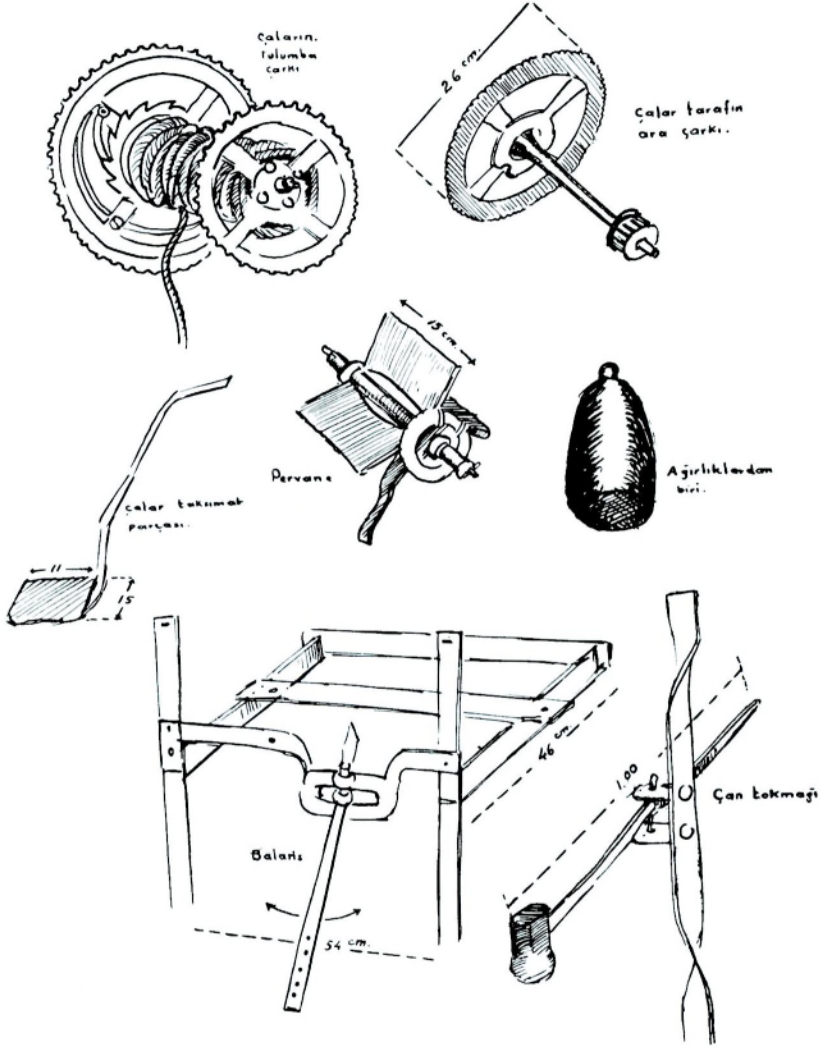
Saatın bugünkü durumu: Saat, bugün Evkaf idaresinin elindedir. Muradiye camiinde parça halinde muhafaza edilmektedir. Bazı aksamının kaybolmuş bulunması muhtemeldir. Resimler, saatin belli başlı büyük parçalarına aittir. Bazı ufak tefek demir parçaları varsa da bunların resimlerini yapmayı, şimdilik lüzumsuz buldum.

Resimlerini yaptığım parçalar üzerinde küçük bir damga bulamadım. Maamafih kir pas içinde olan bu parçalar, inceden inceye temizlenir, araştırılırsa belki bir işaret bulunabilecektir.

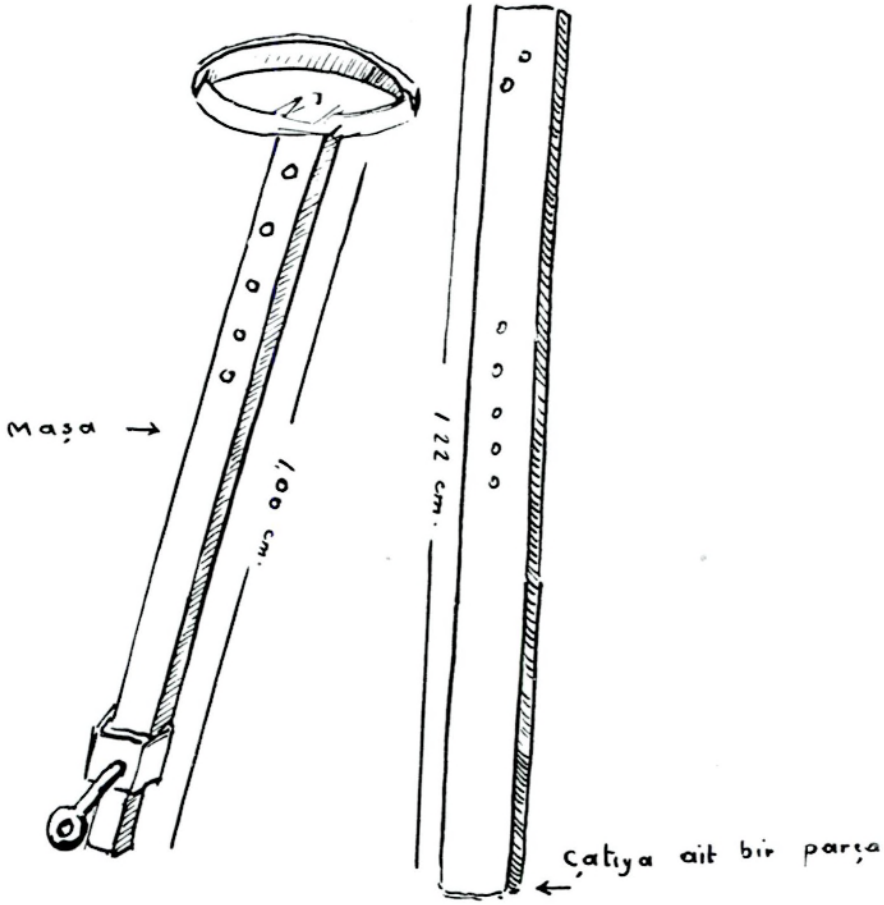
Manisada bu saat ile yakından ilgilenmiş iki saatçi ile temas ettim, onlar da bu saatin kısımları üzerinde herhangi bir damga veya işaret görmediklerini beyan ettiler. Bu ustalardan biri senelerce evvel bu saati tamir etmek istemiş, kısımlarını elden geçirmişti. Bu zatın ifadesine göre saatteki demir aksam üzerinde görülen bazı işaretler ile bunların işçiliği, saatin Rumeliden gelme olduğu kanaatini uyandırmakta imiş. Hattâ bu saati vaktiyle bir çavuşun Arnavutluktan getirdiğine dair bir rivayet te vardır.

Res. 1

Res. 2

Res. 3

Res. 4 — Ulucami'de saat Kulesinin bulunduğu köşe.

Resimlerini çizdiğim parçalardan bazılarının yanına boyutlarını göstermeye yarar düşüncesiyle ölçüler de koydum. Bu çarklar, miller, çatı demirleri yakından tetkik edilirse, bunların dövme demirden oldukları görülür. Mil yatakları, bir kaç defa tamir görerek beslenmiştir. Bu da saatin eskiliğine bir delil sayılabilir. İki tane olan ağırlıklarının beheri 40-50 kilo gelmektedir.

Saat hakkında Manisa'da bilinenler: Yedi sekiz sene evvel bu saat Ulu camiiin kuzey kapısının sağ tarafındaki köşesinde, sonradan yapılmış olduğu belli olan kulenin tepesinde hususî yerinde duruyordu. Çan ve saatin yerleştirildiği kule çatı saçağından biraz yüksek olup, bir metre kadar derin ve iki metre geniş olan kapı köşesinden zemine değin bağdadî bir bölüm, saate ait ağırlıkların yere inmesine yarardı. Bir asansör yatağına benzeyen ve mütevaziy-ül-müstatilât şeklinde olan bu bölmenin zemine yakın küçük bir kapısı vardır. Bu delik, ağırlıkların aşağı inmesini kontrol için yapılmıştır (Resim 4). Çalar saatin kadranı yoktur. Bu, saat başlarında, saat sayısı kadar çan sesi meydana getirerek memlekete duyurmak için yapılmıştı. Akreb, yelkovan, kadranın olmaması, karanfil, avara ve akreb çarklarının tertibat arasında bulunmamasından belli olmaktadır. Saatin çanı da yarım küre şeklinde idi. Sonradan kayboldu. Halk bunun yerine Çaprazlarıkebir denilen mevkideki Rum kilisesinin çanını yerleştirdi. Bu çalar saat son zamanlarda bilindiğine göre yirmi üç saatte bir defa kurulurdu. Kurmak için görevlenen adam, kuleye çıkar, manivelâyı çevirerek tulumba ve mandal çarklarındaki organlara bağlı olan ağırlıkları yukarı çekerti. Böylelikle kurulan saat, saat başlarında belirli sayıdaki darbeleri çana vururdu. İyi havalarda bu çanın sesi, şehre dört kilometre mesafede olan Gediz nehri yanından işitilirdi.

Saatin ne zaman buraya konduğuna dair vesikalar ve mülâhazalar: Manisa Ulu camiindeki çalar saatin muhdes olduğunu söylemeğe bile lüzum yoktur. Zira cami, Saruhan oğullarından İshak Çelebiye aittir¹. Saatin ne zaman buraya konduğuna dair

¹ Ulu cami hakkında bilgi için bk. :

M. Çağatay Uluçay, İbrahim Gökçen, *Manisa tarihi*; Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılıoğlu, *Anadolu kitabeleri*; M. Çağatay, *Saruhan Oğulları ve eserlerine dair vesikalar*; Dr. Riefstahl, *Cenub-ı garbt Anadolu'da Türk Mimari eserleri*; İbrahim Gökçen, *Manisa tarihinde Vakıflar ve Hoyırlar*; *Evllya Çelebi Seyahatnâmesi*, Cilt IX.

elimizde sarıh ve kat'î deliller de yoktur. Acaba bugün hurde halinde olan saat, buraya konulan ilk saat midir? Aşağıda okunacak olan iki vesika bize bu saatin bâni ve vâkıfı hakkında şu malûmatı veriyor:

Hicrî 23 Zilkade 1230 ve Milâdî 28 Ekim 1815 tarihinde Manisanın Yund dağı eteklerinde olan Eğri köyünden o zamanın zenginlerinden bulunan Sıracalı-zâde Es-seyyid Ahmed Ağa, bir vakfiye tanzim ettirmiştir. Bu vakfiyede deniliyor ki:

“... ve yine medîne-i mezbûrede Cami-i Kebir civarında vâki pederim merhum Hacı Mehmed Ağa'nın² ihdas eylediği kebir saatin nukud-ı mevkufesi olup lâkin nukud-ı mezkûre telef ve zayi olur ise saat-i mezkûre on ve onbeş senede bir defa küllî tamire muhtaç oldukça galle-i merkumeden kifayet miktarı meblâğ ile bâ yed-i mütevellî tamir ve termim ve külliyyen harab olur ise ke'l-evvel tecdid ettirüb yerine vaz'oluna ve saatçisine mâhiye ikişer [kuruş] vazife verile...”

Vakfiye, münhasıran saat için tanzim ettirilmiş olmayıp, Hacı Ahmed Ağa, diğer bir takım hayır teşebbüsleri meyanında bunu da zikretmiştir. Bu itibarla vakfiyedeki diğer vazife ve mevkufatı burada zikretmeği lüzumsuz bulurum.

Bu kayıttan anlaşılıyor ki, saat Hicrî 1230'dan önce ihdas edilmiştir. Saatin vâkıfı ve bânisi de Eğri köylü Sıracalı-zâde Hacı Ahmed Ağanın babası Hacı Mehmed Ağadır. Fakat saatin eşkâli ve mahiyeti hakkında elimizde başka bir bilgi yoktur.

Ulu camie ilk büyük saat H. 1083 — M. 1672 tarihinde konmuştur. 1230 tarihinde ölü bulunduğu anlaşılan Sıracalı-zâde Hacı Mehmed Ağa'nın bu tarihten 143 yıl önce Ulu camie saat koymuş olması zayıf bir ihtimaldir. Belki de Sıracalı-zâde Hacı Mehmed Ağa bu camie ikinci defa saat koymuştur. 1083 tarihinde ilk büyük saat konulduğuna dair olan vesika bir muvakkit beratıdır:

“Nişân-ı şerif-i âlişan hükmü oldur ki Manisa'da vâki merhum Saruhan oğlu İshak Çelebi bina eylediği câmi-i şerife vazolan (olunan) saat-i kebirin muvakkiti olmayub bir muvakkit lâzım ve

² Hacı Mehmed Ağa, Sıracalı-zâde Himmet Ağa'nın oğludur. Himmet Ağa, zamanında devlete karşı isyan etmiş ve takip olunmuştur. Fazla bilgi için bk. M. Çağatay Uluçay, *17. asırda Saruhanda eşkiyalık ve halk hareketleri ve Manisa ünlüleri* (Manisa Halkevi Yayınlarından).

mühim olmağın işbu râfi-i tevkî-i reff-i hümâyun İbrahim nâm kimesne her veçhile lâyük ve mehel ve müstehak olmağın tevcih olunub berât-ı şerîfim virilmek babında ... kadısı akza kuzat-il-müslimîn Mevlâna Mehmed³ ziydet fezâilühu arz itmeğın vâki ise sadaka idüb bu berât-ı hümâyunu virdüm ve hizmet-i lâzimesin müedda kıldıktan sonra zikrolunan evkafın mahsûlünden yevmî beş akçe vazife ile mutasarrıf olub vâkıfın ruhu ve devam-ı ömr-i devletim için duaya müdavemet göstere, şöyle bileler alâmet-i şerife itimad kılalar. Tahrîren fi evâil-i rebi-il-evvel li-seneti selâse ve semânîne ve elf. Beyurđ-ı Sahrây-ı İshakçı

« قید فی ۸ من شعبان المعظم سنة ۸۳۳ »⁴

Bu berât, ne saatin mahiyetinden, ne bânisinden bahsetmemekte olduğuna göre, Hicrî 1083 tarihinde konulan saatin kime ait olduğunu anlıyamıyoruz. Bu tarihte konuğu anlaşılın büyük saatin, cami içine konan başka bir saat olması da muhtemeldir.

İBRAHİM GÖKÇE
Manisa Lisesi tarih öğretmeni

³ Adı geçen kadı Başmakçı-zâde Mehmed Efendidir.

⁴ Sicil defteri, Sayı 138, s. 260.

BİBLİYOGRAFYA

[**Yusuf Hâs Hâcib**]: *Kutadgu bilig*. [Neğreden] Reşid Rahmeti Arat. İstanbul 1947 = T. D. K. yayınlarından, c. II. 29.

Barthold'un bir makalesinde kullandığı bir tabirle, «Müslüman Türklerin en eski edebî eseri olan» ve mahiyeti umumiyetle münevverler tarafından bilinen *Kutadgu bilig*, P. Jaubert'in 1825'te *Journal Asiatique*'de neşrettiği bir makaleden beri, ilim âleminde tanınmış ve türkoloji sahasında çalışan en büyük âlimlere tetkik mevzuu olmuştur. Hattâ W. Radloff, bu eseri neşretmek için, bugün temamiyle terkedilmiş bulunan Uygur yazısı için matbaa harfleri döktürmüştür (1891); onun daha sonra neşrettiği transkripsiyonundaki (1900 - 1901) yanlışları tashih etmek için Orhun âbidelerini okumuş olan meşhur W. Thomsen çok uzun bir makale yazmıştı (*Sur le système des consonnes dans la langue Ouigoure*. Keleti Szemle, c. II, 1901, s. 241 - 259). Tam bu sırada, O. Alberts, bu eseri felsefe bakımından tetkik ederek, Yusuf Hâs Hâcib'in İbn Sina'nın tesirinde kaldığını isbat etti veya isbata yakın bir kat'iyetle ortaya koydu. Mühim olmakla beraber burada tekrarına lüzum ve imkân olmayan diğer daha mahdut gayeli yazılardan sonra, Türk Dil Kurumu, bu eserin mevcut üç nüshasının (Vişana, Kahire ve Fergane nüshaları) faksimilelerini neşrettiği gibi, Vişana nüshasının başına eklenmiş 142 sahifelik bir giriş kısmında, eserin çok mufassal bir hülâsası ve nüshaların umumî mukabeleleri yapılmış, bu sahadaki tetkiklerin en mühimleri aynen tekrar neşredilmiş ve bir de bibliyografya ilâve edilmiştir (*Kutadgu Bilig*. *Tıpkıbasım, c. I: Vişana nüshası*, İstanbul 1942). Binaenaleyh *Kutadgu bilig*'in mevzuu, mahiyeti veya dili bakımından yapılacak tetkikler için mükemmel bir zemin hazırlanmıştı.

İşte bu Vişana nüshasının faksimilesinden beş, diğerlerinden dört sene sonra, yine Türk Dil Kurumu tarafından bastırılmış olan R. Arat'ın neşri çıkmıştır. Büyük bir sabır ve emek mahsulü olan bu neşirde esas meselelerin tetkikine girişmeden önce, unutulmuş bir noktaya temas etmeden geçemeyeceğiz. Bütün neşirlerde, eseri yazmış olan şahsın adını eserin kapağına koymak, âdet ve hatta bir mecburiyet olduğu halde bu âdet unutulmuştur. Onun için biz yukarıda eseri yazmış olan müellifin adını köşeli parantez içine almak suretiyle bunu hatırlatmış oluyoruz.

Neşir, bekleneneği gibi, bir önsözden sonra, iki kısımdır: I. Giriş kısmı, II. Metin. Giriş kısmında şu bölümler vardır: 1 - *Kutadgu bilig* ve Türklük bilgisi (Galiba türkoloji denilmek isteniyor) (s. 7 - 9), 2 - Kara-Hanlılar ve komşuları ile münasebetleri (s. 9 - 17), 3 - Kaşgar hükümdarı Hasan b. Süleyman (s. 17 - 18), 4 - Kara-Hanlılar devrinde yazılan eserler (s. 19 - 20), 5 - Yusuf Hâs Hâcib (s. 20 - 25), 6 - *Kutadgu bilig* (s. 25 - 28), 7 - *Kutadgu bilig*'in nüshaları (s. 28 - 32), 8 - *Kutadgu bilig*'in bugünkü nüshaları (s. 33-41), 9 - *Kutadgu bilig*'in faksimileleri (s. 41-42), 10 - *Kutadgu bilig*'in metin neşrine ait izahlar (s. 43-45), 11 - *Kutadgu bilig*'in tahlilî fihristi (s. 46-60).

İlk bakışta, 2. ve 4. bölümlerde *Kutadgu ölig* ile alâkadar olmak şartı ile, bu giriş kısmında beklenecek bütün hususların tetkik edilmiş olduğuna hükmedilebilir. Fakat vaziyet hiç te böyle değildir. Meselâ birinci bölümde, şimdiye kadar bu sahada yapılmış olan tetkiklerini ne gibi meseleleri hallettikleri, ne gibi meseleleri ortaya attıkları, burada bunların hangilerinin cevaplandırıldığı veya cevaplandırılmak istendiği gibi hususların bulunacağı zannolunurken, «*Kutadgu bilig* hâlâ el sürülmemiş bir âbide halinde durmaktadır» gibi bir cümle görüyoruz. S, 8'de *Kutadgu bilig* «bir kenarda unutulup kalmış» şeklinde tavsif edilmektedir. Üzerinde bu kadar çalışılmış, nüshalarının faksimileleri bile neşredilmiş bulunan ve hattâ lise ders kitaplarında yer alan bir eser, her halde bu şekilde tavsif edilmemeli idi.

Bunun hemen arkasından Kara-Hanlılar tarihinin meçhul kalmasından bahsediliyor. Her kesçe kâfi derecede mâlûm hususların tekrarından sonra, şöyle bir cümle geliyor: «Kara-Hanlıların ilk devirleri için mühim mâlûmat ihtiva ettiği bildirilen *Ebü'l-Fâzîl Mûhâmmed b. Hüseyin Beçhâçki* (aynen böyle!) (386-470 = 996-1078)'nin eserinden hâlâ istifade edecek durumda değiliz. Bu derecede karanlık kalan bir devir için ne kadar mühim olduğu kendiliginden anlaşılan bu eser ve vesikaların bugüne kadar tetkik dışında kalmış olmasının ilim adına izahı müsküldür». Evvelâ şunu söyleyelim: *Târîh-i Bahaki*'nin ne kadar mühim bir eser olduğu herkesçe mâlûmdur ve her yerde yazılıdır; bunu rivayet kabilinden kaydetmeğe lüzum yoktur. Sonra, bu eser evvela W. H. Morley tarafından, bundan üç çeyrek asır evvel bastırılmıştır: *The Târîkh-i Bahaki, containing the life of Mas'ûd son of Sultan Mahmûd of Ghaznin. Being the 7 th, 8 th, 9 th part of the 6 th and 10 th volumes of the Târîkh-i Al-i Saboktakeen....* Calcutta 1861-1862. Az sonra B. Kazimirski tarafından çok mufassal ve fransızca olarak hülâsa edildi: *Menoutchehri,...*, Paris 1886-1887, s. 17-131. Bunu 1305 Tahran taş basması takip etmiştir. Ondan sonra, 1319 (galiba kısmen), 1324'te yine Tahran'da tam olarak ve indekâli matbaa harfleri ile neşredilmiştir. Şunu da ilâve etmek lâzımdır ki, bizzat nâşirin bahsettiği W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion* adlı eserinde (Transl. by H. A. R. Gibb, London 1928, *G. M. N. S., No. 5*, s. 22-24), onun gayet güzel bir tavsifini vermiş olduğu gibi, ondan kâfi derecede istifade etmiştir.

2. bahiste Kara-Hanlılar'ın tarihi, baştan sonuna kadar, galiba Barthold'a göre, hülâsa ediliyor. Orijinal kaynaklardan hiçbirine müracaat edemiyen ve yeni bir netice çıkarması, tabii olarak, mümkün olmayın böyle bir hülâsanın yazılması, buna rağmen, lâzımdı ve oldukça yerindedir. Tabiidir ki, böyle hülâsalar yapılırken asıl gaye, tetkik edilecek eser veya şahsiyetin meydana geldiği içtimâi veya siyasî veyahut kültürel muhiti tebaruz ettirmek, bu suretle onu daha kolay izah edilebilir bir hale getirmektir. Gaye bu olunca, böyle tarihî hülâsalar, ne zamandan başlatılırsa başlatılsın, mecburî olarak, o eser veya şahsiyetin meydana çıktığı zamana kadar devam ettirilebilir. Halbuki Prof. R. R. Arat, bu hülâsayı, Kara-Hanlılar devletinin inkırazına kadar (batıda: 610 = 1213, doğuda, galiba 607 = 1210-1211) devam ettiriyor. *Kutadgu bilig* 462 (=1069-1070)'de yazıldığına göre, ondan sonraki 145-148 senelik, yani tam bir buçuk asırlık vukuatı anlatmaktadır.

Bu hulâsanın şayan-ı dikkat olan ikinci bir hususiyeti de, naşirin, bilhassa Gaznelilerle Kara-Hanlılar arasındaki evlenmelere fazla ehemmiyet vermesidir. (Bunu bizzat naşir tebaruz ettiriyor, bk. s. 16); Prof. R. R. Arat bunlarla kültür mübadelelerini isbat etmek için bir imkân bulduğu iddiasındadır. Muhtelif hükümdar âileleri arasındaki evlenmelerin, en geniş mânâda alınan kültür mübadeleleri bakımından ehemmiyeti inkâr edilemez. Fakat evlenmeler ile, bir devletten diğerine yüksek sınıftan bazı kimselerin gideceğini, bunların beraberlerinde bazı kültür eserleri götürebilecekleri ve bu suretle muhtelif kültür mübadeleleri vukua gelebileceği, elde müsbet vakıalar yokken — R. R. Arat, hiçbir vakıa zikretmiş değildir —, faraziye hududunu hiçbir zaman geçemeyecek olan bir düşünce tarzıdır, ve ancak, elde başka hiçbir müsbet delil yokken, böyle faraziyelere müracaat edilebilir. Halbuki, O. Alberts, daha 1901 senesinde, Yusuf Hâs Hâcib'in, doğrudan doğruya veya bilvasıta, İbn Sina'nın bir şakirdi olduğunu hemen kat'i delillerle iddia ve isbat etmiş, Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*'nde (1926) *Kutadgu bilig*'in «Fars edebiyatının bariz tesiri altında vücuda geldiğini» söylemiştir. Bu âlimlerin fikirleri tahlil ve münakaşa edilmeden, yanlış oldukları gösterilmeden, yeni fikirlerin serdedilmesi de, doğru değildir.

Bu kısımda naşir, orijinal kaynaklara müracaat etmediği için, Barthold'daki yanlışları (meselâ Bōri Tigin meselesinde olduğu gibi) aynen devam ettirmiştir.

4. bölüm şu cümlelerle başlar: «Kara-Hanlılar devrinde Türklerin fikir ve san'at hayatları hakkında malûmat veren hiçbir esere sahip değiliz». Bundan sonra Kara-Hanlılar sahasında yazılmış ve Barthold'un bahsettiği meşhur üç eser, yine Barthold'un verdiği izahatın hulâsası ile, tekrar ediliyor. Acaba *Kutadgu bilig*, Kara-Hanlılar devrindeki fikir ve san'at hayatı hakkında bilgi vermez mi? Yine Barthold'un bahsettiği as-Sam'ânî'nin *Kitâb al-ansâb*'ına bakılırsa, bu sahada yetişmiş pek çok âlimlerin isimleri görülür, fikrî faaliyet hakkında daha fazla bilgi toplanabilirdi. Fuad Köprülü de, bunu *Türk Edebiyatı Tarihi*'nde yazmıştı (bk. s. 182).

Bu sahadaki umumî fikrî vaziyeti anlamak için, yeni İran edebiyatının en büyük üstadı olan Rûdâkî'nin (ölm. 329 - 941) Semerkand'ın Rûdak kasabasında doğmuş olduğunu, yalnız Samarqandî nishesini taşıyan ve 300 - 450 h. yılları arasında, yani tam *Kutadgu bilig*'in yazıldığı senelere takaddüm eden zamanlarda yaşamış olan hiç olmazsa 100 âlimin isminin sayılabileceğini, daha kolay olarak, Brockelmann'ın meşhur *Geschichte der arabischen Litteratur*'undan pek çok sayıda arapça eserler tesbit edilebileceğini söyleyelim.

Ya zamanımıza kadar gelmemiş veya *Kutadgu bilig*'den çok muahhar olduğu için bu mukaddimede zikredilmesine lüzum olmayan bu eserler, madem ki zikredilmiştir, onlar hakkında doğru izahat vermek lâzımdır. Halbuki naşir, meselâ şöyle diyor: «Mûhammed b. 'Alî'nin *Âğrazu's-siyase fi 'ilmi'r-riyase*'si olup Me'sûd b. 'Alî (488-490 = 1095-1097) için yazılmıştır. Bu eser (bk. Cod. Lugd., 904), Selçuklulardan Sencer (ölm. 552 = 1157) dahil, muhtelif hükümdarların hal tercümelerinden, ekseriya fıkralar halinde, bahsetmektedir». Burada evvelâ bir tarih yanlış vardır: 490 = 1097'de ölmüş bir hükümdara ithaf

edilen bir eserde 552 = 1157'de, yani tam 60 yıl sonra ölmüş olan bir hükümdarın hal tercümesinin bulunamayacağı muhakkaktır. Bu eserden bir parçayı neşretmiş olan Barthold'un böyle bir hataya düşmesine ve Prof. R. R. Arat'ın da bu hatayı devam ettirmesine imkân tasavvur edilemez. Hakikat-i halde, bu eser Ma'sûd b. 'Alî'ye değil Ma'sûd b. Hasan'a ithaf edilmiştir ve bu zat 556 = 1160 - 1161'dan sonra tahtı çıkmıştır veya tahtını rakiplerinden kurtarabilmiştir. Eserin kendisine gelince, bu fıkralar halinde, muhtelif hükümdarların hal tercümelerinden bahsetmez, muhtelif hükümdarların hikmetli bir sözünü alarak onu şerh ve izah eder, bu münasebetle bazen tarihî mâlûmat da verir.

Bu ve bundan sonraki bölümler üzerinde daha fazla durulmayacaktır. Yalnız nüshaların tavsifine ait kısımdan (s. 26 - 37) şu cümleleri anlamak imkân-sızdır: «*Kutadgu bilig*'in ele geçen nüshaları arasında, en mühimmi olan Fergana nüshası hakkında, nüshayı bulan Fitret (aynen böyle yazılmıştır) *Mâ'arif ve okutguç* (Taşkent, 1925, II, 68-74; makalenin türkçesi için bk. *Türkiyat*, I, 1927, 344 - 347) mecmuasında, eser hakkında umumî mâlûmat... vermiş... bu nüshayı 1913 yılında Nemengân'da... görmüş olan Ahmed Zeki Velidî... de eserin ithaf kısmına ait bir başlık ile, metinde *Kutadgu bilig*'in ismi geçen kısımdan üç beyit nakletmekle iktifa etmiş... Nakledilen başlık ve beyitlerdeki farklar her halde dikkatsizlik eseri olacaktır ve bunların aynı nüsha olduğunu kabûl etmek mümkündür».

Bizce yukarıki cümlelerle vazih bir tezad vardır. Eğer Z. Velidî'nin gördüğü nüshanın Fıtrat'ın bahsettiği nüsha olduğu kabûl ediliyorsa, bu nüshayı Fıtrat değil, Zeki Velidî keşfetmiştir; ve binaenaleyh onun adını başa almak lâzım gelirdi; eğer öyle değilse, Zeki Velidî'nin gördüğü nüsha başka bir nüshadır ve her iki nüshanın aynı olduğu kabûl edilemez. Fakat bütün bu mantık ve muhakemeler boştur, çünkü ilim bu hususta kararını çoktan vermiştir: Barthold, bu hususta yazdığı bir yazıda, kâşifin Zeki Velidî olduğunu kabûl ettiği gibi, *Encyclopédie de l'Islam*'da da Brockelmann kâşifin Zeki Velidî olduğunu yazmıştır. Esasen bizzat Fıtrat'ta, kâşifin Zeki Velidî olduğunu söylemektedir.

Kutadgu bilig'in metin kısmına gelince, bu kısım Prof. R. R. Arat'ın asıl ihtisas sahası dahilindedir ve en çok itina burada gösterilmiştir. Naşirin metni okuma, anlatma ve transcription hususundaki yeni noktaî nazarı burada bulunduğundan, bu yazıda en çok bu kısma yer vermek ve getirdiği yeni fikirleri münakaşa etmek icap ederdi. Fakat bu hususta fazla bir şey söyleyecek vaziyette değiliz. Çünkü naşir, metne ait dil meselelerini ileride neşredeceği bir kısımda tetkik edeceğini söylemektedir. Kanaatımıza göre, tamamen aksi bir yol takip etmek lâzım gelirdi. Çünkü evvelâ metin okunurken dayanılan esasların gösterilip izah edilmesi, doğruluklarının isbatı, sonra, ona göre, metnin neşri daha tabii olurdu. Binaenaleyh biz, naşirin fikirlerini izah etmesini bekliyerek, kanaatımıza göre, münakaşası bile yersiz sayılabilecek bir iki mesele hariç, eserin dil bakımından tetkikini bir tarafa bırakıp, yalnız böyle neşirlerde bulunması icap eden evsafın bu neşirde ne dereceye kadar bulunduğunu araştıracağız.

1. Müellifler eserlerini yazarlarken, ekseriya taksimatını evvelden tesbit edemiyorlar; eser bittikten sonra da buna kafi derecede ehemmiyet vermiyorlar. Müstensihler de, eserleri istinsah ederlerken, bazı söz başlarını, metinden saymıyarak, atlıyorlar, veyahut eser daha kolay anlaşılсын diye, asıl müellif nüshasında bulunmayan yeni söz başları ilâve ediyorlar. Nâşirler bu hususta olmuş bitmiş bir eser karşısındadırlar. Onların birinci vazifesi, nüshalarda bu hususta farklar varsa, onları müellifin düşündüğü şekilde bablara ayırmak, müellifin ne düşündüğü kestirilemezse, hiç olmazsa esere, çoğu zaman yapıldığı gibi, kolayca istifade ve anlaşılmasını mümkün kılacak bir taksimat yapmak ve bunu bir fihristte göstermektir.

Kutadgu bilig'de böyle bir fihrist yapılmıştır (s. 46-59, 13 sahife). Bu fihrist nüshalara uymadığı gibi, asıl gaye olan metnin anlaşılması bakımından da, kanaatimize göre, hiç bir fayda temin etmemektedir. Bu bakımdan nüshalarda bulunan hablar daha manalıdır, hiç olmazsa onlar aynen muhafaza edilmeli idi. Bundan başka bu tahlili fihristte pek çok yer tutan «falanın falana cevabı», «falanın falana sualı» gibi bir şey ifade etmeyen başlıklar yerine, hiç olmazsa belli başlılarında ne gibi sualler sorulduğunun ve cevapta ne gibi fikirler anlatıldığının ilâvesi faydalı olurdu.

2. Beyitlere numara verilirken, klasik metinlerde, dünyanın her tarafında, şimdikiye kadar takip edilen usullere aykırı olarak, her beyitin yanına bir rakam konulmuş ve bu usul eserin sonuna kadar devam ettirilmiştir.

3. Nüshalara remizler verilirken, hiç bir şey ifade etmeyen *A, B, C* yerine, klâsik neşirlerde bu gibi hallerde zaten kabûl edilmiş bulunan usule göre, *M* (=Mısır), *F* (=Fergana), *H* (=Herat) rumuzları kullanılsa idi daha iyi olurdu. Yahut ilmî bir an'ane kurulması istenilerek, Dil Kurumu'nun Viyana nüshasının faksimilesini neşrederken kabûl ettiği (bk. s. 24. not 1), *V* (=Viyana nüshası =Herat nüshası), *K* (=Mısır nüshası; bu rumuz daha mantıklıdır, çünkü Mısır nüshası Kahire'de bulunmaktadır), *F* (=Fergana nüshası) rumuzları kullanılabilirdi.

4. İstifade edilen nüshaların, müellifin kaleminden çıkmış asıl nüsha ile olan münasebetleri hiç münakaşa edilmemiştir. Yalnız önsözde «... Bütün bunlar bize bu nüshaların hiç birini esas kabûl etmek imkânını vermemektedir» (S. 3. başlarda) deniyor. Bu sözle metinde bilfiil görülen vaziyet arasında, bize tam bir tezad vardır. Meselâ, yalnız iki nüsha mevcut olduğu için daha kolay görülecek olan S. 26-29'daki varyantlar tetkik edilsin; görülecektir ki, doğru kabûl edilmiş olan varyantların hemen hepsi B nüshasından alınmıştır; diğer yerlerde de öyledir. Şu halde nâşir, tabii olarak, B nüshasını esas almıştır. Çünkü herhangi bir nüsha esas alındığı takdirde, onun yanlışlarının da kabûl edilerek esas metne alınması icap etmez.

5. Nâşir «metnin türkçe kısmı normalleştirilmiştir» diyor. Bugünkü ilim dilinde, bir metnin normalleştirilmesi, herhangi bir devrin doğru veya yanlış, önceden tesbit edilmiş bulunan hususiyetlerine göre yazılması, bununla alâkadar varyantların ayrıca gösterilmemesi demektir. Meselâ VII. asra ait yazmalara istinat ederek o veya daha evvelki bir devre ait farsca bir metni neşreden bir nâşir, meselâ yazıda ب، ز، ك، ش şeklinde görülen پ، ز، و، گ leri ك، ز، و، گ şeklinde

yazar ve bunlardan mütevellid farkları varyant şeklinde göstermez. Burada da nâşir metni normalleştirdiğini söylüyor, fakat meselâ esas olarak *yir* kabûl edildiği halde, diğer nüshada *yer* varsa bunu da varyant olarak kaydetmektedir. Dikkat edilirse. varyantların çokluğu sırf bundan ileri gelmektedir (Krş. meselâ S. 26, *birsü, bersü, birtı, berti* (iki defa); *ajun, acun* (bütün kitapta, yüzlerce defa); *esirdin, esertin* ilâh . . .). Bu gibi hallerde doğru ve normal olarak kabul edilen şeklin bir defa başta söylenmesi, bunlardan ileri gelen farkların varyant olarak gösterilmemesi daha doğru olurdu kanaatindeyiz. Ancak, nüsha kendi içerisinde ittiradsızlık gösteriyorsa, gayri muttarit olan şeklin notta gösterilmesi daha tabiidir.

6. Nâşir, ilim için, dil tarihi için ehemmiyetli olsun olmasın nüshaların bütün hususiyetlerini göstermek istemektedir. Teferruata boğulmaktan ibaret olan bu usulün tehlikelerinden kurtulduğunu kimse iddia edemez. Burada da netice aynı olmuştur: Eldeki faksimilelerle bir kaç sahifenin mukabelesi bunu isbat etmeğe kâfi gelebilir. Meselâ S. 24, beyit 64: *Yıpar* kelimesi A'da *ıpar*, B ve C nüshalarında *yıpar* imiş; halbuki B nüshasında açıkça نپار gibi bir kelime vardır. Aynı mısradaki *kıtip*, nâşirin transkripsiyonuna göre, yazma nüshalarda كتيب olmalıdır; halbuki B nüshasında كتيب dir. Aynı sahife, beyit 65: *irinçig* kelimesinin altında *renc* bulunduğu yazılı; halbuki burada Arap harfleri ile yalnız ع (belki غ) vardır. İlh... ilh.. Bu gibi yanlışların, nâşirin şiddetle tenkit ettiği (Bk. Giriş kısmı, s. 41 v. d.) faksimile yanlışlarından daha mühim olduğu şüphesizdir. Çünkü her faksimileyi okuyan veya kullanan, teknik sebeplerle, bazı kusurları olabileceğini evvelden bilir ve fikren ona karşı hazırlıklı bulunabilir. Halbuki bir neşirde hiç t. öyle değildir.

7. Varyantlar kaydedilirken takip edilen usul, ilmi neşirleri okumağa alışmış olanlar için, çok şaşırtıcıdır.

••

Neşirde, dil bakımından, yalnız şu iki meseleye temas edilecektir :

1. S. 36 başlık, *Uzrin*. Nâşir yabancı kelimelerde, metnin geniş bir okuyucu zümresi tarafından istifadesini kolaylaştırmak (!) için, bugünkü Türklerin telaffuzunu esas aldığını söylüyor (s. 43). Bugün bu kelime özür veya özlü değil de *uzr* telaffuz edilmiş olsa, acaba yanına gelen ek neden ince saitelidir ? Bunun gibi, meselâ beyit 391'de *acizliğim* Eger ikinci hece hakikaten ince ise, *acizliğim* olmalı idi. Metinde açıkça ü harfi bulunduğuna göre, bunun böyle yazılması ile, istenilen fayda hakikaten temin edilmiş olacak mıdır ? Beyit 394 : *ahır* ve beyit 397 : *mü'minîğ* ilh . . .

2. Nida edatını nâşir *ay* okumaktadır, halbuki bunu *i* okumak lâzımdır. *Kutadgu bilig*'in vezni mâiûmdur. Bu edat ile başlayan mısralar hariç, bütün eserde kapalı hece ile başlamış bir tek mısra gösterilemez. (Tabii saite ile başlayan bir kelimenin evvelinde bulunan kapalı hece, arûz icap ettiriyorsa, hemen açılacağından, bunlar kapalı sayılamaz). Halbuki meselâ b-yit 89, 91 (ikişer defa), 108, 109, 115'te ve daha yüzlerce defa, bu edat yalnız, vezin icabı, açık olması zarurî olan yerlerde kullanılmıştır. Vezne hâkim olduğuna bütün eseri ile meydana bulunan Yusuf Hâs Hâcib'in böyle bir hata yapmasına imkân tasavvur edi-

lemez. Bu kelime Arap harfleri ile olan nüshalarda عا şeklinde yazılmaktadır. Anadolu kadar Arap yazı sistemine riayet etmeyen Türkistan sahalarından zaten böyle bir imlâ beklenirdi. Eskî Anadolu metinleri yazmalarında ise, açıkça bir kesreli elife tesadüf edilmektedir ki, bu nida edatının *i* olduğunu isbat etmeğe kâfidir. Kanatımıza göre, nâşir *Kutadgu bilig* yazmalarında, hattâ ha-ekeli olarak *ay* veya *ey* edatına tesadüf etse idi, yukarıda izah edilen sebepler dolayısı ile ve Yusuf Hâs Hâcib'in vezinsiz şiir yazamıyacağını düşünerek onu bu şekilde tashih etmesi icap ederdi.

AHMED ATEŞ

Ahmed Ateş: Burdur — Antalya ve havalisi kütüphanelerinde bulunan türkçe, arapça ve farsça bazı mühim eserler. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt II, Sayı 3-4 (31 Mayıs 1948), s. 171-191, 1 res.

Bizde, gerek İstanbul ve gerekse Türkiyenin diğer şehirlerindeki kütüphanelerde bulunan kıymetli ve nâdir yazmaların, ilmin bütün icablarına uygun olarak tedkiki çıkırını açanların başında, hiç şüphesiz İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap ve Fars filolojisi doçenti Ahmed Ateş gelir. Şimdiye kadar yaptığı kıymetli araştırmalarla Arap, Fars ve Türk filolojisi bakımından olduğu kadar kültür tarihi bakımından da önemli birçok malzemeyi ortaya koyan, bunların bir kısmını örnek olacak bir tarzda işleyen¹ Sayın Ahmed Ateş, son defa yukarıda adını kaydettiğimiz yazıyı yayınladı.

Bu yazı, I. *Türkçe eserler* (S. 171-180), II. *Farsça eserler* (S. 180-186) ve III. *Arapça eserler* (186-191) başlığı altında üç kısma ayrılmakta ve bu üç kısımda 18 yazma tedkik edilerek 11'i türkçe, 5'i farsça, 7'si de arapça olmak üzere 23 eser hakkında bilgi verilmektedir.

B. Ahmed Ateş, ele aldığı yazmaların, 1947 yazında yapılan bir tedkik seyahati esnasında Antalya'da Tekeli-oğlu Kütüphânesi'ndeki 584, Elmalı'da Halkevi Kütüphânesi'ndeki 700 ve Burdur'da Vakıf ve Halkevi Kütüphânesi'ndeki 1500 yazma arasından seçildiğini söyledikten sonra «çok mahdud olan seyahat müddetinin bu kadar yazmayı ayrı ayrı görüp mühimlerini tesbit etmek, asıl üzerinde durulması icabedenleri ayırmak için ancak kâfi geldiğini» bildiriyor. Bu yazıyı yayınlamaktaki maksadının da «esaslı tedkiklere girişmek değil, mühim olan eserleri tanıtmaktan ve yeni araştırmalara zemin hazırlamaktan ibaret» olduğunu sözlerine ilâve ediyor.

Biz, aşağıda bu eserleri ayrı ayrı ele alarak, bazı noktalarda B. Ahmed Ateş'in verdiği izahatı tamamlamağa çalışacak ve bunlarla ilgili bir kaç meseleye temas edeceğiz.

¹ Msl. Muhammed b. 'Alî az-Zahîrî as-Samarqandî: *Sindbad-nâme*, Arapça *Sindbad-nâme* ile birlikte mukaddime ve hâşiyelerle neşreden: Ahmed Ateş. İstanbul: 1948, Millî Eğitim Basımevi. (VIII, 104, 1-1, 418 S.). 80 = İstanbul Üniversitesi yayınlarından Nr. 343. Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Enstitüsü neşriyatı. Müdür: Prof. Dr. H. Ritter.

I. TÜRKÇE ESERLER

1. «Hüdāvendigār-ı mu'azzam şāhibu's-seyf ve'l-ķalem ... Çelebī Celālū'd-devle ve'd-dīn İshāk Bey b. Murād Arslān» nāmına yazılan *Tebāreke tefsīri* (Burdur, Vakıf ve Halkevi Ktp., Nr. 1234):

Sayın Ahmed Ateş, Halil Edhem'in *Düvel-i İslāmiye*'sinden (İst. 1927, s. 295) faydalanarak burada adı geçen İshak Bey b. Murad Arslan'ın Denizli beylerinden olduğunu ve oğlu Abdullah b. İshak'ın 763/1361 tarihli bir sikkesi olduğuna göre, bu tarihten önce yaşadığını bildiriyor; buna göre de tefsirin XIV. yüzyılın ilk yarısında yazılmış bulunduğunu ileri sürüyor.

Halil Edhem'den sonra E. de Zambaur tarafından da tekrar edilen (Bk. *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*. Hanovre 1927, s. 152) bu malûmat tashihe muhtactir. Şöyle ki, mezkûr 763 tarihli sikke üstünde sadece « Abdullah İshak » ismi vardır (Bk. Ahmed Tevhid, *Denizli [Lâdik] emâreti*. TOEM, Cüz 13, 1328, s. 813). Bunu Ahmed Tevhid merhumun ileri sürdüğü gibi « Abdullah - İshak » veya « Abdullah b. İshak » tarzında tefsir etmek veya okumak hem imkânsız, hem de lüzûmsuzdur. Çünkü ilk defa meskûkâtçı Miralay Ali Bey'in farkına vardığı veçhile (Bk. *İnanç oğulları*. TTEM, Cüz 10/87, 1342, s. 262) Germiyan-oğlu II. Yakub Bey'in Kütahya'daki medresesinin medhalinde bulunan meşhur türkçe kitabenin 14 ve 15. satırlarında « Toñuzlu [Denizli]'nun Hober kapusundağı iki bağçe < yi > Bāyezīd Hüdāvendigār, İnānc oğlu İshāk Bey'den satın aldı » denilmektedir (Bu kitabe hakkında bk. [N. Asım] Balhasanoğlu: *Une inscription turque à Kütahya*. Keleti Szemle [Revue Orientale], VI, 2-3, 1905 Budapest, s. 351-359; Halil Edhem, *Ali Germiyan kitabeleri* TOEM, Cüz 2, 1326, s. 116-120; İsmail Hakkı [Uzunçarşılıoğlu], *Bizans ve Selçuklilerle Germiyan ve Osman oğulları zamanında Kütahya şehri*, İst. 1932, s. 79-82; Dr. A. Süheyl Ünver, *Selçuk tababeti*. Ankara 1940, s. 109-111 ve 210; A. Zeki Velidî Togan, *Umumi Türk tarihine giriş*, I, İst. 1946, s. 368). Bu vesikadan anlaşılıyor ki İshak Bey b. Murad Arslan, en aşağı Yıldırım Bāyezīd'in tahta geçtiği 792/1389 yılında henüz hayatta bulunuyordu (Krş. İsmail Hakkı [Uzunçarşılıoğlu], *Kitabeler ve Sahip. Saruhan, Aydın, Menteşe, İnanç, Hamit oğulları hakkında malûmat*. İst. 1929, s. 201-2 ve 202, not 1 [Burada, adı geçen sikkedeki tarihin 762 olarak okunması icab ettiği de ileri sürülüyor]; Aynı müell., *Anadolu beylikleri ve Akkoynlu, Karakoyunlu devletleri*. Ankara 1937, s. 39). Esasen 735/1334'te hayatta bulunduğu bir kitabe ile tevsik edilen İnanç Bey'in (Bk. *Kitabeler*, s. 198 ve F. Akçakoca Akça, *Küçük Denizli tarihi*. Denizli, 1945, s. 39-40) torununun 763/1361'den önce ölmüş olacağı kabul edilmez².

Mükemmeliyeti bakımından bizde şimdiye kadar bir benzeri vücuda getirilmemiş olduğu gibi Batıda da eşine pek nâdir rastlanan bu edition ve bilhassa âlimane mukaddimesini ilk fırsatta yine bu sütunlarda tanıtmağa çalışacağız.

2 Halil Edhem'in eseri münasebetiyle İnanç-oğullarından ve bu arada İshak Bey'den bahseden F u a d K ö p r ü l ü de her nedense bu kayda dikkat etmemiş, bununla beraber 763 tarihli sikkenin İshak Bey'e âdiyetini kabul etmiş ve onun 770 tarihinde hayatta bulunduğunu ileri sürmüştür (Bk. *Anadolu beylikleri tarihine âit notlar*. Türkiye Mecmuası, II, 1928, s. 14).

Şu halde *Tebāreke tefsiri*'nin de XIV. yüzyılın ikinci yarısında, hattâ sonunda yazıldığı meydana çıkıyor.

Böylece eserin yazıldığı devri tesbit ettikten sonra biraz de eldeki nushanın müstensihini üzerinde durmak istiyorum: B. Ahmed Ateş, nushanın sonunda şu istinsah kaydının bulunduğunu bildiriyor:

«تمت الكتاب ... على يد الضعيف ... ادهم بن حفص الله بن حسن الطويل البغدادي في ثامن عشرين رمضان المبارك سنة ٨٢٦».

Burada bahsi geçen şahıs, bana Amuca Hüseyin Paşa Kütüphanesinde (Nr. 278) bulunan bir *Mevlânâ Celâlü'd-dîn-i Rûmî divânı*'nın müstensihini hatırlattı. Hicri 808 yılı Safer ayında istinsah edilen bu nushanın müstensihini Hafız el-Din bin İbrahim bin Muhammed el-Murûfı bil-Tavîl el-Bıgâdî'dir (Bu hususta bk. H. Ritter, *Philologica XI.: Maulânâ Caläladdîn Rûmî und sein Kreis. Der Islam, Bd. 26, Heft 1, 1942, s. 147*).

Bu her iki kaydın karşılaştırılması *Tebāreke tefsiri*'ni istinsah eden şahsın *Divân* müstensihinin oğlu olduğunu gösteriyor. Yalnız, diğer önemsiz farklardan sarf-ı nazar *Tefsir*'deki *حفظ الله* adı *Divân*'da *حافظ الدين* şeklindedir. Bu farkına ya A. Ateş'in yahut H. Ritter'in yaptığı bir okuma yanlışlığından ileri geldiğini zannediyorum.

Eserde İshak Bey'e verilen unvanlar da dikkati celbetmektedir. Bunlar arasında — daha ziyade devlet ricaline, vezirlere verilen — «*Şāhibu's-seyf ve'l-ķalem*» unvanının pek nâdir olmakla beraber bu devirdeki diğer Anadolu beyleri için de kullanıldığı görülmektedir. Meselâ İsa Bey b. Zekeriyya Bey, kendisinin okuması için yazılan ve Fatih Kütüphanesi, Nr. 2841'de bulunan *Mirşādu'l-ķibād* nushasının üstündeki exlibris'te (Bk. F r i t z M e i e r, *Stambuler Handschriften dreier persischer Mystiker. Der Islam, Bd. 24, Heft 1, 1937, s. 31-32 not 1*), Menteşe - oğullarından Mahmud Bey, Mahmud-ı Barçını tarafından terceme edilen *Bāz-nāme*'de görüldüğü vechile (Bk. P. W i t t e k, *Menteşe Beyliği. Trc. O. Ş. Gökyay, Ankara 1944, s. 91*), «*Şāhibu's-seyf ve'l-ķalem*», Candar-oğullarından Sinop hâkimi İbrahim Bey b. Süleyman, Rebî'ü'l-evvel 705/1305 tarihli bir vakfiyede (Bk. M e h m e d B e h c e t, *Kastamonu âsâr-ı kadimesi. İst. 1341, s. 115; T a l â t M ü m t a z Y a m a n, Kastamonu tarihi. XV. asrın sonlarına kadar. İst. 1935, s. 108*) «*Şāhibu'l-ilm ve'l-ķalem ve's-seyf*» olarak anılmaktadırlar. Bu unvanın Mısır Memlûkî sultanlarının titulatüründe de yer aldığı malûmdur (Bu husustaki bibliyografya için bk. F. T a e s c h n e r, *Beiträge zur frühosmanischen Epigraphik und Archäologie. Der Islam, Bd. 20, Heft 2, 1931, s. 161, not 3*).

«*Hudāvendigār*» ve «*Ālebî*» unvanlarına gelince, İshak Bey'in babası Murad Arslan Bey de, kendi adına yazılan Türkçe *İhlâş tefsiri*'nin mukaddimesinden anlaşıldığı vechile³, bu unvanları taşıyordu (Bu tefsir Ankara'da Millî

3 Bu eserdeki unvanı aynen şöyledir:

«*خداوندگار عالمیان پشت و پناه اسلامیان خسرو کام کاری (کام کار و!) کامران منبع الجود والفضل و الاحسان بدر الاسلام نور المله و الامان (!) ملجاء ضعفاء اهل اسلام چلبی مراد ارسلان ابن ایشانج بیك*» (Bk. *Kitabeler, s. 201*). İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde bulunan Fâtiha tefsirindeki unvanı da buna yakın bir şekildedir:

Eğitim Ktp., Nr. 954'tedir; krş. İ. H. Uzunçarşılı, *Kitabeler*, s. 201). Bu münasebetle İshak Bey'in dedesi İnanç Bey'in, Mevlâna'nın torunu Ulu Ârif Çebi ile olan yakın ilgisini hatırlatmak yerinde olur zannındayım (Bu hususta bk. [Eflākî], *Les Saints des derviches tourneurs* [*Menâkıbu'l-ârifîn*]. Récits traduits du persan et annotés par Cl. Huart, II, Paris 1922, s. 327, 384; krş. F. Köprülü, *Anadolu beylikleri tarihine âit notlar*. *Türkiyat Mecmuası*, II, 1928, s. 13; Paul Wittek, *Menteşe Beyliği*. Ankara 1944, s. 60).

2. Aḥmed Dā'î, *Külliyât* (Burdur, Vakıf ve Halkevi Ktp., Nr. 735):

XV. yüzyılın büyük şâirlerinden olan Aḥmed Dā'î'nin külliyâtının bu nushası, verilen izahata göre, Hicrî IX. yüzyılda istinsah edilmiş olup baştan başa harekelidir. İçinde müteferrik manzûmelerden başka bütün edebî san'atların örneklerini ihtiva üzere yazılmış bir eserin parçaları ve *Çeng-nâme* adlı mesnevî bulunmaktadır. Yazma sondan tamamdır; fakat aradaki sayfeler karışmış olduğu için ortalarından noksan olup olmadığı pek kestirilememiştir.

Sayın A. Ateş, «Aḥmed Dā'î'nin şimdiye kadar mahdud miktarda türkçe şiiri malûmdur. Bu nusha sayesinde onun türkçe şiirlerinden ekserisi meydana çıkmış bulunmaktadır. Bu nushanın yazısı baştan başa harekeli olduğu için Dā'î'nin şiirlerinin ve o devrin dil hususiyetlerinin doğru olarak tesbit edilmesine çok yardım edecektir» diyor.

Filhakika A. Ateş gibi birçok müellifler de Dā'î'nin külliyâtının ele geçmediğini, hattâ kaybolmuş olabileceğini söylemektedirler (Meselâ bk. F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*. Leipzig 1927, s. 14: «Scheinen alle Dichtungen des Aḥmed Dā'î in den Stürmen der Timur-Kämpfe verloren gegangen zu sein.»; Köprülü zâde M. Fuad, *Anadolu'da Türk dili ve edebiyatının tekâmülüne umumî bir bakış*. Yeni Türk mecmuası, Sayı 5, Şubat 1933 s. 383: Ancak «eski mecmualarda sık sık tesadüf edilen şiirleri»nden bahsediliyor. Krş. Aynı müell., *La littérature turque islâmique*. EI, IV, s. 996 a). Fakat gerek Sayın A. Ateş'in ve gerekse diğerlerinin bu hususta yaptıkları anlaşılıyor. Çünkü Dā'î'nin dîvanının bizzat kendi elyazısı ile yazılmış bir nushası Bursa'da Orhan Gazi Kütüphanesi'nde mevcuttur ve uzun bir müddetten beri de tanıtılmış bulunmaktadır (Bk. Bursalı M. Tâhir, *Osmanlı müellifleri*. II, İst. 1338, s. 172; İ. H. Uzunçarşılı, *Kütahya şehri*. İst. 1932, s. 213-214). Bu nushanın sonundaki ferâğ kaydı şöyledir:

«حرره مؤلفه الضعيف الراجي عفو ربه اللطيف في طلبه الساعي احمد المعروف بالداغي في اواسط جمادى الاخره
لسنة ست عشر وثمانماية هجرية»

Prof. Uzunçarşılı, Dā'î'nin dîvanını Halil Hayreddin Paşa'ya (Hiç şüphesiz Çandarlı) ithaf ettiğini söylüyor; ayrıca Paşa hakkında bu nushada bulunan bir medhiyeden şu enteresan beyitleri naklediyor:

اقتخار جهان امير كبير
كيست ياشاي كامران وزير
عده الملك خير دولت و دين
پادشاهيست بلکه او نه وزير

«خداوند عالميان پشت پناه (!) اسلاميان خسرو كامكار دين پرور خدادان منبع الجود والفضل والاحسان
بدر الاسلام نور المله والامان (!) ملجاء ضعفاء اهل ايمان چلبى مراد اصلان بن ايشاي بك»
(Bk. *Türkiyat Mecmuası*, II, s. 13).

Fakat Halil Paşa'nın H. 789'da öldüğünü (Bk. Paul Wittek — Franz Taeschner, *Die Vezirfamilie der Ğandarlyzöde [14./15. Jhd.] und ihre Denkmäler*. Der Islam, Bd. 18, Heft 1-2, 1929 s. 61 v. d.), ayrıca mezkûr nushanın bizzat şâir tarafından H. 816'da yazıldığını⁴ nazar-ı itibara alırsak bu ithaf keyfiyetini kabul etmek biraz güceleşir. Ben yazmayı bizzat göremediğim için bu hususta kat'i bir şey söyleyemeyeceğim.

Bu bahse nihayet vermeden önce — B. Ateş'in her nedense temas etmediği — çok mühim bir mesele üstünde durmak ve tarihçiler arasında uzun zamandan beri süregelen bir yanlışlığı düzeltmek icab ediyor:

Edirneli Sehî, Dâ'î'den bahsederken, onun Yıldırım Bâyezid'in oğlu Emir Süleyman Çelebi nâmına bir *Çeng-nâme* yazdığını ve «anda emsâl-i acâib ve letâif-i garâib dere» eylediğini bildirmektedir (Bk. *Tezkiretu's-şu'arâ*. Ist. 1325, s. 56). Bu husus daha muahhar kaynaklarda da tekrar edilmektedir (Bunlar hakkında bk. Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*. Trad. Hellert. C. II, Paris 1835, s. 146; aynı müell., *Geschichte der osmanischen Dichtkunst*. C. I, Pest 1836, s. 72). Kâtip Çelebi'nin Keşfu'z-zunûn'unda ise (Flügel neşri, Nr. 4219; Kilisli Rifat ve Ş. Yalçkaya neşri, I, st. 607) şu kayıd bulunmaktadır:

«جنگ نامه، ترکی لاجم الکرمیانی الشاعر ولدرویش الشاعر في حرب السلطان سليم مع اخيه بايزيد»

İşte bu kaydı nazar-ı itibara olan bazı tarihçiler *Çeng-nâme*'yi *Ceng-nâme* olarak kabul etmişler ve Kâtip Çelebi'nin ifadesini düzeltmeyi lüzumlu bularak Dâ'î'nin bu eserinin «II. Sultan Selim'in kardeşi Bayezid'le» değil «Emir Süleyman'ın, kardeşleriyle» olan savaşlarını gösterdiği tarzında anlamağa temayül etmişlerdir (Bk. Gibb, *History of Ottoman Poetry*. I, London 1900, s. 257 not 1; P. Wittek, *J. H. Kramers'in «Over de geschiedschrijving bij de osmaansche Turken. Leiden 1922» adlı eseri hk. yazdığı tenkit. Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte*, I, 1922, s. 241 ve not 4: «für dessen Ceng-nâme, Hâceî Halfa wohl so zu verstehen ist, dass es den Kampf Emir Sulejmân's mit seinen Brüdern enthielt»; F. Babinger, GOW, s. 14 ve 132 not 1).

İşte Ahmed Dâ'î külliyyâtının ve bu arada *Çeng-nâme*'nin meydana çıkması bu eserin — Sehî Bey ve diğer tezkirecilerin ifadesine uygun olarak — tarihi değil, tamamen edebî bir mahiyet taşıdığını, böylece yukarıda adı geçen tarihçilerin yanlışlıklarını kesin bir şekilde ortaya koymaktadır.

Esasen Kâtip Çelebi'nin — eserinin arapça olması dolayısıyla — ç harfini kullanmadığını düşünerek *Çeng-nâme*'yi *Ceng-nâme* yaptığını ve 966 (1559) yılında Kanunînin oğulları Selim ve Bayezid arasında cereyan eden savaşa işaret eden «fî harbi's-Sultân Selîm ma' aĥîhi Bâyezîd» ibaresinin ise yalnız Dervîş'in eserine âit olduğunu anlamak pek güç değildir. (Dervîş'in eserine, şimdiye kadar hiç bir kütüphânedede tesadüf edilmemiştir. Paris, Bibliothèque Nationale, Suppl. 162'deki, yine bu mevzua âit olan ve müellifi bilinmeyen eser «*İfâ'at-nâme*» adını taşımamış olsaydı belki bu zâta izafe edilebilirdi. Bu eser hk. bk. E. Blochet, *Catalogue des Manuscrits Turc.* I, 1932, s. 241).

⁴ Böylece şâirimizin 815 - 1412'de ölmüş olacağını ileri süren F. Babinger'in yanlışlığı anlaşılıyor. Bk. *Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, s. 14.

Sırası gelmişken Babinger'in, Dā'î için «Ferah-nâme nâm bir risale nazm idüb rezm u cenge müteallik nice teşbihât-ı rengin irad ettiğini» söyleyen 'Âlî'yi⁵ mebaz olarak kullanan Bursalı Tâhîr Bey'in «Emîr Süleyman nâmına Çeng-nâme makamında Ferah-nâme ismiyle yine rezm u cenge ait bir manzûme takdim ettiği»⁶ şeklindeki ifadesini yanlış anlayarak Ferah-nâme'yi de tarihi mahiyette göstermesinin doğru olmadığını belirtelim⁷.

3. 'Aynü'l-ḥayāt fî tefsîr-i kelâm-ı Hâlikî'l-berigiyât bi-îrâd-ı ahşeni'l-ftî-râzât (A. Ateş'in şahsi kütüphânesinde, Nr. 25):

Sayın A. Ateş tarafından nakledilen mukaddimesinden anlaşıldığı veçhile bu tefsîr, Candar-oğullarından İsfendiyâr b. Bâyezîd (795/1392—843/1440) nâmına yazılmıştır. Müellifinin adını tespit etmek kabil olamamıştır. Eldeki nusha 970 tarihinde istinsah edilmiş olup Qur'an'ın başından Tâhâ sûresine, yani aşağı yukarı Qur'an'ın yarısına kadar gelmektedir.

Yine İsfendiyâr Bey'e ithâfen yazılan *Cevâhiru'l-eshâf* adında diğer bir tefsîr bilinmektedir. Müellifi öğrenilemeyen bu tefsirin ilk defa A. Ateş'in bahsettiği 'Aynü'l-ḥayât ile karşılaştırılmasının faydalı olacağı zannındayım. Cevâhiru'l-eshâf ve muhtelif nushaları hakkında bk. *Keşfu'z-zunûn*. Ş. Yalıtıkaya neşri, I, st. 612; C. F. Seybold, *Ein anonymes alter türkischer Kommentar zum letzten Drittel des Korâns in drei Handschriften zu Hamburg, Breslau und im Britischen Museum*. Festschrift Sachau, Berlin 1915, s. 328; Cl. Huart, *Un commentaire du Coran en turc d'Asie*. Journal Asiatique, 1920, s. 182; Cl. Huart, *Un commentaire de Qoran en dialecte turc de Qastamouni*. Journal Asiatique, 1921, s. 161 v. d.; Jean Deuy, Journal Asiatique, 1926, s. 185-187; J. Schacht, *Zwei altosmanische Korân-Kommentare*. OLZ 30, 1927, st. 751; aynı müell., *Weiteres zu des altosmanischen Korankommentaren*. OLZ 31, 1928, st. 814; F. Köprülü, EI, IV, 994 b; aynı müell., Yeni Türk, Sayı 5, s. 377; T. D. T. C., *Tarama Dergisi*. I, İst. 1934, s. 66-70; Uzunçarşılıoğlu, *Anadolu Beylikleri*, s. 81.

4. Ebü'l-Fazl Muhammed b. İdrîsi'd-Defterî, *Zahîre-i Murâdiyye* (Antalya, Tekeli-oğlu Ktp., Nr. 457):

B. Ahmed Ateş, «Hieretin 841'inde Arab ve Acem kitaplarından evrendenip», «Emîr-i âdil-i gîti-sitân... Murâd b. Sultan Mehmed Hân», yani II. Murâd'a ithaf edilen bu eserin umumiyetle Mü'min b. Muḫbil-i Sinobî'ye isnad olduğunu bildiriyor ve «Biz burada her hangi bir mütalea beyan etmekten sakınarak yalnız gördüğümüz nushada eserin müellifi olarak Ebü'l-Fazl Muhammed b. İdrîsi'd-Defterî'nin adının kaydedilmiş bulunduğuna nazar-ı dikkati celbetmekle iktifa edeceğiz» diyor.

5 *Kühû'l-ahbâr*. V, 130.

6 *Osmanlı Müellifleri*. II, 1, 1338, s. 171.

7 Esasen -ne mahiyette olursa olsun - *Ferah-nâme*'nin Dâ'î'ye atfedilmesi dahi yanlıştır. Bu hususta bk. Fuad Köprülü, EI, IV, s. 991 b; aynı müell., *Anadoluda Türk dili ve edebiyatının tekâmülüne bir bakış*. Yeni Türk, Sayı 5, s. 383 a; *Türkiyat Mecmuası*, II, s. 492. Yine yanlışlık Uzun Firdovaî tarafından ona atfedilen "Süheyl-nâme,, hakkında bk. Kılıslı M. Rifat, *Süheyl u Nevbahâr'a dâir*. *Türkiyat mecmuası*, II, s. 404.

Bize kalırsa, ilk nazarda karışık gibi görünen bu meselenin halli pek kolaydır. Çünkü Hicrî XII. yüzyılda istinsah edilmiş olan nushada adı geçen Ebû'l-Fazl Muhammed b. İdrîsî'd-Defterî hiç şüphesiz meşhur İdrîs-i Bidlîsî'nin oğlu Ebû'l-Fazl Muhammed ü'd-Defterî'dir (Hayatı ve eserleri hk. bk. Babinger, *GOW*, s. 95-97; *Istanbul kütüphaneleri Tarih-Coğrafya yazmaları katalogları* 1, 2, İst. 1944, s. 190-191).

Bu hususu tesbit ettikten sonra yazmadaki yanlışlığın izahı kolaylaşır. Şöyle ki, Kâtip Çelebi, Ebû'l-Fazl Muhammed'in, Zeynü'ddîn Ebû'l-Fazl İsmâ'îl b. Hüseyinî'l-Cürcânî⁸ tarafından yazılan *Zahîre-i Hwârezm-şâhî*'yi türkçeye terceme ettiğini bildirmektedir (Bk. *Keşfu'z-zunûn*. Yeni basım, I, st. 824-5: «ذخيرة خوارزمشاهی... وقد ترجمه بالترکیه ابولفضل محمد بن ادریس الدفتری المتوفی سنة ٩٨٢») Bursalı Tâhir Bey de bu hususu teyid etmekte ve tercemenin bir nushasının Ayasofya Kütüphânesinde bulunduğunu yazmaktadır⁹.

Bundan dolayı *Zahîre-i Murâdiyye*'yi istinsah eden şahsın, her hangi bir suretle, *Zahîre*'nin — hakkında iyice malûmat alamadığı — Ebû'l-Fazl Muhammed tarafından terceme edildiğini öğrenerek, Mü'min b. Mukbil yerine kitaba, sözde bir yanlışlığı düzeltmek maksadıyla, bu zâtın adını koyduğu anlaşılıyor.

5. Mü'min b. Muğbil-i Sinobî, *Miftâhu'n-nûr ve hazâ'inu's-surûr* (Antalya, Tekeli-oğlu Ktp., Nr. 459, Vr. 1 b-325):

Sayın A. Ateş, tıbbî mahiyette olan bu eserin eldeki bu nushasına göre II. Murâd'a ithaf edildiğini, ancak Prof. Fuad Köprülü'nün Paris'te Bibl. Nationale'de bulunan diğer bir nushaya bakarak, onun Candar-oğlu İsfendiyâr b. Bâyezid nâmına yazılmış olduğunu söylediğini bildirdikten sonra «Her halde Mü'min b. Muğbil eserini bir hükümdara takdim etmiş, ondan ayrılınca, mukaddimeyi değiştirip bir başka hükümdara daha vermiş olmalıdır» diyor.

Filhakika Blochet de Paris'teki nushanın İsfendiyâr Bey'e ithaf olduğunu teyid etmektedir (Bk. *Catalogue des Manuscrits Turcs*, I, 1932, s. 71-2.), Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı da, neye istinad ettiğini açıklamadan, Miftâhu'n-nûr müellifinin İsfendiyâr Bey'in sarayına mensub olduğundan bahsetmektedir (Bk. *Anadolu beylikleri*, s. 87). Bu durum karşısında A. Ateş'in mütaleasının pek yerinde olduğunu kabul etmek gerekiyor,

6. *Müntahab-ı İbn Baytâr* (Antalya, Tekeli-oğlu Ktp., Nr. 459, Vr. 127 b-150 b):

Bu eser B. A. Ateş'in aynen naklettiği «Türkî İbn Baytâr'ın içinde olan müfredât iemâlin yazılıp» sözlerinden anlaşıldığına göre İbn Baytâr diye tanınan Ebû Muhammed 'Alî b. Ahmed Ziyâ'id-dîni'l-Mâleki'nin (Ölm. 646 / 1248) *Câmî'u müfredâtî'l-edviye ve'l-egdiye* adlı eserinin Türkçe tercemesinden yapılan intihabâtan ibarettir.

8 Bu müellif ve eseri hakkında bk. Ettore Rossi, *Elenco dei manoscritti persiani della Bibliotheca Vaticana*. Città del Vaticano 1948, s. 66.

9 Osmanlı müellifleri III, 1343, s. 9 ve 246. Burada verilen izahata göre terceme Kanûnâ'l-İllâc ve şifâ'u'l-emrâz li-küllil-mizâc adını taşımaktadır.

Burada bahsedilen «*Türki İbn Baytâr*»ı tesbit etmeğe çalışmayan Sayın A. Ateş «bu eserin (yani *Müntaḥab*'ın) müellifinin adı bu nushada görülmektedir» diyor.

Fakat benim anladığıma göre *Müntaḥab*, «Sultan Umur» adına yapılan eski bir Müfredât tercemesinin kısmen istinsahından ibarettir.

Bu tercemenin yazmalarına muhtelif kütüphanelerde tesadüf edilmektedir¹⁰ (Meselâ Es'ad Efendi Ktp., Nr. 2497; İst. Üniversite Ktp. T 1204; Ankara Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Ktp., İsmail Sâib Sencer yazmaları, Nr. I/3865).¹¹ A. Ateş'in *Müntaḥab*'tan naklettiği bir cümlemin, bu tercemedeki mukabili ile karşılaştırılması her ikisinin aynıyetini kat'î bir şekilde ispat eder zannındayım :

A. Ateş : S. 176, St. 20-22

İ. Sâib Sencer I / 3865

nushası : Vr. 1 a, St. 6-7; M. Cevdet nushası (= C) : Türk Tarih, Arkeologya ve Etnoğrafya dergisi, 2 (1934), S. 261, St. 2

Âlusen, bu bir ottur ki dağlarda biter, her bir budağunun aşkadan yokarusunun bir yaprağı olur...

آلسن بر اوتدر که طاغلرده بتر هر بر [C —] بداغتك اشغدن يوقروه دکن [يقارويه دک C] بر [C بر] بيراق اولر [بيراقدر C] ...

Bu aynıyeti tesbit ettikten sonra, bir yanlışlığı düzeltmek maksadiyle, tercemenin emriyle yapıldığı «Umur» hakkında da biraz izahat vermek istiyorum :

Eserin mukaddimesinde bu zâtın şu şekilde bahsedilmektedir : «*Şürû'ittik ki imtisâl idevüz bir emre ki âdetâ bizim üzerimize vâcibdür, ol emr iden kıdvetül-eâzım ve'l-ekâbir hâvî'l-meâl ve'l-mefâz el-mahsûs bi-inâyeti'l-meliki'l-kadir Sultanımız Umur Bey, dâme tefikuhu ile'l-hayrât mâ dâme ft rakabeti'l-hayat şöyle işaret ittiler ki Müfredât : İbn Baytâr musannıf tertîbi üzerine türki dilince terceme ola ki bizim makdûrumuzdur...*» (Sâib nushası, Vr. 1 b ; C nushası, s. 260).

Gerek Prof. Fuad Köprülü ve gerekse merhum Muallim Cevdet tercemenin meşhur Temürtaş oğlu Umur Bey adına yapıldığını

¹⁰ Avrupa kütüphanelerindeki nushalar için bk. Brockelmann, GAL. Suppl. I (1937), s. 897.

¹¹ Bu nushanın tavsifi : Âdi, düz kâğıt kaplı miklepsiz mukavva cilt içinde 300 varaktır. Şirazesi dağılmış ve bir çok varaklar kurt yenikleriyle bozulmuştur. 25,4 X 16 (19 X 12,3) sm. eb'adında olup her sahifede 15 satır vardır. Filigranlı Venedik kâğıdına, bozuk, fakat okunaklı bir nesihle yazılmıştır. Söz ve madde başları kırmızı mürekkepledir. Vr. 1 b ve 2 a'daki yazılar kırmızı gerçeve içindedir. Vr. 1 a da «من ودائع الزمان لدى الفقير الى الله المتان محمد طالع عتي عنه الملك المستعان بمنه» şeklinde bir temellük kaydı ve üstünde «طالب لطف صمد عبده محمد» ibaresi okunan bir mühür vardır Vr. 300 a'daki istinsah kaydı şöyledir :

«تمت بعون الله وحسن التوفيق في سنة ثلاثه وتسعه مائه ، وقع التتميق سنة ٩٠٣ .»

Bununla beraber Vr. 1-2 ve tamamen hareketli güzel, iri bir nesihle yazılı Vr. 122-128, 147-196, 205-234'ün daha eski bir nushaya ait olduğu anlaşılıyor.

Bşl. : الله چق شكر ايدب محمد رسول الله و آلنه و اصحابه چق صلوات كتزدكن صكره شروع اتدك كه ...

Son : بيراقلك اورته يرنده اوزه كي چقر بر قریش ازونی اولر يغونجه اولر اكر دكسلر جراحته اكسلر قابده ايدہ .

Bu yazıyı hazırlarken yazmadan tekrar faydalanmama imkân veren Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Kütüphâne Md. Sayın B. Kemal Edib Kürkçuoğlu'ya teşekkür ederim.

söylemek suretiyle, zımnen, burada adı geçen Sultan Umur'un bu şahıs olduğunu kabul ediyorlar (Bk. F. Köprülü, *Anadoluda Türk dil ve edebiyatının tekâmülüne umumî bir bakış*. Yeni Türk, Sayı 5, Şubat 1933, s. 380 a [Bursadaki Haracci-oğlu Ktp. deki nushayı zikrediyor]; M. Cevdet, *Bursada Gazi Umur Bey câmiî kitabesi ve bir kaç mühim kitap*. Türk Tarih, Arkeolojya ve Etnografya Dergisi, Sayı 2, 1934, s. 260). Eser hakkında yapılan neşriyattan habersiz kaldığı anlaşılan ve yalnız İstanbul Üniversite Kütüphânesinde Nr. T 1204'teki nushayı görebilen Dr. Adnan Adıvar ise Aydın oğlu I. Umur Bey'in (741/1340-749/1348) adını vermektedir (Bk. *Osmanlı Türklerinde ilim*. İst. 1943, s. 3; bu malûmat aynen Brockelmann, *GAL. Zweite den Supplementbänden angepasste Aufl.*, I, 1943, s. 648'e de geçmiştir).

Halbuki her iki şıkkın da vehleten kabulü imkânsız görünmektedir. Filhakkâ II. Murâd devrinin büyük ümerasından olan Temürtaş oğlu Umur Bey'in arzusu ile bazı eserlerin terceme edildiğini, XV. yüzyılda Türkiyede yayılan bir çok müelliflerin kitaplarını ona ithaf ettiklerini, hattâ kendisinin önemli bir kitap koleksiyonunu vakfettiğini¹² biliyoruz (Bu zât ve adına terceme edilen eserler hakkında bk. Ahmed Tevhid, *Bursada Umur Bey câmiî kitabesi*. TOEM, Cüz 14, 1328, s. 868-871; Richard Hartmann, *Ein osmanischer Kor'ân Kommentar*. OLZ 27, 1924, st. 497-503; J. Deny, *Grammaire de la Langue Turque*, Paris 1920, s. XXI; Ali Ulvi Elöve terc., Fask. I, 1941, s. XIV; J. Schacht, OLZ, 30, 1927, st. 747-752; aynı müell., OLZ, 31, 1928, st. 812-815; C. F. Seybold, *Sachau Festschrift*, 1915, s. 326-332; İ. H. Uzunçarşılı, *Kütahya şehri*. s. 145, 213; Bursalı Tahir, *Türk Yurdu*, 3. sene, 6. cilt, nr. 70, 1330, s. 2329-2331; aynı müell., *Osmanlı müellifleri*, II, 1338, s. 172 ve diğer yerler; Fuad Köprülü, EI, IV, s. 995; aynı müell., *Yeni Türk*, Sayı 5, 1933, s. 380; M. Cevdet, adı geçen yazı, s. 258-261; Memduh Turgut Koyunluoğlu, *İznik ve Bursa tarihi*. Bursa 1935, s. 178 v. d.; Namdar Karatay, *Bursada Umur Bey vakıfnâmesi ve yeni bulunan mühim bir vesika*. Uludağ Dergisi, Sayı 35, 1941, s. 15-20; Halim Baki Kunter, *Kitabelerimiz*. Vakıflar Dergisi, II, 1942, s. 445 v. d.; Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde ilim*. 1943, s. 7-8, 12, 52; Dr. A. Süheyl Ünver, *İstanbul Üniversitesi tarihine başlangıç. Fatih, külliyesi ve zamanı ilim hayatı*. İst. 1946, s. 5, 109). Fakat mütercimim, ona «Sultan» unvanını vermesi imkânsızdır. Bundan dolayı İbn Baytâr tercemesi bu zât adına yapılmış olamaz.

Aydın oğlu I. Umur Bey'e gelince, bu hükümdarın adına da bazı eserlerin terceme edildiğini biliyoruz (Bk. Ethé, *Actes du VI. Congrès Intern. des Orient.*, Leiden 1885, s. 244 v. d.; Bursalı Tahir, *Osmanlı müellifleri*. II, s. 305; J. Mordtmann, *Suheil und Neubehör. Romantisches Gedicht des Mes'ud b. Ahmed* [8. Jhdt. d. H.]. Hannover 1925, s. 11; K. Süsseim,

12 Burada önemli bir noktaya temas etmek isterim: Umur Bey'in Bursa'da Setbaşı semtinin hâkim bir noktasında bulunan câmiinin medhalinde mahkûk olan meşhur türkçe vakıf kitabesinin tam ve doğru bir şekilde okunabilmesi için, onun tarafından vakfedilen kitaplardaki vakfiyelerden de faydalanmalıdır. Meselâ bu kitabede adı geçen Hacı Ali b. Oğuz (Bk. Vakıflar Dergisi, II, s. 446), R. Hartmann'ın bahsettiği tefsir nushasının başında bulunan vakfiyede de zikredilmektedir (Kır. OLZ, 27, st. 497).

OLZ 30, 1927, st. 508; Mükrimin Halil [Yınanç], *Düstür-nâme-i Enverî. Medhal*. İst. 1930, s. 16, not 1; F. Köprülü, El, IV, s. 991; aynı müell., *Anadolu beylikleri tarihine âit notlar*. Türkiyat Mecmuası, II, 1928, s. 7; keza s. 487; A. Zayaczkowski, *Anadolu Türk edebiyatının XIV. asra ait mühim bir vesikası: Marzuban-nâme*. Türklük mecmuası, Sayı 1, 1939, s. 9; Ahmet Cevat Emre, *Ondördüncü asır betikleri*. Ankara 1942, s. 49). Bununla beraber «Sultanımız Umur» dan bu I. Umur'un kasdedildiğini kat'iyetle ileri sürmek doğru olamaz. Çünkü yine Aydın oğullarından Musa Bey oğlu II. Umur Bey de vardır. Şimdiye kadar, çok kısa bir müddet hüküm süren (1402 -1403) bu hükümdara ithaf edilmiş hiç bir kitaba tesadüf edilmemiş olması¹³, İbn Baytâr tercemesinin kendi adına yapılmadığı hususunda kat'i bir delil teşkil etmez.

Bu arada—bir dereceye kadar—Bizans müverrihi Nikephoros Gregoras'ta Sakarya ile Paphlagonia arasındaki bölgenin hâkimi ve buna uygun bir surette El- 'Ömerî'nin *Meşâlikü'l ebşâr*'nda Gönük-hisar = Aşağı Sakarya'ya karışan Gönük-su kenarındaki Torbalı beyi olarak zikredilen Umur Hân'ı da hatırlamak lâzımdır (Onun hakkında bk. P. Wittek, *Menteşe beyliği*. Ankara 1944, s. 17, 20-21 ve not 57; ayrıca J. Mor dtmann, *Über das türkische Fürstengeschlecht der Karasi in Mysien*. Sitzungsberichte der k. preusschen Akademie der Wiss., Phil.-hist. Classe, 1911, s. 2-3; Gyula Moravcsik, *Byzantino-Turcica. II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen*. Budapest 1943, s. 187).

Bundan dolayı, Müfredât-ı İbn Baytâr tercemesinin bu üç Umur'dan birisi adına yapıldığı muhakkaksa da¹⁴ «Sultanımız Umur» ile hangisinin kasdedildiğini anlamağa imkân yoktur. Şimdiki halde sâdece Aydın oğlu I. Umur daha tercihe şayan görünmektedir denilebilir.

7. Feşd-nâme (Antalya, Tekeli-oğlu Ktp., Nr. 459, V. 16 a-189):

Bu eser adı bilinmeyen bir müellif tarafından II. Bayezid zamanında yazılmıştır. Sayın A. Ateş'in eserin mukaddimesinden naklettiğine göre «Sultan Bayezid tarafından Galata Şeray'ındaki gılmanların (Acemi-oğlanları) tabibliğine tayin edilen müellif bu sırada kan almanın gayet tesirli ve faydalı bir tedavi tarzı olduğunu görmüş; bunun üzerine İbn Sinâ'nın Kanun'u ile şerhlerindeki ve

¹³ Bayezid Umumî Ktp., Nr. 3286'da bulunan bir *Tezkiretü'l-Evliyâ tercemesi*'nin «خداوندگار» adına yapıldığı bildirilmektedir (Bk. *Istanbul Kitaplıkları Tarih-Coğrafya yazmaları katalogları. I, 6 b: Evliya tezkireleri ve menkıbeler*. İst. 1946, s. 568) Ben burada geçen «امور بن موسى» in «امور بن علی» yani II. Umur Bey olacağını, kataloğu tertib edenlerin yahut ta müstensihnin bir yanlışlık yaptığını ihtimal dahilinde görüyorum. Prof. Mükrimin Halil Yınanç da Veliyyüddin Efendi Ktp.de bulunan ve Aydın - oğlu Mehmed Bey adına yapılmış bir *Tezkiretü'l-Evliyâ tercemesi*nden bahsediyor (Bk. *Düstür-nâme-i Enverî medhal*, s. 16, not 1).

Kilisli M. Rifat Bilge de nâmına bir bâz-nâme terceme edilen bir «Umur Bey» i zikrediyorsa da hangi Umur Bey olduğunu tasrih etmiyor (Bk. *Istanbul kütüphanelerinde bulunan bâz-nâmeler*. Türkiyat Mecmuası, VII-VIII, 2, 1945, s. 182, not 1).

¹⁴ Hiç şüphesiz Germiyan-oğulları ümerâsından «H ü s â m ü d - d ü n y â v e ' d - d i n Y a ' k u b » un babası «U m u r » (bk. *Kitabeler*, s. 42) ile «U m u r b. M e n t e ş e » (Bk. P. W i t t e k, *Menteşe Beyliği*, s. 86, 146, 152) aslâ mevzubahs olamaz.

başka kitaplardaki kan almağa müteallik bilgileri toplayarak* bu eseri yazmıştır.

Feşd-nâme'nin başka bir nushası bilinmemektedir.

8. El-Ḥusāmü'l-Şahrāvīyyu'l-Culūgī, [*Har-nâme*] (Elmalı Halk Ktp., Nr. 2890):

Baş tarafı manzum ve mensur, sonları ise tamamen manzum olan bu eser Kanunî Sultan Süleyman adına yazılmıştır; eşeklerden ve onlar hakkındaki fıkralardan bahsetmektedir. B. Ateş, Vr. 20b-21a'da Şeyyadî Hamza (belki meşhur Şeyyad Hamza) adlı bir şahıstan bahsedildiğini, Vr. 31b-32b ve 80b-81a'da ise Nasreddin Hoca'ya ait iki fıkra bulunduğunu, «her bakımdan zarif ve güzel olan bu eserin müellifi hakkında hiç bir yerden» bilgi edinemediğini söylüyor.

9. Şâlih b. Celâl, *Terceme-i Cevâmî'u'l-hikâyât ve levâmî'u'r-rivâyât* (Antalya, Tekeli-oğlu Ktp., Nr. 473):

Avfî'nin meşhur eserinin Koca Nişancı Mustafa Çelebi'nin küçük kardeşi Sâlih b. Celâl tarafından yapılan tercemesinin bu nushası, asıl kitabın I. kısmının 17-25. bâblarını ihtiva etmekte ve H. 960 senesinde Eyub'ta¹⁵ bizzat mütercim eliyle istinsah edilmiş bulunmaktadır.

Sayın A. Ateş, eserin İstanbul'da görebildiği diğer nushalarının, sadece I. kısmın 1-11. bablarını ihtiva ettiğini ve bundan dolayı bu nushanın yegâne nusha vaziyetinde bulunduğunu söylüyor. Fakat B. Hüsnü tarafından «*İbn-i Arabşah*» adlı yazıda verilen malûmata inanmak lâzım gelirse Sayın A. Ateş'in bu mütaleasının doğru olmadığına hükmetmek icab ediyor (Bk. *Türkiyat Mecmuası*, III, 1926 - 1933, s. 172 - 173). Çünkü B. Hüsnü, Topkapı Sarayı Revan Köşkü Kütüphanesinde bulunan bir nushanın (Nr. 1085) tamam olduğunu ve eserini, her biri 25 bâbdan mürekkep 4 kısmını da ihtiva ettiğini söylüyor. Fakat onun, bu defa A. Ateş tarafından tetkik edilen ve sadece I. kısmın 1-11. bâblarını ihtiva ettiği bildirilen Nuruosmaniye Kütüphanesindeki 3233 numaralı nushayı da tamam olarak göstermesi, ne benim ne de A. Ateş'in gördüğü Revan Köşkü nushası hakkında söylediklerinin de ihtiyatla karşılanmasını gerektiriyor¹⁶.

Bununla beraber kaydedeyim ki Sayın Kitapçı R. Râif Yelkeneci'de 17-25. bâbları da ihtiva eden bir nusha vardır. Böylece Antalya'daki nushanın mezkûr bâblar için «yegâne nusha» olmadığı anlaşılıyor.

Bundan üç sene önce B. Râif Yelkeni'nin lütfkâr müsaadesiyle görebildiğim nshada şu enteresan paragraf mevcuttur (I. Kısım, 14. Bâb, Vr. 59 b):

«*Mütercim-i fakir Şâlih b. Celâlî'l-hakîr eydür, Cevâmî'u'l-hikâyât kitabını parsî diliyle cem^c iden Muḥammed 'Avfî burada böyle yazar; ammâ bunca zamandan ki Kostantaniyye şehri içinde oluruz, menşe' ve meolidimiz*

15 Her iki kardeş te Eyub'ta yerleşmişlerdi. Bu hususta bk. B a b i n g e r, *GOW*, s. 100, 102; ayrıca E k r e m K â m i l (S u), *Hfieri onunca - Milâdî on altıncı asırda yurdumuzu dolağan Arap seyyahlarından Gazzi-Mekki*. Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Dergisi, 1-2 (İst. 1937), s. 78-9.

16 B. Hüsnü'nün dikkatsizliğine diğer bir delil tercemenin nâmına yapıldığı, Kanunî'nin oğlu Şehzâde Bâyezid'i II. Bâyezid olarak göstermesidir!

ve vatan-ı aslımızdır ve bu kitab târlh-i hicretin dokuz yüz altmış dördüncü yılında parsiden türkiye Kostantaniyye şehri içinde terceme olunmuştur. aslâ bunda şimdi ânın gibi binâdan eser yoktur ve Kostantaniyye şehrinin kâfir zamanından olan tevârth kitapların, ki lisan-ı kefereden tükiye terceme eylemişlerdir, tettebbu^c etmişüzdür, aslâ anlarda daht bu haber yoktur ki Kostantaniyye içinde Nizâmü'l-mülk Vezîr'in binası ola. Ammâ bazı şikâtan şöyle işittük ki hâliyâ Zeyrek câmi'i demekle ma^cruf olan câmi^c-i şerîf kentsâ şeklinde yapılmış kâfirî binâdır, âni Nizâmü'l-mülk binâ etmişdür deyu rivayet eylediler. Anunçün Kostantaniyye şehrinde hâliyâ ekser sulehâ ve ubbâd kesserehu'llahu emsâlehüm cum^a namazını anda edâ iderler. müctema^c-i sulehâ ve fukarâdır, adlile meşhûr pâdişahın mâliyle binâ olunmuştur deyu». (Bu hikâyenin aslı için bk. Muhammed Nizâmü'd-Dîn, *Introduction to the Jawâmi'u'l-Hikâyât wa Lawâmi'u'r-rivâyât*. London 1929, GMNS VIII, s. 199. Adı geçen kilise-câmi için de bk. D. Lathoud, *Le Sanctuaire de la Vierge aux Chalcopratia*. Echos d'Orient, 23, 1924, s. 36-60; P. Pezaud, *Chalcopratia, Zaineb-Djami. Etat actuel des ruines*. Echos d'Orient, 23, 1924, s. 61-63; Dr. A. Süheyl Ünver, *Fatih, külliyesi ve zamanı ilim hayatı*. İst. 1946, s. 12 v. d.).

Bu kayda göre tercemenin H. 964'te yapılmakta olduğu anlaşılıyor. Fakat yukarıda da söylediğimiz vechile B. Ateş, Antalya nüshasının sonunda terceme vristinsahntan ferâğ tarihi olarak H. 960 tarihinin bulunduğunu bildiriyor. E. Blochet de Paris'te Bibliothèque Nationale, Suppl. Turc 403'te bulunan ve noksan olduğu anlaşılan nüshadan bahsederken Sâlih b. Celâl'in tercemeye 957/1550'de başladığını kaydediyor (Bk. *Catalogue des Manuscrits Turcs*, I, s. 343)¹⁷. Antoine Galland ise 1672'de İstanbulda satın aldığı nushaya göre tercemenin Eyub'da 955/1548'de yapıldığını (başlandığını ?) bildiriyor¹⁸ (Bk. *Journal d'Antoine Galland pendant son séjour à Constantinople, 1672-1673*. Publié et annoté par Charles Schefer, I, Paris 1881, s. 247-248).

Bu hale göre Râif Bey nüshasındaki 964 tarihinin yanlış olduğu anlaşılıyor. Fakat tercemenin başlama ve bitme tarihleri hakkında kat'î bir fikir edinilemiyor. Eğer Ateş'in tanıttığı ve I. kısmın 25. bâbı ile nihayet bulan nusha bir müsvedde mahiyetinde olsaydı (ki verilen izahattan bunun çok muntazam ve temiz bir nusha olduğu anlaşılıyor) tercemeye henüz 960 yılında devam olunduğuna hükmedilebilirdi. Öyle görünüyor ki tercemenin bütün nüshaları dikkatle tedkik edilmeden bu hususta bir şey söylemek doğru olmayacaktır.

Yanılmıyorsam şimdiye kadar Şâlih b. Celâl'in kendi elyazısı ile istinsah edilmiş olarak iki eseri ele geçmiş bulunuyordu:

1 a. *Târîh-i Mısr-ı Cedîd* (Kırş. F. Babinger, GOW 191); Viyana, Hofbibliothek, Nr. 160' daki nusha (Bk. G. Flügel. *Die arabischen, persischen*

¹⁷ Bu nusha M. Nizâmü'd-dîn, *Introduction to the Jawâmi'u'l-Hikâyât*, s. 31'de zikredilmiyor.

¹⁸ A. Galland tercemenin 4 kısmının da muhteviyatından bahsediyor. Bana kalırsa o bu hususta mukaddimeden faydalanmış olsa gerektir. Çünkü şimdiye kadar edindiğim kanaat Sâlih b. Celâl'in her hangi bir sebeble eserin tamamını tercemeye muvaffak olamadığı merkindedir.

und türkischen Handschriften der k. k. Hofbibliothek zu Wien. II, 1865, s. 160: «Ve bu müsvedde mütercim-i fakir Sâlih b. Celâl elinden tarih 953' te Mısırdan Dâru's-saltana İstanbula geldiği zamanda tamam oldu».

1 b. Aynı eserin Kahire, Hidiviyye Kütüphanesi'nde NH 26, NU 8822' deki nushası (Bk. 'Alî Hilmî Dâğistânî, *Fihristu'l-kütübî't-Türkiyye el-mevcüdeti fi'l-Kütübhâneti'l-Hidiviyye*, Kahire 1306, s. 193: 953 Zılka^cdesinde istinsah olunmuş).

2. *Tārîh-i Fetḥ-i Budün*; Topkapı Sarayı Revan Köşkü Ktp. Nr. 1280'deki nusha (Bk. L. Forrer, *Handschriften osmanischer Historiker in Istanbul. Der Islam*, Bd. 26, Heft 3, 1942; s. 189: 936 Zilhicce tarihli).

Sayın A. Ateş'in tanıttığı nusha ile bunlara bir üçüncüsü katılmış oluyor. Filhakika Bursalı Tâhir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, II, s. 278' de Cevâmî^cu'l-hikâyat'ın Salih b. Celâl'in «hatt-ı destiyle muharrer» bir nushasının Hekim oğlu Ali Paşa Ktp. de (Nr. 603) bulunduğunu söylüyorsa da bu nushayı gören B. Hüsnü, bu hususu teyid edecek bir emare mevcut olmadığını açıklıyor (Bk. *Türkiyat Mecmuası*, III, s. 172). Yalnız Şehid Ali Paşa Ktp. deki noksan bir nusha üzerinde (Nr. 1885) «Tashihî kendü hatt-ı şerifleridir; bu nusha oğulları olan merhum Hüseyin Bey'den alınmıştır» kaydının görüldüğünü bildiriyor.

10 ve 11. Mecmua (Elmalı, Halk Ktp., Nr. 3032):

Çok yakında istinsah edilmiş olan ve üzerindeki mühürden H. 1292'de vakfedildiği anlaşılan bu mecmuanın ilk kısmında (Vr. 1 b - 53 b) *Hikâyat-ı Nasreddin Hoca* vardır. Bunu takiben (Vr. 54 a - 78) Karagöz oyunlarına ait bazı parçalar gelmektedir.

Sayın A. Ateş her nedense «Nasreddin Hoca hikâyelerinin şimdiye kadar bir yazma nushasına tesadüf edilmediği için bu nusha oldukça mühimdir» diyor. Halbuki — en eskisi 1625 yılında yazılmış Leiden 2715 nushası olmak üzere — Nasreddin Hoca hikâyelerinin bir çok yazma nushaları bilinmektedir (Bu hususta bk. Fehim Bajraktareviç, *Naşr al-din Khodja maddesi*, El, III, s. 938).

II. FARŞÇA ESERLER

1. Ebû'l-Me'âlî Mes'ûd b. Ahmedî's - Seyfî, Resâ'ilu'l-^cuşşâk ve vesâ'ilu'l-muştaḥ (Elmalı, Halk Ktp., Nr. 3005):

B. Ateş'in verdiği bilgiye göre, başka hiç bir yerde nushasına tesadüf edilmeyen bu eserin müellifi Mes'ûd b. Ahmedî's - Seyfî Selçuklular devrinde, VI./XII. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış şairlerdendir.

Emîr-i 'Amîd Ziyâ'u'd-dîn Bahâ'u'l-islâm ve'l-müslimîn Cümâlü'd-devle Şemsu'l-mülk Aşîl-i Horâsân Fahr'u'l-me'âlî Muhammed b. Maḥmûd b. Zekeriyâ'ya ithaf olunan eser 100 aşk mektubundan (ışık-nâme) mürekkebtir.

Nushanın «Selçukî tarzında tezyinatlı» ve «Selçukî neshi» ile 685 yılında istinsah edilmiş olması da ayrıca belirtilmeğe değer.¹⁹

¹⁹ Bu nusha tavsif edilirken «Farsça kelimelerde hiç bir yerde 'yerine, yazılmamıştır, denilmesinden (Bk. s. 180, satır 23) bir şey anlayamadım.

2. *Muhtaşar Mekārimu'l-aḥlāk* (Burdur, Vakıf ve Halkevi Ktp., nr. 653):

Başka bir nushası bulunmadığı gibi müellifi de tesbit edilemeyen bu eser, mukaddimesinden anlaşıldığı vechile Ra z i y y u ' d - d i n E b ū C a ' f e r i ' n - N i ş ā b ū r i ' nin *Mekārimu'l-aḥlāk*'ından H. 601 yılında ihtisar edilerek yazılmıştır.

B. A. Ateş, «Arap dilinde Ra z i y y u ' d - d i n E b ū N a ş r i ' l - H a s a n b . i l - F a z l i ' t - Ṭ a b e r s i ' n i n bir kaç defa farsçaya terceme edilmiş olan *Mekārimü'l-aḥlāk* adlı bir kitabı varsa da bu müellifin adı ve nisbesi, elimizdeki nushada kaydedilen müellifin ad ve nisbesine uymamaktadır. K â t i b Ç e l e b i , *Ta'limu'l-müte'allim* adlı eserde Ra z i y y u ' d - d i n - i N i ş ā b ū r i ' adlı bir şahsın *Mekārimu'l-aḥlāk* adlı bir eserinin zikredildiğini kaydetmektedir ki burada mevzu bahis olan kitabın o eser olması icab eder» diyor.

3. Sulṭān V e l e d , *İbtidā-nāme* (Burdur, Vakıf ve Halkevi Ktp., Nr. 436):

B. Ahmed Ateş, *İbtidā-nāme*'nin bu nushasının içinde pek çok tashihler olduğunu, metin arasında şukkalara tesadüf edildiğini, bazan sahifeler eklendiğini ve bir çok yerlerde kenarlara konulan işaretlerle beyitlerin tertibi değiştirilmek istendiğini yazıyor ve bu hususlara dikkat olunacak olursa «nushanın bir müsvedde ve binnetice ne kadar mühim olduğu hemen anlaşılacaktır» diyor. Fakat bütün bu izahattan müsveddenin bizzat Sulṭān V e l e d ' i n e l y a z ı s ı ile olup olmadığı anlaşılmıyor. Bu noktanın açıklanması pek yerinde olur.

4. *Lemḥatu'n-nazar* (Burdur, Vakıf ve Halkevi Ktp., Nr. 1237):

Arapça hikmetli sözlerin farsça olarak hikâyelerle şerh ve izahından ibaret olan ve ne müellifi, ne de başka bir nushası tesbit edilemeyen bu eser, H. 711 yılında A ḥ m e d b . M u ḥ a m m e d i ' l - M e v l e v i y y i ' l - E ḫ a d i y y i ' l - K â t i b tarafından istinsah edilmiştir. Bay A. Ateş, Anadolu'da yazıldığını tahmin ettiği eserin kendisine ithaf edildiği «Emîr-i fa kı r - n i h â d N e c m ū ' d - d i n » in kim olduğunu bulamadığını, meşhur K a r a t a y ' ı n , *Terceme-i medḥ-i fakr ū zemmi-dünyā* adlı bir kitapta²⁰ bu vasıfla (Emîr-i fa kı r - s i r e t) anılmasına rağmen bu zâtın ad veya lâkabının N e c m ū ' d - d i n değil C e l ā l ū ' d - d i n olduğunu söylüyor.

Eğer yanılmıyorsak burada bahsedilen Emîr Necmü'd-dîn, Selçuklu devleti ricalinden M e l i k ū ' z - z u c a m ā Emîr Necmü'd-dîn Ebū'l Ḳ ā s ı m p u s e r - i Ṭ ū s i ' den başka bir kimse değildir. Hicri VII. yüzyılın sonunda Anadolu'da N e c m ū ' d - d i n ad veya unvanını taşıyan bir çok kimseler bulunması-na rağmen bu zât üzerinde ısrar etmemizin sebeplerini izah edelim:

Hiç şüphesiz, böyle bir eserin nâmına yazılabileceği şahısların başında, hatıra Necmü'd-dîn-i Naḥcevanî gelir. 647/1249 tarihinde Aksaray muharebesini müteakib Anadolu Selçuklu devleti hâkimiyetinin II. ' İ z z u ' d - d i n K e y k ā v ū s , IV. R ū k n ū ' d - d i n K ı l ı ç - A r s l a n , II. ' A l ā ' ū ' d - d i n K e y k u b ā d arasında bölünmesinden sonra Karatay'ın ısrariyle II. ' İ z z u ' d - d i n K e y k ā v ū s ' ū n vezir-

20 Bk. A ḥ m e d A t e ş , *Hicri VI-VIII. (XI- XIV) asırlarda Anadolu'da farsça eserler*, *Türkiyat Mecmuası*, C. VII-VIII, 2 (İst. 1945), s. 123.

liğine tayin edilen bu zâtın, zamanının âlim ve fâzıllarından sayıldığı, ayrıca çok kanaatkâr olduğu bilinmektedir. Hattâ İbn Bîbî, onun Karatay'a karşı, beytu'l-malden, günde iki dirhemden senede 720 dirhem gibi pek cüz'î bir para verildiği ve diğer devlet ricalinin de bu ölçüye göre âyarlanacak bir maaşa kanaat ettikleri takdirde vezâreti kabul edebileceği şartını ileri sürdüğünü, nihayet sonra Selçuklu vezirlerinin en iyilerinden olan Mühezzebü'd-dîn 'Alî'ye verilen yıllık 40.000 dirhem maaşı almağa razı edilerek bu makama getirildiğini uzun uzadıya anlatmaktadır (Bk. İbn Bîbî [Hüseyin b. Muhammed], *El-Evâmiru'l-'Alâ'iyye*. Ayasofya Ktp. Nr. 2985, s. 594-595; İbn Bîbî [Nâşîr u'd-dîn Yahyâ b. Muhammed], *Histoire des Seldjoucides d'Asie mineure d'après l'abrégé du Seldjouknameh d'Ibn Bîbî*. Texte persan publ. par M. Th. Houtsma, Leide 1902, s. 270-1; krş. Dr. Osman Turan, *Selçuk devri vakfiyeleri III. : Celâleddin Karatay, vakıfları ve vakfiyeleri*. Belleten, C. XII, Sayı 45, 1948, s. 37; ayrıca Yazıcı-zâde 'Alî, *Târîh-i Âli Selçuk*. Topkapı Sarayı Revan Köşkü Ktp. Nr. 1390, s. 431)²¹. Bar Hebraeus (Ebû'l-Ferec) de *Muhtasarü'd-düvel*'de onun ilim ve fazilet sahibi olduğunu bildirmektedir (Bk. Osman Turan, *adı geçen yazı*, not 54). Fakat pek kısa bir müddet sonra vazifesinden çekilerek Haleb'e giden bu zâtın, ilmiye mesleğine mensubiyetinden dolayı, «Emîr» unvanıyla anılması mümkündür.

Aynı şey Sultân Mes'ûd'un veziri Şâhib Necmü'd-dîn (Akkasrâyî, *Musameretu'l-ahbâr*. O. Turan neşri, Ankara 1944, s. 171, 179). Necmü'd-dîn-i Kırşehrî (Kâzî-i Sivas: *İbn Bîbî*, AS 2985, s. 527, 566; *Houtsma neşri*, s. 241, 261), Necmü'd-dîn b. Habîr (*İbn Bîbî*, AS 2985, s. 495; الحارث; *Houtsma neşri*, s. 226; عمار), Necmü'd-dîn Kayşara (Kâzî-i Lâdikî; Eflâkî, *Les Saints des Derviches tourneurs [Menâkibu'l-'arifin]*. II., Paris 1922, s. 381-382), Necmü'd-dîn-i Taştî ve Necmü'd-dîn-i Lâdikî (*Ayni eser*, II, 100, 328-9, 415) için de vâridir.

Bu arada I. İzzü'd-dîn Keykâvus devri ricalinden Cändâr Necmü'd-dîn Behrâm-şâh (*İbn Bîbî*, AS 2985, s. 134-5, 502, 628; *Houtsma, Recueil*, III, s. 116-7; IV, 48, 194)²², IV. Rüknu'd-dîn Kılıç-Arslan'ın «havâşşın-

21 Aşağıda görüleceği veçhile Yazıcı-zâde'nin verdiği malûmat İbn Bîbî'dekinden farklıdır:

"(C. Karatay) çün Aksara sahrâsı muharebetinden müracaat kıldı ve mesned-i vezâret ve mansıb-ı sahabet-i (Nushada: niyabet-i) hazret-i saltanat bir âlim u âmil vezir ve fâzıl-u âkil (N: fâzıl-u âkil) müşirden hâli idi, dilemezdi ki ol sebeb birle pâdişahun bargâh u divan u dergâhu revnakına takassî ve dühârluk yol bula ve bir Kâfi gerek ki kifayette mal hâsil kıla. Pes İmâm-ı muazzam a'lem-i efdal Necmü'd-dîn-i Nahcevanî rahimehu'llah ki fûnûn (u) ulûmda bahr-i mevâc ve sirâc-ı vehhâc ve sehab-ı seccâcdî ve şerh u hikmet ve ma'kul u menkul ihsân-ı kerimi birle imtizaç bulmuştu ve inşâ ve siyakat ve hesab ve iş bilmeklikte Aristoy-ı ahd ve Büzürcehir-i zamandı, vezâret mansıbın kabul et deyu mükellef ve mülzem kıldı. İmam Necmü'd-dîn tatvîl-i kıyl u kalden sonra mansıb-ı vezâreti kabul etmeğe şol kavl u karar üzere ikrar etti kim anın mersûm ve câmegîsi yılda kırk bin altın ola ve otuz bin altın müşrifin ve otuz bin altın müstevfinin ve yirmi beş bin altın on iki yazıcıların ki altısı istifâ ve altısı işraf kâtipleri dūrürler ola....

22 İbn Bîbî'de (AS 2985, s. 134) bulunan ve bu zâtın Sivas'taki tahsiline işaret eden aşağıdaki cümlelerin ifade ettiği mana, gayet tabii olarak i'zam edilemez:

dan» Emîr-i âhûr Necmü'd-dîn Ferruḥ (*İbn Bîbî*, AS 2985, s. 628; *Recueil*, IV, 291) ve Emîr-i dizdâr Necmü'd-dîn (*Eflâkî*, II, s. 356 v. d.) de hatıra geliyorsa da bütün bu zevâtın ilmi ve edebî faaliyetlerle alâkalı olduğuna dair hiç bir şey bilmiyoruz²³.

Lemḥatu'n-naẓar'ın kendisine ithaf edilmiş olabileceğini ileri sürdüğümüz Necmü'd-dîn Ebû'l-Ḳâsım-ı Ṭūsî'ye gelince, Köse-dağ bozgunundan (1243) sonra Anadolu'da cereyan eden hâdiselerde önemli bir rol oynayan bu Selçuklu emîrinin yüksek bir kültüre sahip olduğunu, I. 'Alâ'ü'd-dîn Keykubâd'ın tahta cülûsu münasebetiyle Halife Nâsır li-dîni'llâh tarafından Konya'ya gönderilen Şihâbu'd-dîn-i Sühreverdî'yi (Bk. H. Ritter, *Philologica IX*. Der Islam, 24, 1937, s. 36 v. d.; Brockelmann, *GAL*, I, 1943, s. 569) Bağdad'a dönerken teşvî edenlerin başına—Karata'y'la berâber— tayin edilmesinden anlıyoruz. Ayrıca onun, Karata'y'ın daima birlikte hareket ettiği bir arkadaşı olduğunu söylesek tıpkı Karata'y gibi «Emîr-i fakîr-nihâd» veya «fakîr-sîret» diye anılabileceği kabul edilebilir (Onun hk. bk. *İbn Bîbî*, AS 2985, s. 233, 350-1, 393, 584-6; *Houtsma neşri*, 69, 144-6, 153, 264-5; *Yazıcı-zâde*, Houtsma neşri, s. 225, 378-9, 381; O. Turan, *adı geçen yazı*, s. 22, 31-2, 126). Hattâ ben *Terceme-i medḥ-i fakr u zemm-i dünyâ* ile *Lemḥatu'n-naẓar*'ın aynı müellifin eseri olması ihtimâlini de vârid görüyoruz.

5. Muḥammed Şadr 'Alâ' Ahmed Ḥasan Debîr 'Abdüsî, *Besâtinü'l-üns* (Antalya, Tekeli-oğlu Ktp., Nr. 821):

Sayın A. Ateş'in, hayatı hakkında hiç bir kaynakta malûmat bulamadığı bu müellif, eserinin mukaddimesinde bizzat kendisinin söylediğine göre, kitabını 26 yaşında iken 726/1326 yılında yazmış. Buna nazaran 700/1300 yılında doğmuş olan müellif Dehli'li olduğunu ve ayrıca Dehli Tuğluk hânedanının müessisi Gıyâsü'd-dîn Tuğluk'un maiyetinde bulunduğunu bildiriyor.

Besâtinü'l-üns'e gelince başka yalnız bir yazması bilinen (Bk. C. Rieu, *Catalogue of the Persian Mss. in the British Museum*, II, 752 = Add. 7717) bu eser, «*Hikâyet-i Pâdişâh-ı Kişver-gîr*» denilen ve hindeceden terceme edilmiş olan bir hikâyenin gayet tasannu'lu bir üslûpla yeniden yazılmasından ibarettir.

Sayın A. Ateş «Antalyadaki nusha baştan ve sondan noksan olmasına rağmen oldukça mühimdir. Çok nâdir bir eserin mevcud ikinci yazması olduğu gibi bu nushanın Antalya'da bulunması Hind masallarının çok karışık olan dağılım yollarının ne kadar mütenevvi olabileceğini ve bazı motiflere neden dolayı en ümit edilmeyecek yerlerde tesadüf edilebileceğini göstermektedir» diyor.

«امیر مبارزالدین را در محروسهٔ سیواس با امیر نجم الدین جبرامشاه جانداد در عهد طفولیت در مکتب خصوصاً افتاده بود.»

N. Behrâm-sâh'ın, Karata'y medresesine aid vakfiyede, vakfedilen yerlerin hududları münasebetiyle emlâki zikredilen N. Behrâm-sâh ile aynı kimsede olduğu anlaşılıyor (Bk. O. Turan, *C. Karata'y vakıfları*, s. 88).

23 Emîr-i dizdâr Necmü'd-dîn'i bundan istisna etmek lâzım gelirse de onun 761-1360 yılında ölen Eflâkî (Bk. H. Ritter, *Mevlânâ Celâleddin Rûmî ve etrafındakiler*. *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII, s. 279) ile tanışmış olması 711'de istinsah edilen bir eserin kendisine ithaf edilemeyeceğini gösterir.

III. ARAPÇA ESERLER

1. Fārābî'nin arapça bir manzûmesi :

Bu manzûme, Antalya, Tekeli-oğlu Ktp. Nr. 157-8'de bulunan ve H. 782 yılında istinsah edilmiş olan Gâzâlî'nin İhya'u'l-'ulûm'unun bir nüshası sonunda mukayyedir.

A. Ateş, diğer hiç bir kaynakta bulamadığı bu manzûmeyi yayınlamakta ve «şu kadar var ki bu şiirin muhakkak surette Fārābî'ye ait olduğu iddia edilmiyor; ancak bir ihtimal olarak kaydediliyor» demektedir.

2. Ebû'l-Fa'zî Bekr b. Muhammed b. 'Aliyyi'! - Zerencerî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe* (Elmalı, Halk Ktp., Nr. 2460):

Bu eserin müellifi 427/1035-6 yılında Buhara civarında Zerencer kasabasında doğmuş ve 512/1118-9 yılında ölmüş olup Hanefî mezhebinin ileri gelenlerindendir.

Sayın A. Ateş, «Zerencerî'nin hayatından bahseden hiç bir kimse bu eseri zikretmiyorsa da, onun mevsûkiyetinden şüphe ettirecek hiç bir sebep görülmemektedir» diyor.

Burada, A. Ateş'in bu mutaleasını teyid edecek olan bir vesikadan bahsedeceğim: Sam'ânî (Ebû Sa'd Abdül-Kerîm b. Muhammed b. Maşûr)'nin, yegâne yazması Topkapı Sarayı, III. Ahmed Ktp. Nr. 2953'te bulunan *Kitâbu'l-Müntehab*'inde²⁴ (Vr. 55 b - 56 a) Zerencerî hakkında verdiği şu malûmat, onun böyle bir eser yazmış olabileceğini oldukça kat'i bir şekilde ortaya koymaktadır:

« شيخ اخر هو ابو الفضل بكر بن محمد بن علي بن الفضل بن الحسن بن ابراهيم بن اسحق بن عثمان بن جعفر بن عبدالله الانصاري الزرنجيري من اهل بخارا و زرنجر من قراها على خمسة فراسخ . . . وكان يضرب به المثل في حفظ مذهب ابي حنيفة رحمه الله وكان مصيباً في الفتاوى وجواب الوقائع وكانت له معرفة بالانساب والتواريخ وكان اهل بلده يسمونه ابا حنيفة الاسفر على ما سمعت . . . »

3. *Mecmua* (Antalya, Tekelioğlu Ktp., Nr. 539):

Bu mecmua içinde meşhur dileci ve şair İbn Dureyd (Ebû Bekr Muhammed b. il-Hasan)'in *El-Makşûre ve'l-memdûde* adlı küçük bir manzûmesi (Vr. 1 b-13 b), A. Ateş'in, Fatih Kütüphânesinde Nr. 5413'te bulduğu diğer bir yazmasından, Ebû Bekri's-Şade'î tarafından yazıldığını tesbit ettiği ve «her itibarla birbirine benzediği halde birinde ط, diğerinde ض olmasıyla ayrılan ve tabii olarak manaları büsbütün farklı olan kelimelerden» bahseden bir risale (Vr. 14b-33b), ayrıca 'İzzü'd-dîn 'Abdül-'a'zîz b. Ahmedî'd-Dîrî'nî'nin (Ölm. 697/1297), diğer bir nüshası yalnız Kahire'de bulunan ve seslerin mahreçlerini, yani ağzın neresinden çıkarıldıklarını göstermek için yazdığı manzûme (Vr. 36-38) mevcuttur.

24 GAL'nin yeni tab'ında (I, 1943, s. 402) yanlış bir numara altında (Topkapı Sarayı 2234!) zikredilen bu çok mühim eserden ilk defa kıymetli tarihçi arkadaşımız Doçent Dr. Mehmed Altay Köymen faydalanmıştır (Bk. *Büyük Selçuklular İmparatorluğunda Oğuz İsyanı*, 1153, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cild V, 2, 1947, s. 171, not 53).

4. *Muhtaşar Vefeyātu'l-a'yan* (Burdur, Vakıf ve Halkevi Ktp., 1176):

Bu eser, İbn Hallikân'ın (Dog. 608/1211, ölm. 681/1282) *Vefeyātul-a'yan* adlı meşhur terceme-i hâl kitabının, adı bilinmeyen bir müellif tarafından yapılan hülâsasıdır. A. Ateş, Brockelmann tarafından GAL'de zikredilen diğer yedi Vefeyât muhtaşarı'na benzemediği anlaşılan bu nushanın müellif hattı ile yazılmış olabileceğini ve H. VII veya VIII. yüzyıla ait bulunduğunu, ayrıca, Muhtaşar'ı hazırlayan şahsın, Vefeyât'ı yalnız hülâsa etmekle iktifa etmediğini ve asıl eserde bulunmayan bazı şahısların terceme-i hâlini de eklediğini söylemesine rağmen, yapılan satbî bir karşılaştırmanın, onun ilâve yapmadığını, bilakis bir çok malûmatı atladığını gösterdiğini bildiriyor.

5. *Tārīhü'l-umerâ'i't-Ṭāleviyyi'l-Artukî* (Burdur, Vakıf ve Halkevi Ktp., Nr. 1231):

Sayın A. Ateş tarafından adı tesbit edilemeyen bir müellif tarafından Artuk-oğulları hakkında yazılan 47 varaklık bu eser; Kanunî Süleyman zamanında Suriyede yaşadığı anlaşılan, Artuklu soyundan «Emîr İbrâhîm Bey eṭ-Ṭālevî» ye ithaf edilmiştir.

İçindeki malûmat umûmiyetle elimizde bulunan kaynaklardan derlenmiştir. A. Ateş «Müellif kendi bildiklerini ve sözlerine güvenilir kimselerin verdiği bilgileri eserine ilâve ettiğini söylüyorsa da XVI. yüzyılda Artuk-oğulları hakkında mühim şifahî bilgilerin mevcut olabileceği kabul edilemez» diyor.

Eser hakkında A. Ateşin verdiği malûmatı böylece hülâsa ettikten sonra, müellifi hakkında bir tahminde bulunmak istiyorum:

1014/1605 tarihinde vefat eden ve *Sānihātu dumāl-kaşr fî muṭarahaṭi benî'l-kaşr* adında bir eseri olan Dımışklı Derviş Muḥammed b. Aḥmed b. Ṭālū, «Eṭ-Ṭāleviyyu'l-Artukî» nisbesi ile anılmaktadır (Bk. Brockelmann, GAL. Suppl. II, s. 384). Ben Artuklulara ait kitabı bu zâtın yazmış olacağını zannediyorum. Onun 1014'te ölmesi Kanunî devrinde (926-975) eser yazmış olabileceğini gayr-i mümkün kılmamaktadır. Çünkü Sānihāt'ını 981'de yazmıştır (Bu hususta bk. O. Rescher, *Weitere arabische Handschriften der Köprülü Bibliothek nebst anderen der Yeni Ğamiç und Nūr-i oṭmaniye*. MSOS 1912, II. Abt., s. 19 ve not 1; Nuru Osmaniye Ktp., Nr. 3947'deki nusha münasebetiyle).

Yine bir seyahat-nâme (Rihle) yazmış olan Aḥmed b. Muḥammed i't-Ṭālevî adlı diğer bir müellif bilinmektedir (GAL. Suppl. II, 489). Bunun Sānihāt müellifinin babası olduğu (Brockelmann'a göre belki bizzat kendisi!) anlaşıyor. Ben bu noktayı da gözönünde bulundurarak Artuklular tarihinin bu baba-oğuldan birisi tarafından yazıldığını ihtimal dahilinde görüyorum. Şimdilik ortada bu ihtimali gayr-i vârid kılaacak bir sebep yoktur.

* * *

İşte verdiğimiz bütün bu izahat Sayın A. Ateş'in yazısının, ilim âlemine ne kadar önemli eserler ve kıymetli yazma nushalar tanıttığını anlatmağa kâfidir. Bundan dolayı kendisine çok şey borçlu olduğumuz aziz hocamızı tebrik etmek, bizim için zevkli bir vazifedir.

ADNAN SADIK ERZİ

Beşir Çelebi: Tevârih-i Âl-i Osman. [Yayınlayan:] İsmail Hikmet Ertaylan, Türk Edebiyatı Tarihi Ord. Profesörü. İstanbul: 1946 Ayaydın Basımevi. (3, 188 S.) 12° = Türk Edebiyatı örnekleri IV., İstanbul Üniversitesi yayınlarından. Edebiyat Fakültesi Türk Dil ve Edebiyatı Dalı, Nr. 6.

Bu eser, Sayın Ord. Prof. İsmail Hikmet Ertaylan'ın 3 sahifelik küçük bir önsözünden ve Osmanlı tarihine âit 189 sahifelik bir yazmanın faksimilesinden ibarettir.

1. Faksimilesi verilen ve tanınmış kitap meraklılarından B. İzzet Koyunluoğlu'nun kütüphanesinde bulunduğu bildirilen yazmanın evsafı hakkında en ufak bir bilgi vermeyen önsözde Prof. Ertaylan evvelâ Beşir Çelebi'nin hayatından bahsetmektedir. Hiç bir kaynak gösterilmemesine rağmen «*Hikâyet-i Beşir Çelebi*» adlı menakıb-nâmeye istinaden verildiği kolaylıkla anlaşılan bu malûmata göre Beşir Çelebi, Fatih Sultan Mehmed zamanının büyük âlimlerinden imiş. «885 H. de (855 olacak!) hükümdarlık tahtına oturduğu zaman ilk işi adını sanını duyduğu ulemâ ve fuzalâyı etrafına toplamak olan Fatih, Karamanda ünü dalbudak salan Beşir Çelebiyi, Karaman-oğullarına hususî bir mektup yazdırarak, pâyitahtına celb etmiş; daha ilk musahabetlerinde ilim ve irfanına hayran olduğu bu zâtı yanından ayırmamış ve kendi bilgilerinden istifade etmek arzusuyla Beşir Çelebi'yi telifâta teşvik etmiş». İşte evvelce yayınlanan *Hikâyet-i Beşir Çelebi ve Menâkıb-ı Belde-i Edirne* ile burada bahis konusu edeceğimiz *Tevârih-i Âl-i 'Osmân* adlı eserler o telifâtınmış!

Sayın Prof. Ertaylan'ın karihası ile *Hikâyet-i Beşir Çelebi*'den neş'et eden ve başka hiç bir esaslı ve esasız kaynak ile tevsik olmasına imkân bulunmayan bu izahâtta sonra *Tevârih-i Âl-i 'Osmân*'ın başındaki bir manzûme mevzu-bahs ediliyor ve aynen şöyle deniliyor: «Bir kere manzûm mukaddimesi, Beşir Çelebinin de muasırları gibi zamanında râyic olan ulûmun hemen kâffesinde malûmatı olduğunu göstermektedir. O da Ahmedîler, Ahmed Dâîler, Şeyhiler gibi hem tabib, hem tarihçi, hem de edip ve şâirdir.»

Hemen bildirelim ki Sayın Ord. Prof. Ertaylanın bütün bu söylediklerinin hakikatle hiç bir ilgisi yoktur. Çünkü kendilerinin bu mütalealarına esas teşkil eden ve Beşir Çelebi tarafından yazıldığına zâhib olunan mukaddime, ekseriyet itibariyle meşhur şâir A h m e d î'nin (ölm. 815/1412) İskender-nâme'sinin arkasına eklediği *Dâsitân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i 'Osmân*'dan alınma bir parçadır! İlk 23 beyit A h m e d î'deki «*Âğâz-ı dâsitân*» kısmının bir beyit noksanıyla aynıdır. 24 ve 25. beyitler «*Emâret-i 'Osmân ve şîfât u sîret-i ân*» kısmının 1 ve 2. beyitleridir. Her iki metnin karşılaştırılması bu hususu açıkça göstermektedir:

A h m e d î, Dâsitan-ı Tevârih-i Mülük-i Âl-i 'Osmân. N. Sami Banarlı neşri¹. Türkiyat Mecmuası, VI, 1939, s. 113-115:

Beşir Çelebi, Tevârih-i Âli 'Osmân², s. 1-2:

25 Bir gün ol Sultan Alâeddin saîd	۱ برکون اول سلطان علی الدین سعید
Sordı nolur hâl i gazî vü şehid	صوردی نو اولور حال غازی بی شهید
26 Bildi anı kim gazâ key iş olur	۲ بیلدی آنی که غزا کی ایش اولور
Gazilerin haşrı bî teşviş olur	غازی اولانک ایشی تشویش اولور
37 Dâr-ı küfre saldı orâdan çeri	۱۲ دار کفره سالدی اورادن چری
Ki iller urub öldüreler kâfiri	که ایلر اوروب قتل ایدهلر کافری
38 Anda Ertuğrul çoğ itdi kârzâr	۱۳ انده اردوغرول چوق ایتدی کارزار
Lâcerem oldu cihanda nâmdâr	لاجرم اولدی جیهانده نام و دار
48 Yürüdi Söğüt iline geldi ol	۲۲ یوریدی سوکوت ایلنه کلدی اول
Kılıcıyla ol yurayı aldı ol	کلیج ایله اول ارای آلدی اول
49 Bunun üstine çu geçdi az zaman	۲۳ بونک اوستینه چو گچدی آز زمان
Yüzini döndürdü andan bu cihan	یوزنی دوندردی اندن بو جهان
51 Oldı Osman bir ulu gazî kim ol	۲۵ اولدی عثمان بر اولو غازی که اول
Nireye kim vardiyise buldı yol	نیره واردی ایسه بولدی یول

2. Yine Sayın Prof. Ertaylan «Üslûb, ifade ve mündercât itibariyle Tevârih-i Âl-i 'Osmân adlı anonim vekayi-nâmelere pek benzeyen bu eser hatıra iki mühim eihet getirmektedir: Biri Beşir Çelebi'nin de diğer bir çok eski tarihçilerimiz gibi bu eski anonim Tevârih-i Âl-i 'Osmân'lardan istifade etmiş olması keyfiyetidir. Diğer ise Beşir Çelebi tarihinin bu anonim tarihlere mehzaz olarak bir eser ve belki de aynen o anonimlerden birinin aslı olması keyfiyetidir» dedikten sonra her halde bu eserin de Edirneli Oruç b. 'Âdil'in *Tevârih-i Âl-i 'Osmân*'ı gibi müellifi malûm bir eser olmak itibariyle kıymeti büyüktür» mütalesinde hulumuyor.

Bu satırları okuyan bir kimse eserde Beşir Çelebi tarafından telif olduğunu gösteren bir kaydın bulunduğunu, Profesörün de bir usul hatasına düşerek önsözde bu kaydı belirtmeyi ihmal ettiğini zannedebilir. Fakat hakikat hiç de böyle değildir: Biz bütün eseri baştan sona kadar okuduk ve onun Beşir Çelebi tarafından yazıldığına delâlet edebilecek en ufak bir kayıt dahi görmedik. Maamafih bu zahmeti ihtiyar etmemize hiç te lüzum yoktu. Çünkü Prof. Ertaylan'ın, kitabı baştan başa okumaktan sarf-ı nazar, hattâ yapıklarına üstünkörü bir nazar dahi atfetmediği anlaşılıyordu. Bu külfete katlanmayan bir kimse in de, eserin Beşir Çelebi'ye âdiyetini gösterebilecek olan ve her hangi bir satır arasına sıkışmış kaydı bulup çıkarması imkânsızdı.

Filhakika Prof. Ertaylan'ın «Beşir Çelebi'nin manzum eseri belki de sadece

1 Bu neşir hakkında bk. Belleten, C. IV, Sayı 14-15, 1940, s. 267 v.d.; Ahmed Ateş, *Metin tenkidî hakkında*. Türkiyat mecmuası, C VII-VIII, 1, 1942, s. 261 v.d.

2 *Tevârih-i Âl-i Osman* metnindeki imlâ yanlışlıkları, nusha hakkında bir fikir vermek üzere aynen bırakılmıştır.

bu tarihin başındaki — yukarda bahsettiğimiz — mukaddimecikten ibaret değildir» demesi bizim bu düşüncemizde ne kadar haklı olduğumuzu ispat eder. Çünkü faksimile edilen nushanın 8, 21, 23, 27, 30-32, 40, 41, 42, 44-45, 47, 49, 54, 58-59, 60, 64, 65-66, 69, 71, 72, 73, 75, 76, 78, 81, 84, 86, 94, 100, 102, 103, 117, 131, 137, 138, 143, 144, 146, 161, 163, 164, 175 ve 176. sahifelerinde metin arasına sıkışmış olarak bazan pek uzun, bazan da kısa manzûm parçalar bulunmaktadır. Bir kısmı yine A h m e d î'nin *Dāsītān-ı Tevārîh-i Mülūk-i Âl-i 'Osmān*'ından alındığı anlaşılan bu parçalar, Sayın Prof. Ertaylan'ın gözüne çarpmış olsa idi, Beşir Çelebi'nin başka şiirleri olabileceğinden «belki» diye bahsetmez ve her halde yine bir takım garip mutaleâtta bulunmaktan kendisini men edemezdi.

Son derece hüsn-i niyet göstererek, Profesörün bu manzûmelerin farkına vardığını ve her hangi bir sebebe bir mütalea dermeyeran etmekten sarf-ı nazar ettiğini, yukarıya aynen koyduğumuz cümleyi de dalgınlıkla yazdığını kabul etmek bile, yine kendilerinin kitabı okumak değil hattâ yapraklarını bile çevirmediğini emniyetle söyleyebilmemiz için ortada kâfi derecede sebep vardır. Zira Sayın Prof. Ertaylan, herhalde, yayınladığı nushanın en sonunda (S. 188): «*Sene 876, Vak'a: Sultan Muhammed Kostantaniyye'de karar idüb dururken Uzun Hasan çerisiyle Yusufça Bey gelüb Tokat şehrini urub... Sultan Muhammed'in oğlu Sultan Mustafa Karaman pâdişahiydi, Yusufça Bey üzerine hücum idüb... Yusufçayı dutub esir idüb babası Sultan Muhammed'e Kostantaniyye şehrine gönderdi; Allahu a'lem bi's-savâb. Temmet bi-'avni'llahi hüsn-i tevfik*» ibaresine dayanarak eserin Fatih Sultan Mehmed zamanında yazıldığını zannediyor³. Halbuki S. 141'de «... bu zaman kim Sultan Bâyezid b. Muhammed Han tahta geçüb karar itmiş, hicretin bu yılında, Sene 886, Ungurus elçi gönderdi.» ve yine S. 142'de *Sultan Bâyezid . . . çok çok şükürler itti, didi kim el-hamdu lillah babam merhûm şehr-i Kostantaniyye'yi feth itti, bana dahi Şeddâd'ın Ungurus vilâyetinden kılıcı geldi . . . ol kılıc Sultan Bâyezid'in haznesindedir; bu tarihin yılında vâki oldu, Sene 891*» denilmektedir ve bu kayıtların farkına varılabilmesi için kitabın dikkatle okunması lâzım değildir. Çünkü eserin Fatih devrinde yazılmadığını isbat eden 886 ve 891 tarihleri yazı ile değil, göze çarpacak derecede iri olarak rakamla yazılmıştır!

3. Bu durum karşısında zihinde gayr-i ihtiyarî olarak «Acaba Sayın Prof. Ertaylan, *Tevārîh-i Âl-i 'Osmān*'ın Beşir Çelebi'ye âit olduğunu neye istinaden ileri sürdü?» diye bir soru uyanıyor. Bu soruyu cevaplandırmak — kendilerinin hiç bir açıklamada bulunmamalarına rağmen — pek güç değildir. Şöyle ki: H. 1080 tarihinde istinsah edilen *Tevārîh-i Âl-i 'Osmān*'ın sona erdiği sahifeyi (S. 188) takip eden 189. sahifede dört beyitlik farsça bir manzûmeden sonra aynı müstensih eliyle yazılan «*Hülâsa-i erbâb-ı ulûm, muhtâr-ı ashâb-ı hudûd u rûsûm . . . deryây-ı muhîti fazl u irfan, mecma'-ı menâbi'-i tahkik u îkan . . . merhûm firdevs - âşiyân Beşir Çelebi aleyhi'r-rahmeti ve'l-gufrân Mahrûse-i Edirne huffet anî'l-mekârih'l-hafiyye ve'l-celiyye hakkında yazdıkları risâle-i*

3 S. 2, st. 18-20: «Fatih zamanı dil ve edebiyatına tarihî bir örnek ve bir vesika olan bu değerli eser,»; S. 1, st. 19-21: «Fatih. Beşir Çelebi'yi telifata teşvik etmişti. T. Âl-i Osmân o telifâtandır,».

şerife manzûrumuz olub bürheten ft'z-zaman (mine'z-zaman olacak!) *beş saat mikdarı evanda* (iyi okunmuyor!) *istinsahtı müyesser olup şemtm-i nûkheti ferah-fezâ ve kelimât-ı hikmet - nûmâsı mey- âsâ cana ruh- bahş olduğu . . .* şeklinde bir kayıt görülmekte ve bu kaydın bulunduğu sahifeden sonra *Hikâyet-i Beşir Çelebi*'nin başladığı anlaşılmaktadır. Sayın Prof. Ertaylan'ın ayrı bir kitap hâlinde yayımlandığı (Bk. *Tarih-i Edirne. Hikâyet-i Beşir Çelebi*. [Yayımlayan]: İsmail Hikmet Ertaylan, Türk Edebiyatı Tarihi Ord. Profesörü. İstanbul: 1946 Ayaydın Basımevi. 2, 21 S.8° = Türk Edebiyatı Örnekleri III. İstanbul Üniversitesi yayınlarından. Edebiyat Fakültesi Türk Dil ve Edebiyatı Dalı. Nr. 3) menâkıb mahiyetindeki bu risalenin dahi Beşir Çelebi tarafından yazılmadığını anlamamanın pek kolay olduğunu, bu hususta müstensihin ifadesine inanmamak lâzım geleceğini, ayrıca daha bir çok güzel nushaları bulunduğunu, ilk defa kendilerince ortaya atılmadığını, hattâ hakkında yazılar yazıldığını (Bk. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver, *Fatih ve Hekim Beşir Çelebi*. Türk Tıp Tarihi Arkivi, Nr. 21-22, 1943; krş. aynı müell., *İstanbul Üniversitesi tarihine-başlangıç. Fatih, Külliyesi ve zamanı ilim hayatı*. İst. 1946, s. 226-7) burada uzun boylu izah etmek istemiyorum. Fakat *Hikâyet-i Beşir Çelebi* hakikaten Beşir Çelebi tarafından yazılmış olsa bile onun Tevârih-i Âl-i 'Osman ile aynı mecmuada yazılı bulunmasından ve yukarıda suretini dercettiğimiz kayıttan Tevârih'in de Beşir Çelebi'nin eseri olduğu neticesine varılamayacağı her türlü izahın müstağnîdir.

4. O halde bu eserin mahiyeti nedir? Kimin tarafından yazılmıştır ve ancak çok kıymetli veya yegâne yazmalar mevzubahs olunca tatbik edilebilecek olan, faksimile şeklinde neşredilmeğe değer mi? sualine cevap vermemiz gerekiyor.

Hemen söyleyelim ki bu eser Fr. Giese tarafından yayınlanan (Bk. *Die Altosmanischen anonymen Chroniken* تواریخ آل عثمان. In Text und Übersetzung hrsg. v. Dr. Friedrich Giese. Teil I: Text und Variantenverzeichnis. Breslau: 1922 im Selbstverlage. V, 421, 171 S. 8°) Anonim *Tevârih-i Âl-i 'Osman*'ın bozuk ve noksan bir nushasından başka bir şey değildir.

Filhakika Giese anoniminde en başta bulunan 24 beyit Prof. Ertaylan'ın yayınladığı yazmada yoktur ⁴. Fakat 25 - 68. beyitler, yazmadaki 1-44. beyitlere tekabül etmektedir. (Giese anonimindeki ve dolayısıyla Ertaylan nushasındaki bu manzûmenin ve metin arasındaki diğer bazı manzûmelerin Ahmedî'den alındığı ilk defa Paul Wittek tarafından ortaya konmuştu. Bu hususta bk. *Les Ghazis dans l'histoire ottomane*. Byzantion, XI, 1936, s. 303 - 304).

Prof. Ertaylan nushası, bu manzûmeden sonra «*Rüviyân her birini bir tevârihten alub cem^c idüb bu kitabı (1) olundu kim kendüden sonra sözleri yâdigâr ola; her kim bu kitabı mütalea kıla dahi cem^c ideni hoyr duâ ile yâd kıla; Hak Teâlâ hazreti ânun âkıbetin hayr eyliye*» cümleleriyle başlamaktadır.

Bu cümlelerin Giese anonimindeki (Bk. S. 3, Satır 22) «*Her birini bir tarihten bulub cem^c idüb bir kitab olundu kim benden sonra sözlerim yâdigâr ola ve her kim bu kitaba mütalea ide dahî cem^c ideni hayr duâ birle ana; Hak Teâlâ ânun âkıbetini hayr eyliye*» fıkrasının bir iki kelime hariç, aynı olduğu

⁴ Prof. Ertaylan'ı yanıltan ve her iki eserin ayniyetini farkedememesine sebep olan şey her halde bu noksanlık olsa gerektir.

açıkça görülmektedir. Bu karşılaştırmaya devam edilince bütün kitabın Giese anoniminin—bazı ufak istinsah farklarıyla—aynı olduğu anlaşılıyor⁵. Bilmünasebe yukarıda (S. 183, st. 18-22) naklettiğimiz en son cümlesi de Giese anoniminde S. 113, st. 22-28'de ki cümleye tekabül etmektedir.

Verdiğimiz bütün bu izahat Sayın Ord. Prof. Ertaylan'ın ne büyük bir hataya düştüğünü ve tenkidli baskısı dahi bulunan malûm ve meşhur bir eserin kötû bir nushasını faksimile ettirmek suretiyle İstanbul Edebiyat Fakültesini ne kadar zarara soktuğunu kesin bir şekilde göstermektedir.

5. Şimdi Sayın Ord. Profesörün bu hareketinin bir derece olsun mazur görülmesine imkân bulunup bulunmadığını da belirtmek icab ediyor.

Malûm olduğu vechile gerek Giese'nin neğine esas olan ve gerekse yeni yeni meydana çıkan *Tevârih-i Âl-i 'Osmân* nushaları sona eriş bakımından farklıdır; bazıları Fatih ve II. Bayezid, bazıları ise I. Selim hattâ Kanunî Süleyman devrine kadar geçen vekayii ihtiva etmektedirler.

Acaba bu nushalar arasında tıpkı Prof. Ertaylan'ın faksimilesini yayınladığı nusha gibi Şehzâde Mustafa b. Fatih Mehmed'in Yusufça Mirza ile olan savaşına ve Yusufça Mirzanın esir edilip İstanbul'a gönderilmesine âit fıkra ile sona eren diğer bir nusha mevcut değil midir?

Eğer böyle bir nusha ele geçmemiş olsa idi Prof. Ertaylan'ın hiç olmazsa bir hususiyeti olan bir nushayı tanıttığına, böylece önemsiz dahi olsa ufak bir hizmette bulunduğuna hükmedilebilirdi.

Fakat maalesef buna da imkân yoktur. Çünkü meselâ Viyana'da bulunan bir nusha aynen Prof. Ertaylan'ınki gibi bitmektedir (Bk. G. Flügel, *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der k. k. Hofbibliothek zu Wien*, II, 1865, s. 207 = Nr. 983; krş. F. Giese, *Einleitung zu meiner Textausgabe der altosmanischen anonymen Chroniken tewârih-i âl-i 'Osmân*, *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte*, I, 2/3, 1922, s. 54 ve *Die altosmanischen anonymen Chroniken*, I, Text: S. 113; Variantenverzeichnis: S. 355).

•••

Bütün bu açıklamalardan sonra herhangi bir şahsî mutaleada bulunmaktan çekiniyorum.

Fakat Sayın Ord. Prof. Ertaylan'ın hüsni niyetle hareket ettiğini, bununla beraber bir Üniversite çatısı altında neşriyat yapabilmek için sâdece hüsni niyetin kâfi gelebileceğini belirtmekten de kendimi men edemiyorum.

ADNAN SADIK ERZİ

★

İ. Hikmet Ertaylan: *Varoart Ali Paşa*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. II, Sayı 3-4 (31 Mayıs 1948), s. 155-170.

Sayın Ord. Prof. İ. H. Ertaylan bu yazısında «*Varoart Ali Paşa*» tarafından

⁵ Bu farkları tabii görmek lâzımdır. Giese neğrinde de 153 sahifelik metne esas olan nushaların varyantlarının 421 sahife tutması bu düşüncemizde ne kadar haklı olduğumuzu gösterir.

yazılan ve onun kendi terceme-i hâminden bahseden yazma bir mesnevî'nin fak-similesini yayınlamakta (S. 155-164), müteakiben bu mesnevîyi hülâsa etmektedir (S. 165-170).

Sayın Profesör her nedense yayınladığı yazmanın nerede bulunduğunu, bir mecmua içinden mi alındığını, yoksa müstakil bir risale mi olduğunu açıklamadığı gibi haricî evsafı hakkında da hiç bir şey söylemiyor. Herhangi bir metin yayınlanırken bu hususların aslâ ihmal edilemeyeceğini söylemeye bilmem lüzûm var mı ?

Ayrıca Sayın Prof. Ertaylan mesnevîyi yazan «Varvarî Ali Paşa»nın kim olduğunu, mesnevînin ne ad taşıdığını ve hangi tarihte yazıldığını dahi bildirmiyor.

Bütün bu noktalar hakkında elimizden geldiği kadar biraz izahat verelim :

a) En sondaki (S. 164)

Tamam oldu be-minnet-i bâri
Makâlât-ı Aliyy-i Varvarî

beytinden anlaşıldığı veçhile mesnevî büyük bir ihtimalle «Makâlât-ı Ali Varvarî» adını taşımaktadır.

b) Bu «Ali Varvarî», muhtelif eyaletlerde bulunduktan sonra Sultan İbrahim zamanında 1058 tarihinde, Sivas eyâleti beylerbeyisi iken isyan eden ve nihayet İbşir Paşa tarafından öldürülen Vardar - Varvar Ali Paşa'dır (Bk. M. Sûreyya, *Sicill-i Osmanî*. III, 1st. 1311, s. 513; Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*. Trad. Hellert. C. X, s. 139, 146 v. d. ; krş. *Na'îmâ tarihi*. C. IV, s. 239, 267 - 271).

c) Mesnevî'nin ne zaman yazıldığı meselesine gelince : «Varvarî Ali Paşa», Sultan İbrahim devrinde Bolu sancak-beyi iken «bir mâh-ı enver» in tulû ettiğini, «cehanî adile münevver» kıldığını, bunun adının «Muhammed Paşa» olduğunu söylüyor. İşte bu Muhammed Paşa'nın lûtfu ile «Bosna iline vali» tayin edildiğini bildirerek mesnevisine son veriyor.

Burada mevzubahs olan «Muhammed Paşa», hiç şüphesiz 1053/1643'te Sadr-ı âzamlığa geçen ve 28 Şevval 1055'te de azledilen Sultan-zâde Mehmed Paşa'dır (Bk. Hammer, C. X, s. 44, 107).

Diğer kaynaklardan ise Varvarî Ali Paşa'nın 1054 yılında Bosnaya tayin edildiği öğrenilmektedir. (Bk. E. de Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*. Hanovre 1927, s. 172). Buna göre, mesnevînin 1054-1055 yılları arasında yazıldığı kesin olarak meydana çıkmaktadır.

Açıklanması ihmal edilen bütün bu noktalardan sarf-ı nazar, Sayın Prof. Ertaylan'ın yaptığı hülâsa da yanlışlıklarla doludur. Buna kendilerinin metni dikkatli bir surette tedkik etmemesi, bir çok beyitlerin manasını anlamaması, ayrıca bir çok tarihî istilâhlar hakkında en ufak bir fikir edinmeden böyle bir hülâsa yapmaya teşebbüs etmesi sebep olmuştur. Bu hususta bir kaç misal verelim :

Prof. Ertaylan'ın metninden anladığına göre «Varvarî Ali Paşa, Sultan Ahmed devrinde (Hiç şüphesiz I. Ahmed) Saray'daki Büyük-oda'da on yıl hizmet

ettikten sonra doğancı olmuş. Kendisinin çok iyi bir doğanı varmış: pâdişah bir gün onun elinden bu doğanı alıp bir kerkes ardından havaya salmış; doğan kerkesi avlayıp ovaya düşürmüş. Bunun üzerine pâdişah memnun olarak kendisine dile benden ne dilersen demiş. O da kendisinin seferli edilmesini rica etmiş; pâdişah ricasını kabul ederek onu seferli yapmış ve kaftan giydirmiş. »

Halbuki metin tamamiyle bunun aksini ifade etmektedir. Çünkü:

İdüb andan Saray-ı Hasa ferman
Beni aldı Büyük-odaya Sultan
beytinden (Bk. Metin, S. 156, st. 9) sonra gelen:
Oturak oldum on yıl cân u dilden
İderdim hizmetim geldikçe elden
Bihamdillah doğancı oldum andan
Olub mesrur kâm aldum cihandan

beyitleri (Bk. Metin, S. 156, st. 11 - 12) «Varvarî Ali'nin «Doğancı» olduğunu, yani Büyük-oda'dan terfi etmek suretiyle çıkıp Doğancı odasına geçtiğini açıkça göstermektedir (Doğancı odası hakkında bk. Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray teşkilâtı*, Ankara 1945, s. 308 not 2, 311). Müteakiben «Varvarî Ali»nin doğancılığı esnasında bir avdan sonra pâdişahla aralarında geçen muhavere şöyle anlatılıyor (Metin, S. 156, st. 18 - 19 - S. 157, st. 1 - 2):

Bakub ol dem dedi söyle murâdın
Bana arz eyle ahvâl-i fuâdın
Didim var bir kulun Büyük - oda'da
Seferli eylevüb irgir murada
Emekdâr u delir u dilfezâdır
Ne denlü iltifat etsen şezâdır
Ricamız oldu pes makhbûl-i sultan
Seferli idüb anı verdi kaftan

Sayın Prof. Ertaylan'ın yaptığı gibi bu beyitlerden Varvarî Ali'nin pâdişah'tan kendisini Büyük-oda'dan çıkarıp seferli yapmasını istediği manasını çıkarmak imkânsızdır. Çünkü o, yukarıda söylediği gibi, bu hâdiseden önce Büyük-oda'dan çıkmış ve Doğancı odasına geçmişti. Burada Varvarî Ali kendisinin değil, Büyük-oda'da kalan emekdarlardan bir arkadaşının seferli yapılmasını istediğini ve bu isteğine nâil olduğunu anlatmaktadır. Gerek gayet açık olan metnin ifadesi, gerekse Sayın Profesörün nazar-ı dikkatini celbetmeyen ve hemen yukarıdaki beyitleri takiben gelen şu parça bu hususu söz götürmez bir şekilde ortaya koyuyor (Metin, S. 157, st. 3-4):

Niyaz ehline yeter bu saâdet
Ge'e ahbabı hakkında şefaet
Garaz budur fenâ dünyada dâim
Ola eyilikle her kişi kaim

Ancak metni dikkatli bir şekilde takib etmemekten ve anlamaya çalışmaktan doğan bu gibi hatalara bir çok tarih yanlışlıkları da ilâve edilebilir.

Meselâ Prof. Ertaylan, S. 165'te, Ali Paşa'nın «yedi pâdişahın geldiğine şahid» olduğunu söylüyor. Filhakika metinde sırayla Mehmed, Ahmed, Mustafa, Osman, Mustafa, Murad ve İbrahim adlı pâdişahlar zikrediliyorsa da bunlardan her iki Mustafa bir kimsedir. Yani 1617-1618 ve 1622-1623 yıllarında olmak üzere iki defa tahta geçen I. Mustafa'dır. Binaenaleyh «Varvarî Ali Paşa» yedi değil altı pâdişah görmüştür.

Yine Prof. Ertaylan, «Varvarî Ali» nin Sultan İbrahim devrinde lütfunu gördüğünden ve kendisini Bosna'ya tayin ettirdiğinden bahsettiği «M u h a m m e d Pa ş a» nın Köprülü Mehmed Paşa olduğunu söylüyor. Yukarıda mesnevinin yazıldığı yılı tesbit ederken de belirttiğimiz vechile bu zât Sadr-ı âzam Sultan-zâde Mehmed Paşa'dır. Köprülü Mehmed Paşa Varvarî Ali Paşa'nın ölümünden çok sonra 1066'da Sadr-ı âzam olmuştur (Bk. H a m m e r, *Osmanlı devleti tarihi*. C. XI, İst. 1947, s. 8 v. d.).

Sadr-ı âzam olmadan çok evvel Köprülü'nün onu Bosna'ya tayin ettiremeyeceği bedihî olmakla beraber burada bir noktayı daha hatırlatayım: Varvarî Ali Paşa isyan ettiği zaman, bidayette kendisine karşı Köprülü Mehmed Paşa (O zaman Karaman beylerbeyi) gönderilmiş, vukua gelen çarpışmada Köprülü mağlûp olmuştur

Ayrıca Profesörün S. 170'te de mükerreren «derleme oğlanı», «derleme teşkilâtı» dediği şey de «devşirme oğlanı» ve «devşirme teşkilâtı» olacaktır.

Bütün bu gibi hatalara ilâveten Profesör 6 sahifelik hülâsasında, hakkında her hangi bir şey söylemeyi fazla gördüğümüz bazı garib mütalealar da ileri sürüyor (Bk. S. 170, st. 21, 26-27).

Bununla beraber Sayın Ord. Prof. Ertaylan'ın, oldukça enteresan olan bu mesnevinin faksimilesinin yayınlanmasına delâlet etmeleri şükranla karşılanmağa değer.

ADNAN SADIK ERZİ

Ord. Prof. İ. Hikmet Ertaylan: *Yüsuft-i Meddah. Yeni iki Varaka ve Gülşah nushası—Hamûşnâme—Dasitan-ı İblis-i Aleyhilla'ne ve Maktel-i Hüseyin.* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt I, Sayı 2 (1 Nisan 1946), s. 105-121.

Sayın Prof. İ. Hikmet Ertaylan kısa bir müddet önce, Y ü s u f î - i M e d d â h adlı bir şâir tarafından H. 770 yılında yazılan türkçe *Varaka ve Gülşah mesnevisinin*, kitap meraklılarından Bay İzzet Koyunlu-oglu'nun kütüphânesinde bulunan iyi bir nushasının faksimilesini yayınlamış; bu faksimileyle eklediği mukaddimede de 1168 ve 1282 tarihli iki nushadan bahsetmiş, ayrıca Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı'nın merhûm Kütüphâneler Müdürü Hasan Fehmi'de gördüğü diğer bir nushayı kaydetmişti (Bk. *Varaka ve Gülşah*. [Yayınlayan]: İsmail Hikmet Ertaylan, Türk Edebiyatı Tarihi Ord. Profesörü. İstanbul: 1945 Bîrhaneddin Erenler Matbaası. II, 47, vâ S. 80 = Türk Edebiyatı Örnekleri, I., İstanbul Üniversitesi yayınlardan. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dalı, Nr. 1).

Profesör bu yazısında ise, evvelâ, adı geçen mesnevînin yeniden ele geçen iki nushasını tanıtmaktadır.

Verilen izahata göre bu nushalardan birincisi Üsküdar'daki Selim Ağa Ktp., Nr. 591'de mukayyed olup H. 863 yılında istinsah edilmiştir. İlk ve son sahifelerinin faksimilesi de yazıya eklenen bu nushanın içinde Yūsufî'nin adı geçmemektedir ve «bütün hususiyeti okunaklı ve hareketli bir nesihle yazılmış olmasıdır».

Bu izahatın mezkûr nushayı tavsif bakımından gayr-ı kâfi olduğu muhakkaktır. Çünkü her hangi bir yazmanın ilmî bir şekilde tavsifi için her şeyden evvel malzemesinin (kâğıdının, cildinin, mürekkebinin) hususiyetlerinin, eb'adının varak ve her varakdaki satır sayısının ilh. bildirilmesi gerekir. Sayın Prof. Ertaylan'ın her nedense bunu yapmadığı görülüyor. Böylece yazma hakkında kâfi derecede bilgi edinilememiş oluyor.

Tanıtmaya çalışılan ikinci nusha ise B. Râif Yelkeneci'nin kütüphânesinde bulunmaktadır.

Bermutad haricî tavsifi lâyıkı vechile yapılmayan bu nushanın, H. 1222 yılında Sâlihü'r-Rüşdî adında birisi tarafından Karahisar-ı Şarkî'de istinsah edileu *Ahbârü'l-Ciber* adlı bir mesnevî ile beraber bulunduğu, «muahhar bir nusha olduğu», «nerede ve kimin tarafından yazıldığıının tasrih edilmediği» bildiriliyor. Ayrıca istinsah tarihi itibarıyla bunun Varağa ve Gülşâh nushalarının en yenisi olduğu söyleniyor.

Prof. Ertaylan, H. 1222 tarihinde istinsah edilen *Ahbârü'l-Ciber*'in yazısı ile *Varağa ve Gülşâh*'ın yazısı arasında bir fark olup olmadığını belirtmediği, açıkçası yazmanın tavsifini tam bir surette yapmadığı için bu son hükmü kabul etmek epeyce güçleşiyor. Çünkü Sayın Profesörün Varağa ve Gülşâh faksimilesi mukaddimesinde (Bk. S. 36) tanıttığı nushalardan biri H. 1282 yılında yazılmıştır!

Prof. Ertaylan, her iki nusha hakkında verdiği izahatı bitirirken «şimdiye kadar ele geçen Yūsufî'ye aid Varağa ve Gülşâh'lardan beş varyantın her bakımdan en mükemmelinin faksimile olarak yayınladığı Koyunlu-oğlu nüshası olduğunu» bildiriyor ve böylece 1945'te yaptığı hatayı aynen devam ettiriyor. Çünkü Prof. Fuad Köprülü senelerce önce Yūsufî'nin bu mesnevîsinden bahsetmiş ve bir nushasının Türkiyat Enstitüsünde bulunduğunu bildirmişti (Bk. *La littérature turque islâmique*. EI, IV, 1934, s. 991b). Buna rağmen Sayın Prof. Ertaylan faksimileye eklediği mukaddimele olduğu gibi bu yazısında da adı geçen nushadan hiç bahsetmemektedir.

Yine hayretle görüyoruz ki Sayın Ertaylan, F. Köprülü'nün daha 1926'da yayınlanan «*Türklerde halk hikâyeciliği tarihine âit bâzı maddeler. Meddahlar.*» adlı yazısında (Bk. Türkiyet Mecmuası, I, 1926, s. 12 not 2) Yūsufî'den (Yūsuf diye!) bahsederek onun Şeyh-oğlu'nun *Kenzü'l-küberâ*'sında dahi bazı manzûmeleri bulunduğunu bildirdiğinden haberdar olamamıştır (Krş. EI, IV, s. 993b).

••

Sayın Prof. Ertaylan, yazısının ikinci kısmında *Hâmûs-nâme*'den bahsetmektedir. «Köprülü Kütüphânesinde kayıtlı (Hangi kısımda ve hangi numarada?) manzûr mensur bir kaç risaleyi ihtiva eden yazma mecmuada»

bulunan bu eserin, Varaça ve Gülşâh nâzımı Yūsufî'nin didaktik mahiyette farsça bir mesnevisi olduğunu, 10 hikâye ve bir küçük manzum mukaddime ile hâtımeyle ihtiva ettiğini, herhangi bir mecliste insanın dilini tutmasının faziletini isbat ve gelişi güzel söz söylemenin bir çok felâketlere, hattâ ölüme sebebiyet verdiğini göstermek üzere H. 699 yılında yazıldığını bildiren Prof. Ertaylan «Bu tarihlerde vukua gelen bazı Anadolu hâdiselerini onlara şahsan şahid olanlardan dinlemiş olan Yūsufî, anlattığı hikâyelere bu hâdiseleri de misal olarak koyuyor. Bunlardan Hatır-oğulları hâdisesi ile Cimri vak'ası misal olarak gösterilebilir» diyor. Ayrıca yazmanın hangi varaklarına âid olduğunu bildirmeden 4 parça faksimileyi yazısına ekliyor.

Prof. Ertaylanın, *Hâmûş-nâme* hakkında verdiği bu izahatın hem tashihi, hem de tamamlanması gerekmektedir :

1. Evvelâ belirtelim ki, Prof. Ertaylan tarafından — numarası zikredilmeden ve ihtiva ettiği diğer eserlerin büyük öneminin farkına varılmadan — bahsedilen mecmua ve içindeki *Hâmûş-nâme* 20 seneyi mütevaciz bir zamandan beri bilinmekte ve bir çok neşriyâta mevzu teşkil etmiş bulunmaktadır.

Köprülü Kütüphânesinin I. kısmında 1597 numarada mukayyed olan ve 840/1437 yılında A h î ' A l î b. S e y d î H a s a n î l - H â f î z tarafından Bayburt'ta istinsah edilen mezkûr mecmuadan ilk defa Muallim Kilisli Rifat «*Sultan Veled ile muasır iki Türk şâiri*» adlı yazısında bahsetmiş, mecmuanın muhteviyatını ve bu arada Vrk. 100 b-104 a'yı işgal eden *Hâmûş-nâme*'yi tanıtmıştır (Bk. Türk Yurdu Mecmuası, C. V, Nr. 25, 1926, s. 64-68). Müteakiben F. T a e s c h n e r (*Futuwwa-Studien, Die Futuwabünde in der Türkei und ihre Literatur. İslamica*, V, 1930, s. 319-322) ve A b d ü l b â k î G ö l p ı n a r l ı (*Yunus Emre. Hayatı*. İst. 1936, s. 297-298) bu mecmuayı, dolayısıyla *Hâmûş-nâme*'yi tafsilâtlı bir şekilde tavsif etmişlerdir.

Nihayet, bir çok araştırmacılar tarafından mehzaz olarak kullanılan (Msl. bk. H. F e h m i T u r g a l, *Konya tarihinin mühim bir safhası. Muhtasar İbn Bîbîye göre Cimri vak'ası*. Konya mecmuası, Sayı 3, 1936, s. 161-2 [Burada Cimri'ye ait hikâye neşrolunmuştur]; F. N â f i z U z l u k, *Anadolu Selçukî devleti tarihi. İbn Bîbînin farsça Muhtasar Selçuknâmesinden*. Trc. M. Nuri Gençosman, Ankara 1941, s. 303) *Hâmûş-nâme*, Prof. F u a d K ö p r ü l ü (*Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları*. Belleten, C. VII, Sayı 27, s. 446-447, 453 not 1) ve A h m e d A t e ş (*Hicri VI - VIII. [XII - XIV.] asırlarda Anadolu'da farsça eserler*. Türkiyat mecmuası, C. VII - VIII, 2, 1945, s. 120) tarafından incelenmiştir.

İşte bütün bu neşriyâttan haberdar olmadığı anlaşılan Sayın Prof. Ertaylan malûmu — hem de gayr-ı ilmî ve nâkıs bir târzda — i'lân etmekten başka bir şey yapamamıştır.

2. Bu noktayı açıkladıktan sonra Sayın Profesörün hiç tereddüd göstermeden kabul ettiği *Hâmûş-nâme* müellifi Yūsuf veya Yūsufî ile *Varaça ve Gülşâh* mesnevisi nâzımı Yūsufî-i M e d d â h 'ın ayniyeti meselesini ele alalım :

a) Müellif *Hâmûş-nâme* mukaddimesindeki (Vr. 100 b):

که یوسف مر شہارا آن و این گفت

بگوش دوستان من چنین گفت

beytinde görüldüğü vechile adını «Yūsuf» olarak bildirmekte, «Der hatm-i suhan ve tāriḥeş» kısmındaki (Vr. 104 a):

خدا توفیق بخشد یوسفی را
که تا توحید گوید آن خفی را

beytinde ise kendisini «Yūsufî» olarak tanıtmaktadır. Vezin zarûretinden ileri geldiği muhtemel olan ve Prof. Ertaylan'ca hiç temas edilmeyen bu fark, müellifin «Yūsuf» ve «Yūsufî» isimlerinden hangisini taşıdığı hakkında kat'i bir şey söylenemeyeceğini gösteriyor. Bununla beraber, yine mukaddimedeki

بسی خوردم ز گفتارم تأسف
خدا رحمت کند بر جان یوسف

beyti bir dereceye kadar «Yūsuf» adı lehinde şahadet etmektedir. Fakat bu ada «Meddāḥ» sıfatının eklendiği hiç bir beyitte görülmemektedir. Halbuki Varaḳa ve Gülşāh nâzımı şimdiye kadar ele geçen eserlerinde adına daimâ «Meddāḥ» sıfatını da eklemektedir. Böylece, ufak dahi olsa, *Hāmūş-nâme* müellifi ile *Varaḳa ve Gülşāh* nâzımı arasında isim bakımından bir ayrılık meydana çıkıyor ki Prof. Ertaylan bu ayrılığı hiç kale almamıştır.

b) Vrk. 104 a'daki:

چو کردم این حکایت ختم زودش
بطا و صاد و خا تاریخ بودش

beytinden anlaşıldığına göre eserini 699/1299 yılında yazan *Hāmūş-nâme* müellifi

زمانی ره بقربت می کشودم
زمانی هم در ارزنجان بیودم

diyerek bir müddet gurbette dolaştığını, bir müddet te Erzincanda kaldığını bildirmek suretiyle zımnen pek genç olmadığını ihsas ediyor.

ازین غصه درین درد و درین سوز
بشظم آوردم این را من بسه روز

beytinde de pek derdli olduğu halde kitabını üç günde bitirdiğini, müteakib bir beyitte de kederli olmasa bu işi üç saatta da yapabileceğini söylüyor. Bu da kendisinin uzun zamandan beri nazımla uğraşan bir kimse olduğunu gösteriyor.

c) Okuyuculara, daima fenalığı görülen gevezelikten ve boşboğazlıktan sakınılması öğüdünü vermek üzere kaleme alınan ve bir pendnâme mahiyetini taşıyan bu eserin pek genç bir kimse tarafından yazılamayacağı da meydandadır.

Bütün bu noktaları gözönüne alırsak müellifin *Hāmūş-nâme*'yi en aşağı 30-35 yaşlarında yazdığına hükmetmek icab eder.

Bu duruma göre H. 699'da asgarî 30-35 yaşlarında olan nâzımın, *Varaḳa ve Gülşāh*'in yazıldığı H. 770'de takriben 100 yaşını geçmiş olması lâzım geliyor!

d) Halbuki Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı'nın bildirdiğine göre *Yūsufî*, *Varaḳa ve Gülşāh*'ı yazdığı yıllara yakın bir zamanda, 1361/763'de Candaroglu Kötürüm Bâyezid adına Ebu Miḥn'ef'den naklen *Maktel-i Hüseyin* adlı 3000 küsur beyitli bir mesnevî daha nazmetmiştir. Bu keyfiyet, onun 770 yıllarında pek faal olduğunu, binâenaleyh geçkin bir yaşta bulunamayacağını gösterir.

Esasen, eger Prof. Ertaylan, 1945'de *Varaḳa ve Gülşāh* faksimilesi mukaddimesinde (S. 2-3) yazdıklarını ve *Yūsufî* hakkında verdiği malûmatı hatırlasaydı, onun H. 770'de 100 yaşlarında olamayacağını, dolayısıyla *Hāmūş-nâme* nâzımı ile aynı şahıs olmadığını anlayabilirdi.

3. Sayın Profesörün, *Hâmûş-nâme* nâzımının «bazı Anadolu hâdiselerini, onlara şahsan şahid olanlardan dinlemiş olduğunu, bunlara misal olarak Hatir-oğulları hâdisesi ile Cimri vak'asının misal olarak gösterilebileceğini» söylemesi de doğru değildir. Çünkü anlattığı diğer hikâyelere ekseriyetle «şenîdem» (işittim) diyerek başlayan müellif Hatîr-oğlu isyanından bahseden hikâyeye:

چو اولاد خطیر از قوه دین شدند یاغی نهادند از نو آیین

ve Cimri'ye âit hikâyeye de:

درین نزدیک عهد ما یکی بود که خود را دایما درویش بنود

sözleriyle giriyor. Gerek bu her iki beyit ve gerekse buraya nakletmek imkânı olmayan müteakib beyitler onun bu vak'aları başkalarından dinlemiş olduğu hususunda en ufak bir îmayı dahi ihtiva etmemektedir.

Böyle bir sarahat olmasa bile Sayın Prof. Ertaylan, Hatîr-oğlu isyanının H. 675'te (Bu hususta bk. *Anonim Târîh-i Âl-i Selçuk*. Paris, Bibl. Nat. Suppl. P. 506 [E. Blochet, *Catalogue des manuscrits persans*, I, 1905, 440; Mükrimin Halil Yınanç, *Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Dergisi*, I, 1937, s. 39-50], bendeki kopya, s. 87; Akşarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*. Nşr. O. Turan, Ankara 1944, s. 99; Ebu'l-Meḥâsin Yūsuf b. Şeddād, *Baypars tarihi*. Trc. Şerefeddin Yalçkaya. İst. 1941, s. 76; krş. O. Turan, *Celâleddin Karatay, vakıfları ve vakfiyeleri*. Belleten, C. XII, Sayı 45, s. 48, not 90), Cimri hâdisesinin de H. 675-676'da (Bk. Osman Ferid Sağlam, *Şimdiye kadar görülmemiş Cimri sikkesi*, Belleten, C. IX, Sayı 35, s. 299-303) cereyan etmiş olduğunu göz önüne getirseydi eserini H. 699'da yazan bir kimse için, bir başkasından nakil keyfiyetinin pek az muhtemel bulunduğunu kolaylıkla farkedebilirdi.

Şuna da işaret edelim ki *Hâmûş-nâme* nâzımının bu iki vak'adan bahsediş tarzı, onun yaşı hakkında yukarıdaki tahminimizin doğruluğunu ve muahhar Yūsufî ile aynıyetinin vârid olamayacağını teyid eden diğer bir delildir!

.

Sayın Prof. Ertaylan, yazısının 3. kısmında yine Yūsufî-i Meddâḥ tarafından yazılan *Dâsitân-ı İblîs* (Yazıda yanlış olarak *İblîs-i I*) '*Aleghi'l-la'ne* adlı küçük bir mesnevîyi tanıtmaktadır. Prof. Ertaylan, «eline geçen» (Kendisinde mi? Yoksa başka bir kütüphânedeki mi? Mechul!) bu 19 sayfalık mesnevinin mevzuunu tahlil ettikten sonra, bir nüshası B. İzzet Koyunlu-oğlu'da, diğer bir nüshası da B. Râif Yelkeni'de bulunan «*Maḳtel-i Hüseyin*» den bahsetmektedir. Ne telif tarihi, ne de kimin için yazıldığı bilinen bu mesnevinin «ikinci nüshasından (Herhalde B. R. Yelkeni'deki olacak!)» İbn Yūsuf diye tanınan Muḥamm ed adlı birisi tarafından nazmedildiği anlaşılıyor.

Yukarda da kaydettiğimiz vechîfe Prof. İ. H. Uzunçarşılı, Yūsufî'nin Candar-oğlu Kötürüm Bayezid adına 3000 beyitlik bir *Maḳtel-i Hüseyin* yazdığını söylemektedir. Bunu nazarı itibare alan Prof. Ertaylan, eline geçen nüshaların kaç beyit, hattâ kaç sahife olduğunu bile bildirmemek suretiyle her hangi bir mukayese imkânını vermeden şöyle diyor: «Bu eserin nâzımı Yūsufî değil belki Yūsufî'nin oğlu İbn Yūsuf Muḥammed'dir... Belki Yūsufî'nin ayrıca bir *Maḳtel-i* vardır, bu İbn Yūsuf'un da ayrı bir *Maḳtel-i* vardır. Belki de bu

İbn Yūsuf hakikaten Yūsufî'nin oğludur ki bu bize ve edebiyatımıza hiç bir şey kaybettirmez, belki bir yeni şâir daha kazandırmış olur».

Sayın Prof. Ertaylan'ın burada da tamamen yanlışlığı anlaşılıyor. Çünkü :

1. Eğer Prof. Ertaylan yazısının 120. sahifesine koyduğu faksimileyi dikkatle okumuş olsa ve

نام ابن یوسف در محمد نام	داغی بو مقتلی که قلدی نظام
ابن یعقوب اکا دوّمه کان	ابن عبد الرحمن ابن عثمان
ابن طاری اول ابن شاه ولد	ابن حاجی معاش خامس جد ¹
نسل بو بکر کامل مختار	آسمی در انوک خداوندگار

beyitlerinde şâirin H. 719'da ölen Ulu Ârif Çelebi (bk. H. Ritter, *Mevlânâ Celâleddin Rûmî ve etrafındakiler*. Türkiyat Mecmuası, C. VII-VIII, 1, 1942, s. 278) ile kendi arasında beş kişiyi saydığını farketseydi onun H. 770'de hayatta olan Yūsufî ile aynı kimse olamayacağı gibi onun oğlu olması ihtimalinin de vârid bulunmadığını anlayabilirdi.

2. Profesörün İbn Yūsuf Muḥammed'den bahsetmekle edebiyat tarihimize «bir yeni şâir daha kazandırmış» olduğunu zannetmesi de yanlışdır. Çünkü o uzun yıllardanberi malûm bir şâirdir. Hattâ H. 923'te yazdığı ve Hazret-i Ali'nin Şalşâl adlı bir devle cenginden bahseden diğer bir mesnevîsi de bilinmektedir (Bk. Fuad Köprülü *Meddahlar*. Türkiyat Mecmuası, I, 1925, s. 9, not 3; aynı müell., *Türk Edebiyatı Tarihi*. İst. 1928, s. 298). Bazı mecmualarda da manzûmelerine tesadûf edilmektedir² (Bk. E. Blochet, *Bibl. Nationale. Catalogue des manuscrits Turcs*. I, 1925, s. 326 = Suppl. 361; Fırsat düşmüşken belirtelim ki H. 1026'da yazılan bu mecmuada Şeyyad Hamza'nın da şiirleri vardır).

Yazımıza son vermeden evvel burada bir noktaya daha işaret edelim. Sayın Profesör eserden şöyle bir beyit naklediyorlar (Bk. S. 119):

Raviler beyle rivayet eyledi
İbn-i Mehleh-i Lutaoglu söyledi

Bana kalırsa ikinci mısraın okunuşu iki bakımdan yanlışdır. Çünkü a) Bu şekilde vezin bozuluyor; b) Burada mevzubahs olan İbn Miḥnef, Ebû Miḥnef Lût b. Yaḥyâ b. Sa'îd b. Miḥnef b. Süleymi'-Ezdî diye tanınmaktadır (İbn Nedîm, *Kitabu'l-Fihrist*. G. Flügel neşri, I, 93; Brockelmann *GAL*, I, 658). Binaenaleyh bu mısraı «İbn-i Mehleh (Yani Mihnef!) Lutaoglu söyledi» diye okumak lâzım.

**

1 Burada bir yanlış olduğu muhakkaktır. Çünkü Ulu Ârif Çelebi'nin Hacı Maâş (I) adlı bir oğlu olduğu bilinmemektedir. Kendilerine müracaat ettiğim Prof. Dr. F. Nafiz Uzluk ta bu hususu kat'iyetle teyid ettiler. Binaenaleyh bu silsileyi bir tarikat silsilesi olarak kabul etmek daha doğru olur gibi görünüyor.

2 İstanbulda Şehid Ali Paşa kütüphanesinde, Nr. 2603 - 2604'te tam bir nüshası olan ve H. 956, 958, 959 yıllarında telif edilen 3 ciltlik *Tercümâna'l-laga*'nın müellifi de Yūsuf oğlu Pîr Muḥamməd'dir. Karamanda doğduğu ve Ankarada yaşadığı bilinen bu şâirin İbn Yūsuf ile bir kimse olup olmadığı hakkında birsey söyleyebilecek durumda değilim.

İşaret ettiğimiz bu gibi hata ve noksanlıklarına rağmen bu yazısıyla de — elinden geldiği kadar — Türk edebiyatı tarihinin biraz daha aydınlanmasına hizmet etmeğe çalışan Sayın Ord. Profesöre teşekkür etmek yerinde olur.

ADNAN SADIK ERZİ

Not:

Bu yazıların basımı esnasında kendileriyle konuşmak imkânını bulduğum Sayın ustamız Ord. Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Ahmed Dâ'î'nin 816'da divanını ithaf ettiği Halil Hayreddin Paşa'nın Burgoşlu Halil Hayreddin Paşa olduğu hususunda beni ikaz etmek lûtfunda bulundular. Ayrıca Umumî Ktp., Nr. 3286'daki *Tezkiretu'l-Evliyâ* tercemesinin nâmına yazıldığı Umur b. Ali Han'ın Gönük-bisar beyi Umur'la aynı kimse olmasının çok muhtemel bulunduğu kanaatını izhar ettiler. Burada kendilerine teşekkür ederim.

1948 YILI EKİM, KASIM VE ARALIK AYLARINDA TÜRK TARİH KURUMU KÜTÜPHÂNESİNE GELEN KİTAPLAR VE DERGİLER *

A

- Al-Amin Mahmoud: *Archeological discoveries in the north of Iraq*. Sumer 4 2 (1948) s. 180
- Argenti, Philip: *The expedition of the Florentines to Chios (1599)* John Lane: 1934 The Bodley Head 40+228 s.
- Avvâd, Mihail: *El Meâsir fi Bilâd ir-Rum ve 'l-İslâm*. Bağdat: 1948 91 s.
- Awad, Gurgis: *The most ancient manuscripts*. Sumer 4, 2 (1948) s. 220
- Awad, Michael. *Al-Ma'assir land and Sea Toll Barriers in Byzantine and Moslem Empires*. Bağdat: 1948 Al-Maarif printing press. 91 s.
- Aydınoğlu, Sakıp: *Abdurrahman Azzam Paşa*. Aylık Ansiklopedi 5, 55 (1948)

B

- Balkan, Dr. Kemal: *Ankara Arkeoloji müzesinde bulunan Boğazköy tabletleri*. İstanbul: 1948 Milli Eğitim basımevi. II+36 s.
- Baltrusaitis, Jurgis: *Etudes sur l'art médiéval en Géorgie et en Arménie*. Paris: 1929 Librairie Ernest Leroux. 105 s. 101 pl.
- Baqir, Taha: *Date list of Ishbi-Irra*. Sumer 4, 2 (1948), s. 103.
- Baqir, Taha: *Excavations at Harmal*. Sumer 4, 2 (1948), s. 137.
- Baqir, Taha: *The laws of Eshnunna from Tell Harmal*. Sumer 4, 2 (1948) s. 153.
- Basmachi, F.: *Mattara and Qal'at Jarmo*. Sumer 4, 2 (1948), s. 290.
- Basmachi, F.: *Supplementary report on the excavations at Tell Mattaraah and Qalaat Jokmo*. Sumer 4, 2 (1948) s. 134.
- Baykal, Kâzım: *Tarihte Bursa yangınları*. Bursa: 1928 Emek Basımevi 441 s.
- Beazley, J. D. *Hymn to Hermes*. AJA 52, 2 (1948) s. 336.
- Beeston, A. F. L.: *East and west in Sabaean inscriptions*. JRAS 1948 3 - 4.
- Benzing, J.: *Kirghiz proverbs from the Sphere of family life*. JRAS 1948, 3-4.
- Bodamialisade, Nejmi: *God and the universe the Gouran versified*. Nicosia: 1946 Shakespeare School. 60+61 s.

* Önemli dergilerin makaleleri yazarlarına göre alfabetik sıraya konmuştur.

- Bodamialisade, Nejmi Sagıp: *In memory of President Roosevelt 1882-1945*. Nicosia: 1946 Shakespeare School. 19 s.
- Boppe, A: *L'albanie et Napoleon (1797.1814)*. Paris: 1914 Librairie Hachette. 276 s.
- Bose, Nirmal Kumar: *Studies in Gandhism*. Calcutta: 1943 Indian Associated Publishing 358 s.
- Bossert, Ch. H.: *Meine beiden ersten Reisen zum Karatepe*. Sonderdruck Orientalia.
- Boutroux, Emile: *Nouvelles études d'histoire de la philosophie*. Paris: 1927 Librairie Félix Alcan. 245 s.
- Bozkurt, Haticz-M. Çığ-Güterboek: *Istanbul Arkeoloji müzele-rinde bulunan Boğazköy tabletleri*. I, II.
- Bréhier, Emile: *La philosophie et son passé*. Paris: 1940 Presses Universitaires de France. 16 s.
- Brockelmann Carl: *Geschichte der Arabischen Literatur*. Bnd. I, 2, 3 Supp.
- Broneer, Oscar: *The Dorian invasion: What happend at Athens*. AJA 52, 1 (1948) s. 111.
- Broneer, Oscar: *Notes in the Xanthippos Ostrakon*. AJA 52, 2 (1943).
- Broughton, Robert: *The Elogia of Julius Caesar's father*. AJA 52, 2 (1948) s. 323.
- Buren, Douglas: *Symbols of the Gods in Mezopotamian art*. Roma: 1945 Piazza Pilotta. 191 s.
- Bussy-Rabutin: *Histoire amoureuse des Gaules*. Paris. 157 s.
- Butterfield, H.: *Lord action*. London: 1948 Philip and Son. 24 s.

C

- Carpenter, Rhys: *The Greek penetration of the Bleak Sea*. AJA 52, 1 (1948).
- Caskey, John: *Notes on Trojan chronology*. AJA 52, 1 (1948) s. 119.
- Chabot, J.-B.: *Chronique de Denys de Tell-Mahré*. Paris: 1895 Librairie Emile Bouillon. 206 + 304 s.
- Chittenden, Jacqueline: *Diaktoros argeiphontes*. AJA 52, 1 (1948), s. 24.
- Cresson, André: *La philosophie Française*. Paris: 1944 Presses Universitaire de France.
- Czekanowski: *Polska Synteza slawistyczna w perspektywie ilosciowej*. Krakow: 1947 Nakladem Polskiej. 50 s.

Ç

- Çetintaş, Mımar Sedat: *Minare*. Aylık Ansiklopedi. 5,53 (1948).

D

- Daniel, John Franklin: *The Dorian invation. The setting.* AJA 52, 1 (1948), s. 107.
- Darkot, Prof. Besim: *Istanbul ilinin coğrafyası.* Aylık Ansiklopedi 5, 54 (1948),
- Denircioğlu, Dr. Halil: *Demokrasinin doğuşunda fertler.* Siyasi İlimler mecmuası. 18, 210 (1948).
- Demircioğlu, Dr. Halil: *Demokrasinin ilk doğuşunda partiler ve kavga-ları.* Siyasi İlimler Mecmuası 18, 211 (1948).
- Dirik, Kâzım: *Halıcılığımız.* Aylık Ansiklopedi 5, 55 (1948).
- Driver, G. R.: *Hebrew studies.* JRAS 1948, 3-4, s. 164.

E

- Ediz, Hasan Ali: *Çekoslavya.* Aylık Ansiklopedi 5, 54 (1948).
- Ediz, Hasan Ali: *Japonya.* Aylık Ansiklopedi 5, 55 (1948).
- Ediz, Hasan Ali: *Pakistan.* Aylık Ansiklopedi 5, 53 (1948).
- Emerson, Ralph Waldo: *Repräsentanten des Menschengeschlechts.* Leipzig 225 s.
- Eroğlu, Lütfi: *Kabinelerimizin tarihçisi «Osmanlı imparatorluğunda ve T. B. M. M. hükümetinde»* Aylık Ansiklopedi 5, 53 (1949).
- Eroğlu, Lütfü: *Bizde siyasi cemiyet ve partilerin tarihçisi.* Aylık Ansiklopedi 5, 52 (1948).
- Esen, Ahmet Bahtiyar: *Dizbağı nişanı.* Aylık Ansiklopedi 5, 52 (1948)

F

- Fagg, Bernard: *A fertility figure of unrecorded style from northern Nigeria.* Man 48, 140-155 (1948)
- Firdevsî: *The Shah-Namah of Firdausi the book of the Persian kings described by Wilkidson.* London: 1931 Humphrey Milford. 20 + 92 s. 24 pl.
- Furumark, Arne: *The chronology of mycean pottery.* Stockholm: 1941 Victor Pettersons. 155 s.

G

- Garbacık, Josef: *Kallimach jako diplomata polityk.* Karakow: 1948 Nakladem Polskiej. 162 s.
- Goethe, Johann Wolfgang: *Goethes Werke.* Herausgegeben von Richard Müller. Berlin. 30 Band.
- Goetze, Albrecht: *The Laws of Eshnunna.* Sumer 4, 2 (1948) s. 63
- Gökman, Muzaffer: *Istanbul kütüphaneleri rehberi.* İstanbul: 1947 Suhulet basımevi. 24 s.
- Gray, Alexander: *Adam Smith.* London: 1948 Historical Association. 27 s.

Güterboeck, Gustave : *The Hittite version of the Hurrian Kumarbi Myths : Oriental forerunners of Hesiod.* AJA 52, 1 (1948) s. 123

H

- Halbwachs, Maurice : *Leibniz.* Paris: Méllottée éditeur 158 s.
- Halphen, Louis : *Introduction à l'histoire.* Paris: 1946 Presses Universitaires de France. 99 s.
- Hancar, Franz : *Hallstatt-Kaukasus. Ein Beitrag zur Klärung des Kimmerier Problems.* Wien: 1947. Sonderdruck.
- Hanfmann, Georges : *Archeology in Homeric Asia Minor.* AJA 52, 1 (1948), s. 135.
- Hayes, William : *Recent additions to the Egyptian collection.* The Metropolitan Museum of Art 7, 2 (1948).
- The Hebrew University - Jerusalem, its history and development.* Jerusalem: 1948 Arzriel Printing works.
- Heiden, Konrad : *Adolf Hitler das zeitalter der verantwortungslosigkeit.* Zürich: 1939. 447 s.
- Homer : *Ilias. Übersetzt von Johann Heinrich Voss.* Leipzig: Bibliographische Institut 503 s.
- Homer : *Odysee übersetzt von Johann Heinrich Voss.* Leipzig: Bibliographisches Institut. 400 s.
- Household, H. W. : *Rome republic and Empire.* London: 1938 Dent and Sons. 2 vols.
- Huizinga, J. : *Erasmus.* Basel: 1936 Benno Schwabe. 256 s.
- Hurgronje, Snouck : *Mekka in the latter part of the 19th century.* London: 1931 Luzac and Co. 6 + 309 s. 20 pl. 2 hr.
- İbn-Hazm Al-Andalusi : *Halsband der Taube über die liebe und die liebenden.* Übersetzt Max Weisweiler. Leiden: 1944 E. J. Brill. 6+238
- Indian independence Bill,* 19 s.
- India statement by the cabinet mission and his excellency the veceroy.* London. 1946 9 s.
- India Statement by the mission dated 25 th may in reply to pronouncements by the Indian parties.* 12 s.
- Indian policy statement of 20 th februaru 1947.*
- Indian policy statement of 3 rd june 1947.* 6 s.
- Ingholt, Harald : *Rapport préliminaire sur sept campagnes de fouilles a Hama en Syrie.* Kabenhavn: 1940 Ejnar Munksgaard. 154. s. 48 pl.
- Irwin, John : *Masterpieces of Oriental art.* JRAS 1948 3-4 s. 105.
- İz b ı r a k, Dr. Reş at : *Jeomorfoloji.* Ankara: 1948 Güneş Matbaacılık ve Gazetecilik şrk. 386 s.

K

- Keyser, Eugénie: *Un de nos bijoux d'or Egyptiens*. Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire 1947, 4-6, s. 83-84.
- Khitrowo, B. de: *Itinéraires Russes en Orient*. Genève: 1889 Imprimerie Jules Guillaume Fick. 334 + 12 s.
- Kılıç, Altemur: *Berlin meselesi*. Aylık Ansiklopedi 5, 55 (1948).
- Kılıçoğlu, Hakkı: *Mısırda Firaunlar devri mumyaları*. Aylık Ansiklop. 5, 54 (1948).
- Kınay, Cavit: *Marshal planı ve İngiltere*. Siyasi İlimler mecmuası. 18, 210 (1948).
- Knolles, Richard: *The Turkish history from the original of that nation to the growth of the Ottoman Empire*. London: 1687. 2 vol.
- Kober, Alice: *The Minoan scripts facts and theory*. AJA 52, 1 (1948) s. 82.
- Koumaris, prof. John: *On the morphological variety of modern Greeks*. Man 48, 140.
- Kramer, Samuel: *New light on the early history of the ancient near east*. AJA 52, 1 (1948), s. 156

L

- Landsberger, B.: *Sam'al, Karatepe harabelerinin keşfi ile ilgili araştırmalar*. Ankara: 1948 T. T. K. basımevi. 114 s.
- Landsberger, B.: *Sam'al studien zur entdeckung der ruinenstaette Karatepe*. Ankara 1948 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 117 s.
- Lane, and Serjeant: *Pottery and glass fragments from the Aden Littoral with historical notes*. JRAS 1948, 3-4, s. 108.
- Lane, George: *Vocabulary to the Tocharian punyavantajataka*. JAOS supp. 8 1948.
- Leslau, Wolf: *Suplementary observations on Tigre grammar*. JAOS 68, 3 1948, s. 127.
- Levy, Selim: *Small text*. Sumer 4, 2 (1948) s. 132.
- Lewis, B.: *Ismā'ili notes*. Reprinted from BSOS 12, 3-4 (1945), s. 597-600
- Lewis, Bernard: *Land of enchanters Egyptian short stories from the earliest times to the present day*. London: 1948 The Harvill Press. 157 s. 8 res.
- Li An-Che: *Rnin-ma-pa: the early from Lamatsm*. JRAS 1948, 3-4, s. 142.
- Little, Kenneth: *The function of medicine in Mende Society*. Man 48, 140-155 (1948).
- Lloyd, S. - Saffar: *Eridu*. Sumer 4, 2 (1948)
- Lorimer, H. L.: *Homer and the art of writing: A sketch of opinion between 1713 and 1949*. AJA 52, 1 (1939), s. 11

M

- Machéras, Léonce: *Chronique de Chypre. Traduction Française par Miller et Sathas.* Paris: 1882 Ernest Leroux. 7+439 s.
- Mallon, Alexis-Robert Koeppl: *Teleilat Ghassul* Tome 1: Compte rendu des fouilles de l'Institut biblique. 1929 - 1932 Tome 2: Compte rendu des fouilles de l'Institut biblique 1932 - 1936
- Marshall, John-Vogel: *The bagh caves in the Gwalior state.* London: 1927 The India Society 78 s. 18+8 pl.
- Mélanges Charles Diehl.* 2 volume. Paris: 1930 Ernest Leroux.
- Merejkowski, Dimitry: *Pascal.* Paris: 1941 Edition Bernard Grasset. 258 s.
- Mylonas, George: *Homeric and Mycenaean Burial customs.* AJA 52. 1 (1948) s. 56
- Myres, John: *The Minoan script according to professor Bedrich Hrozný.* AJA 52, 1 (1948) s. 104.

N

- Nakshabandi, N.: *Five interesting Islamic coins of gold.* Sumer 4,2 (1948), s. 128.
- Nizam ül-Mülk: *Siasset-naméh. III.* Supp. Paris: 1897 Ernest Leroux. 8 + 235 s.
- Noppen, J. G.: *Building by King Henry III and Edward son of Odo.* The Antiq. Jour. 28, 3-4 (1948).

O

- Obermann, Julian: *Discoveries at Karatepe. A Phoenician royal inscription from Cilicia.* AJOS supp. 9 (1948).

Ö

- Önder, Mehmet: *Segahatnâmelerde Konya.* Konya: 1948 Yeni Kitap ve Basımevi. 56 s.

P

- Parkinson, Northcote: *Trade in the eastern Seas 1793-1813.* Cambridge: 1937 University Press. 12+434 s. 8 pl.
- Parliamentary debates house of commons official report,* thursday 3 rd july 1948, friday 14 july 1947.
- Parliamentary debates house of commons official report.* Wednesday 9 th july 1948; Thursday 10 th july 1947.
- Parliamentary debates house of commons official report,* monday 14 th july 1947.
- Parliamentary debates house of commons official report.* Monday 14 th july; 15 th july 1947.

- Parliamentary debates House of Lords official report*, Tuesday 15 th july 1947; 16 th july 1947.
- Peters, Richard: *Der Aubau Weltgeschichte bei Giambattista Vico*. Berlin : 1926. 60 s.
- Peters Richard: *Aurelius Augustinus und Giambattista Vico*. Breslau : 1928 Verlang von M. and Marcus. 37 s.
- Peters, Richard: *La estructura de la historia universal en Juan Bautista Vico*. Madrid: 1930 Revista de occident. 217 s.
- Platon: *Oeuvre complètes IV: La République*. Paris: 1936 Librairie Garnier Frère. 85 + 528 s.
- Platon: *Le Sophiste*. Texte traduit par Auguste Diès. Paris: 1925 Société d'édition.
- Porada, Edith: *The cylinder seals of the late Cypriot Bronze age*. AJA 52, 1 (1948) s. 178.
- Poroy, Nâzım: *Din öğretimi hakkında*. Ansiklopedi. 5, 55 (1948).

R

- Rauschnig, Hermann: *Die Revolution des Nihilismus*. Zürich: 1938. 498 s.
- Renaudet, Augustin: *Erasmе sa pensée religieuss et son action*. Paris: 1926 Librairie Félix Alcan. 136 s.
- Rey, Abel: *La science dans l'antiquité 2: La Jeunesse de la science Grecque* Paris: 1933 251 s.
- Richter, Gisela: *A Greek terracota head and the «Corinthian» school, of terracota sculpture*. AJA 52,2 (1948) s. 331.
- Rohde, Dr. Georg - Dr. Samim Sinanoğlu: *Lingua Latina*, latince ders kitabı. Ankara: 1948 Milli Eğitim matbaası, 136 s.
- Rougier, Louis: *Les accords Pétain - Churchill*. Montréal: 1945 Edition Beauchemin. 435 s.
- Russack, Hans: *Byzans und Stambul*. Berlin: 1941 Hans von Hugo. 199 s. 22 pl.

S

- Safar, Fuad: *Scientific excavations*. Sumer 4,2 (1948). s. 174.
- Sarkis, Yakoub: *The arch of Ctesiphon*. Sumer 4,2 (1948), s. 285.
- Schaeffer, C. F. A. *Enkomi*. AJA 52,1 (1948) s. 165.
- Schaeffer, Claude: *Stratigraphie comparée et chronologie de l'Asie occidentale (IIIe et IIe millénaires)*. London: 1948 Oxford University Press.
- Seneca, L. A.: *Philosophische schriften*. Leipzig: 1923 Felix Meiner.
- Somar, Ziyun: *Tevfik Nezat. İzmirin ilk fikir ve hürriyet kurbanı*. İzmir: 1948 Ahelek matbaası. 216 s.

- Speech of Lord Campbell on moving resolutions on the question between the three powers and the Ottomans porte.* London: 1875 John Murray.
- Speleers, Louis: *Terres cuites Babylonniennes.* Bulletin des musées Royaux d'art et d'histoire. 1947 4-6 s. 62-79.
- Spuler, Bertold: *Die Mongolen zeit.* Berlin: 1948 Wissenschaftliche Edition Gesellschaft. 76 s.
- Stein, M. A. *Sand-Buried ruins of Khotan.* London: 1903 Fischer unwin. 43+524 s. I hr.
- Sundwall, Johannes: *An attempt at assigning phonetic values to certain signs of Minoan. Linear class B.* AJA 52,2 (1948) s. 311.
- Sykes, Mark: *The caliphslast heritage* Loudon: 1915 Macmillan and CO.
- Sykes, Percy: *The quest for Cathay.* London 1936 A. and C. Black. 12+280 s.

T

- The third international congress of anthropological and ethnological sciences 1948:* Brussels.
- Türk geldi, Âli: *Moudros (Mondros) ve Mudanya mütarekelerinin tarihi.* Ankara: 1948 192 s.
- Türk Tarih Kongresi: *III Türk Tarih Kongresi.* Ankara 15—20 Kasım 1943, Kongreye sunulan tebliğler. Ankara: 1948 T. T. K. basımevi. 3+775 s. 91 pl.

U

- Unat, Faik Reşit: *Sadrzamlar «Osmanlı İmparatorluğunda»* Aylık Ansiklopedi 5, 55 (1948).

Ü

- Ünver, Dr. Süheyl: *Türkiyede çiçek aşısı ve tarihi.* İstanbul: 1948 İsmail Akgün matbaası. 298 s. 33 pl.

V

- Veldet, Prof. Hıfzı: *Hukukun kuvveti.* Siyasi İlimler mecmuası. 18, 210 (1948).
- Vignal, Gautier: *Erasme 1466-1536.* Paris: 1936 Boulevard st-Germain. 282 s. 6 pl

W

- Wace, A. J. B.: *Weaving or embroidery ?* AJA 52, 1 (1948), s. 51.
- Wade-Gery, H. T.: *The Dorian invasion what happened in Pylos ?* AJA 52 1 (1948) s. 115.
- Wahby, H. E.: *The rock-sculpture in Gunduk Cave.* Sumer 4, 2 (1948) s. 143.

- Weinberg, Saul: *A Cross section of Corinthian antiquities (Excavation of 1940)*. Hesperia 17, 3 (1948).
- Wells, H. G.: *Faillite de la démocratie*. Traduit de l'Anglais par Henri Thies. Paris 242 s.
- Wensinck, A. J.-Mensing: *Concordance et indices de la Tradition musulmane*. Leiden: 1936, 1943 J. Brill 3 tome.
- Werbrouck, Marcelle: *Une stèle Egyptienne du temps d'Akhenaton*. Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire 1947, 4-6 s. 80-82.
- Wiegand, Theodor: *Achter Vorläufiger bericht über die von den Staatlichen Museen in Milet und Didyma unternommenen Ausgrabungen*. Berlin: 1924 Akademie der Wissenschaften. 25 s. 8 pl.
- Wilson, Arnold: *A bibliography of Persia*. Oxford: 1930 Clarendon Press. 10 + 253 s.
- Woolley, Leonard: *Excavations at Atchana-Alalakh 1939*. Reprinted.
- Woolley, Leonard: *Digging up the past*. London: 1937 Penguin Book Limited 112 s. 32 pl.

Z

- Zeller, Dr. Eduard: *Die philosophie der Griechen in ihrer Geschichtlichen entwicklung*. Leipzig: 1923 O. R. Reisland.
- Zer'en, Prof. Dr. Zeki: *İnsan vücudunun ölçü nisbetleri*. Aylık Ansiklopedi 5, 54 (1948).

DERGİLER

- American Journal of Archaeology, 52, 1 (1948); 52, 2 (1948)
- The Antiquaries Journal, 28, 3, 4 (1948)
- Aylık Ansiklopedi, 5, 52, 53 (1948).
- Bulletin International de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres, 1940-1944 (1947).
- Bulletin Metropolitan Museum of Art, 7, 1 (1948); 7, 2 (1948).
- Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire, 1947 4-6.
- Le Courrier, I, 8 (1948).
- Cuadernos de Historia Primitiva, 2, 2 (1948).
- Finskt Museum, 54-55 1947-1948.
- Havaçılık ve Spor, 394 (1948).
- Hesperia, Journal of the American School of Classical Studies at Athens, 17, 3 (1948).
- İdare dergisi, 194 (1948).
- Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Urgeschichte, 1947.
- Journal of The American Oriental Society, 68,3 (1948) supp. 7, 8 (1948).
- Journal of the Royal Asiatic Society, 3-4 (1948).
- Konjonktür, 4-6 (1948).

- London News, 5710, 5711 (1948).
Man, A monthly record of anthropological science, 48, 129 - 139 (1948),
140 - 155.
Mimarlık, Türk Yüksek Mimarlar Birliği Bülteni, 5,5 (1948).
Nilüfer, 41 (1948), 42, 43.
19 Mayıs, 8, 96, 97 (1948).
Oriente Moderno, 28, 7 - 9 (1948).
Radyo, 78, 79, 80 (1948).
Siyasî İlimler Mecmuası, 18, 210, 211 (1948).
Sumer, A journal of archeology in İraq. 4, 2 (1948).
Suomen muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja, 47 (1948).
Suomen Museo, 54 - 55 (1947 - 1948).
Tıp Dünyası, 21, 9; 10 (1948).
Ülkü, 22 - 23 (1948).
Vergi ve Resimler dergisi, 75 (1948).
The Yale Review, 38, 1 (1948).
Yeşilay, 191 (1948).
-

H A B E R L E R

IV. TÜRK TARİH KONGRESİ

(Ankara, 10 — 14 Kasım 1948)

III. Türk Tarih Kongresi'nin toplandığı 1943 yılından beri geçen müddet içinde, İkinci Dünya Savaşı'nın her yerde olduğu gibi Türkiye'de de bir çok sıkıntı ve güçlükler doğurmasına rağmen, Türk Tarih Kurumu'nun hızından hemen hemen bir şey kaybetmeden devam eden çalışmalarını toplu bir şekilde ilim âlemine ve münevverlerimize tanıtmak, ayrıca Üniversitelerimizde ve diğer çeşitli kültür müesseselerinde çalışan tarihçi ve arkeologlarımızın yaptıkları araştırmaların neticelerinden birbirlerini haberdar etmek fırsatını sağlamak üzere tertiplenen IV. Türk Tarih Kongresi, 10—14 Kasım 1948'te Ankara'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde toplanmıştır.

Kongre'ye İstanbul ve Ankara Üniversiteleri, İstanbul Teknik Üniversitesi, Genel Kurmay Harp Tarihi Encümeni, Fransız Arkeoloji Enstitüsü, İngiliz Arkeoloji Enstitüsü, Milletlerarası Şark Tedkikleri Cemiyeti, Türk Coğrafya Kurumu, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Türk Dil Kurumu, Türk Tarih Kurumu üye ve temsilcileriyle Millî Eğitim Bakanlığı Tarih öğretmenlerinden bir kısmı ve tarihle ilgili zevat katılmıştır.

Bütün bu üye ve temsilciler 10 Kasım 1948 Çarşamba günü saat 10'da Tarih Kurumu merkezinde toplanmışlar ve hep birlikte Atatürk'ün muvakkat kabrine giderek saygı duruşu yaptıktan sonra Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Konferans salonunda yerlerini almışlardır.

Saat 11'de Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile Başbakan H. Saka, B. M. Mec-lisi Başkanı Ş. Saracoğlu, Bakanlar, Genel Kurmay Başkanı S. Omurtak kongreyi şereflendirmişlerdir.

Ayakta dinlenen İstiklâl marşından sonra Millî Eğitim Bakanı B. Tahsin Banguoğlu kısa bir nutukla Kongre'yi açmıştır.

Kurum Başkanı Sivas Milletvekili Ord. Prof. Şemseddin Günaltay da üyeleri Atatürk'ün hâtırası için üç dakikalık bir saygı duruşuna davetten sonra Kurum'un çalışmaları hakkında umumî bir konuşma yapmış, IV. Kongre'nin manasını belirtmiştir.

Bunu İstanbul ve Ankara Üniversiteleri adına mesajların okunması takip etmiştir.

Müteakiben Kurum Başsekreteri B. Uluğ İğdemir ve Asbaşkan Bn. Afet İnan, Kurumun son beş yıllık umumî faaliyeti ile arkeolojik çalışmaları hakkındaki raporlarını okumuşlardır.

Böylece ilk «genel toplantı» larını yapmış olan Kongre üyeleri aynı gün saat 15'den itibaren şu seksiyonlarda çalışmalara başlamışlardır :

1. Eski Anadolu ve Ön Asya seksiyonu,
2. Klâsik çağlar ve Bizans seksiyonu,
3. Orta Asya ve Orta çağ Türk tarihi seksiyonu,
4. Osmanlı tarihi seksiyonu.

Gerek seksiyon çalışmaları ve gerekse 12—13 Kasım Cuma ve Cumartesi günlerindeki genel toplantılar esnasında 74 tebliğ okunmuş ve bu tebliğler üzerinde faydalı münakaşalar yapılmıştır.

Bütün bu tebliğler yurdumuzun ve genel Türk tarihinin bir çok karanlık noktalarını aydınlattığı gibi uzun zamandan beri yanlış olarak bilinen bazı tarihi bilgilerin düzeltilmesini sağlamıştır.

Kongre, 13 Kasım 1948 Cumartesi günü saat 15'te yapılan genel toplantının sonunda Ord. Prof. Şemseddin Günaltay tarafından okunan ve Kongrenin dört gün süren çalışmalarında elde edilen neticeleri, bunun memleketimizdeki tarih araştırmalarına vereceği yeni hızı belirten bir nutukla sona ermiştir.

Çarşamba günü saat 18'de Millî Eğitim Bakanı B. Tahsin Banguoğlu'nun Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde verdiği çaya davet edilen kongre üyeleri Cumartesi günü saat 18'de de Cumhurbaşkanı İ. İnönü tarafından Çankaya'da şereflerine verilen çayda hazır bulmuşlardır. Pazar günü sabahı da Eti Müzesi gezilmiştir.

Kongre münasebetiyle, Türk Tarih Kurumu, 1948 yazında yaptırdığı çok başarılı Kültepe kazısında ele geçen eser ve tabletleri gösteren küçük bir sergi de tertib etmiştir.

Tam bir intizam içinde cereyan eden Kongre'nin çalışmalarını bütün tafsilâtiyle gösterecek olan büyük bir cild hâlen baskıya verilmiş bulunmaktadır.

Türk Tarih Kurumu'nun son 5 yıllık (1944 — 48) çalışmaları hakkında IV. Türk Tarih Kongresine sunulan rapor

Kongrenin Sayın Üyeleri,

III. Türk Tarih Kongresinin 1943 yılı 15 Kasımında, bu salonda toplandığı tarihten beri geçen yıllar içinde Dünya tarihinin büyük olayları birbirini takip etti. İnsanlığın başına korkunç bir felâket halinde çöken İkinci Dünya Savaşının sarsıntılarında yurdumuz da masun kalamadı. Çok korkulu ve sinir yıpratıcı günler geçirdik. Bununla beraber dürüst siyasetimiz ve Türk milletinin her türlü haksızlığa karşı gelen çelik iradesi sayesinde müthiş savaşın öldürücü çarkları arasında ezilmekten, yurdumuzu harbin felâketlerini tatmaktan kurtarmış ve insanlık için doğacağına daima inandığımız mesut günlerin eşigine ulaşmış bulunuyoruz.

Sıkıntı ve güçlükler içinde geçen beş yılda Türk Tarih Kurumunun çalışmaları — dünya ilim kurumlarında gayet tabii olarak görülen duraklamanın tersine olarak — devam etti. Bu çalışmaların sonuçlarını yüksek huzurunuzda açıklamaktan derin bir haz duyuyoruz.

Kurumumuzun çalışmalarını, tüzüğümüze uygun olarak, başlıca iki esaslı noktada toplamak mümkündür.

I. Kazılar,

II. Araştırmalar ve yayınlar.

Bugün dünya ölçüsünde bir önem kazanmış olan Türk Tarih Kurumu kazılarının mahiyeti ve sonuçları hakkında Asbaşkanımız, sayın heyetinize izahat vereceğinden, bu nokta üzerinde fazla durmayacağız. Yalnız, son yıllarda Karatepe ve Kültepe'de başlanmış olup, meydana çıkarılan muhteşem eserler ve yazılı vesikalar bakımından bütün dünyanın ilgisini üzerine çeken ve genç Türk âlimlerinin metodlu çalışmalarıyla başarılan kazılarımızı iftiharla zikretmek isteriz.

Araştırmalarımıza ve yayınlarımıza gelince :

Kurumumuz gerek Türk tarihinin kaynaklarını, gerek kendi üyelerinin Türk ve Türkiye tarihine ait araştırmalarını ve gerekse tarihimize ve Türkiye tarihine dair başka dillerde yapılmış olup Türkçeye çevrilen orijinal araştırmaları şimdilik XIII'ü bulan seriler halinde yayınlamaktadır. Bu yayınları şu esaslı bölümler içinde tanıtmak mümkündür :

- a) Ana-kaynakların tercümesi ve neşri,
- b) Türk ve Türkiye tarihine ait olup başka dillerde yazılmış araştırmaların tercümesi ve neşri,
- c) Kazılarımızın ilmî raporları,
- ç) Türk ve Türkiye tarihine ait kendi araştırmalarımız,
- d) Tarih kültürünü yaymak amacıyla yapılan yayınlar,
- e) Diğer yayınlar.

A — Ana-kaynakların tercümesi ve neşri :

Çok geniş sahalara yayılmış olan Türk milleti tarihinin ana-kaynakları da, büyük ekseriyeti Şark dillerinde olmak üzere, çeşitli dillerde yazılmıştır. Türlü yönden maruz kaldığımız müşküllere rağmen Kurumumuz, tarihimizin ana-kaynaklarını bir an önce dilimize mal etmeği çalışmalarının başında saymakta ve bu güç işi başarmaya uğraşmaktadır.

Son beş yıl içinde Türk tarihinin kaynaklarından şu eserler basılarak yayınlanmıştır :

1. **Aksarayî** : *Müsameret-ül-Ahbar* (Anadolu Selçukluları tarihinin İbn-i Bibî'den sonra en önemli kaynaklarından biri olup Farsça yazılmış olan bu eserin tenkitli baskısı yapılmış ve başına eseri ve devrini tanıtan bir önsöz eklenmiştir. Türkçeye tercümesi de yapılmaktadır).

2. *Vekayi, Babur'un Hatıratı. II. cilt* (Birinci cildi evvelce yayınlanmış olan Doğu Türkçesinin bu şaheseri, kıymetli notlar ve izahlı bir indeksle değerlendirilmek suretiyle bugünkü Batı Türk lehçesine çevrilmiştir).

3. **Gülbeden** : *Hümâyunnâme* (Hint Türk hükümdarlarından Babur'un kızı ve Hümâyun'un kız kardeşi Gülbeden tarafından Farsça yazılmış olan bu eser o devrin en önemli kaynaklarından biridir).

4. *Abu'l-Farac tarihi* (Aslı Süryanca olup Selçuklular tarihinin ana-kaynaklarından bulunan bu eser, İngilizce tercümesinden dilimize çevrilerek birinci cildi yayınlanmış olup ikinci cildinin de baskısı bittiginden indeksi eklenerek pek yakında araştırmacıların istifadesine sunulmuş bulunacaktır).

5. *Moğolların Gizli tarihi* (XIII. yüzyılın ilk yarısında yazılmış olup Moğol tarihinin en önemli kaynaklarından biri bulunan bu eser Moğolca aslı ve Rusca tercümesiyle karşılaştırılarak Almandan dilimize çevrilmiştir).

6. H. G. Güterbock: *Kumarbi Efsanesi* (Eti dilinde yazılmış olan bu efsanenin Türkçe tercümesi ve ayrıca Etice metnin transkripsiyonu iki ayrı cilt halinde yayınlanmıştır).

Bunlardan başka Timur devrinin kaynaklarından Nizameddin Şamî'nin *Zafernâme'si* de basılmış olup indeksi tamamlandıktan sonra yayınlanacağı gibi, Osmanlı tarihinin en eski kaynaklarından biri olan *Neşri tarihi*'nin de tenkitli baskısı ve Türk harflerine çevrilmiş metni basılmaktadır.

Son beş yıl içinde Türkçeye çevrilmiş veya tenkitli baskısı hazırlanmış olup ileride basılacak kaynaklar şunlardır:

1. İbn-i Meskeveyh: *Tecarib-ül-Ümem*, VI. cilt (Diğer ciltleri evvelce tercüme edilmiştir).

2. *Taberi tarihinin Türklere ait kısımları*.

3. İbn-ül-Esir: *El kâmil fi't-tarih*, XII. cilt (Diğer ciltleri evvelce tercüme edilmiştir).

4. Mes'udî: *Müruc-üz-Zeheb* (9 cilt).

5. Ravendî: *Râhat-us-sudur*.

6. Şahabeddin Maklisî: *Kitab-ür-Ravzateyn fi Tarih-id-Devleteyn* (2 cilt).

7. Makrizî: *Kitab-üs-Sülûk li Mar'ifet-i Düvel-il-Mülûk* (2 cildi tercüme edilmiştir, diğerleri tercüme edilmektedir).

8. Ali b. Mülûk: *Zafernâme*.

9. Ebülfazl Beyhakî: *Tarih-i Beyhakî*

10. İskender Bey Münşî Türkmen: *Tarih-i Âlem-ârâ-i Abbasi* (4 cilt).

11. Kâşifî: *Gazanâme-i Rum*.

12. Süryani Patriki Mihail: *Vekayinâme*.

13. Urfalı Mateos: *Vekayinâme*.

14. *Simpat vekayinâmesi*.

15. *Hetum vekayinâmesi*.

16. Vahram: *Kilikya kıralları tarihi*.

17. Nikefor Vriennios'un tarihî hatıraları.

18. *Marko Polo seyahatnâmesi*.

19. *Venediklilerle Anadolu Beylikleri ve Osmanlılar arasındaki münasebetlere dair Venedik vesikalarının I. cildi*.

20. *Pera'daki Ceneviz Kolonilerinin Lâtince muhtıraları*.

21. *İstanbul'da Fransız sefirliği yapmış olan zevat hakkında Marki dö Bonnak'ın tarihî muhtırası*.

22. A. Galland'ın *ruznâmesi*.

23. A. Vandal: *XV. Louis zamanında Şarka gönderilen Fransız elçilik hey'eti*.

24. Şeref Han: *Şerefnâme*.

25. *Menakıb-ı İbrahim Gülşent*.

Bunlardan başka Osmanlı tarihinin en mühim kaynaklarından olup iktisat, maliye ve sosyal hayat bakımından çok değerli malzemeyi ihtiva eden eyaletlerin tahrir defterlerinden bir kısmının neşri kararlaştırılmış ve bunlardan 1431 tarihli Ervanya sancağı timar defteri hazırlanarak baskıya verilmiştir.

B — Türk ve Türkiye tarihine ait olup başka dillerde yazılmış araştırmaların tercümesi ve neşri :

Bu bölüme giren eserlerden son beş yıl içinde şunlar yayınlanmıştır :

1. P. Wittek : *Menteşe beyliği*.
2. Vladimirtsov : *Moğolların içtimat teşkilâtı*.
3. Balducci : *Rodos'ta Türk Mimarisi*.
4. W. Hinz : *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*.

Bunlardan başka B. Spuler'in «*Iran Moğolları*» (İlhanlılar) adlı büyük eseri basılmakta olup yakın bir gelecekte yayınlanmış olacaktır.

Bu bölüme ait eserlerden son beş yıl içinde tercüme edilenler şunlardır ; bunlar da sırası geldikçe basılacaktır :

1. R. Pumpelli. *Anav hafriyatı, II. cilt* (I. cildi evvelce tercüme edilmiştir).

2. Godrington : *Orta Asya tarihine coğrafî bir medhal*.

3. Gero Merhard : *Yeniseyi'de bronz çağı*.

4. Barthold : *Moğol istilâsına kadar Türkistan*.

5. Barthold : *Türkmen tarihine dair monografya*.

6. Howorth : *Moğollar tarihi* (4 cilt).

7. Grousset : *Step İmparatorlukları*.

8. Pigulevskaya : *VI. ve VII. yüzyıllar arasında Bizans ve İran*.

9. Hudyakov : *Kazan Hanlığı tarihi*.

10. Vambery : *Buhara Hanlığı, yahut Maverâünnehir tarihi*.

11. Nâzım : *Gazneli Sultan Mahmut, hayatı ve zamanı*.

12. İshvari Prasad : *Hindistanda Müslüman saltanatının kısa bir tarihi*.

13. Brockelmann : *İslam kavimleri tarihi*.

14. Ahmed Emin : *Duha'l-islâm ve Fecr-ül-islâm* (5 cilt).

15. Gordlevski : *Küçük Asya Selçukluları tarihi*.

16. Fallmerayer : *Trabzon İmparatorluğu tarihi*.

17. Heyd : *Orta zamanda Yakın-şarkın ticaret tarihi* (2 cilt).

18. Yorg : *Osmanlı tarihi* (I ve IV. ciltler).

19. Penzer ; *Topkapı sarayının kuruluşundan bugüne kadar geçen tarih ve Türk saraylarında harem sistemi*.

20. Babinger : *Osmanlı müverrihleri*.

21. Taeschner : *Osmanlı kaynakları göre Anadolu yolları*.

22. A. Gegaj : *XV. asırda Arnavutluk ve Türk istilâsı*.

23. Tveritimova : *Türkiye'de Karayazıcı-Deli Hasan isyanı*.

24. Howard : *Türkiye'nin taksimi*.

25. A. Toynbee : *Türkiye*.

26. Rosovski : *Rus prensliklerinde ve Macaristan'da Peçenek, Tork ve Berendiler*.

27. Jirecek: *Bulgarların tarihi.*
 28. Ligeti L. ayoş: *Macarların eski tarihi.*

C — Kazılarımızın ilmi raporları :

Son beş yıl içinde tekaik müşküller yüzünden kazılarımıza ait yalnız bir tek raporun Almanca nüshasını yayınlayabildik ; bu da Türkçesi evvelce basılmış olan Alacahöyük kazısının 1936 raporudur. Aynı kazının 1936 raporudur. Aynı kazının 1937 — 39 raporu tamamen basılmış olup renkli ve renksiz levhalarının ikmalinden sonra yayınlanacağı gibi, geçen yıl Elbistan'da, Karahöyük'te yaptığımız kazının raporu da basılmaktadır.

C — Türk ve tarihine ait kendi araştırmalarımız :

Yayınlılarımızın en mühim kısmını teşkil eden ve üyelerimizle Türk bilgilerin orijinal araştırmalarını içine alan bu bölümden son beş yıl içinde şu eserler yayınlanmıştır :

1. Tahsin Özgüç : *Öntarihte Anadolu'da ölü gömme âdetleri.*
2. Âfet İnan : *Türkiye halkının antropolojik karakterleri ve Türkiye tarihi.*
3. Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark II. Anadolu.*
4. Şemseddin Günaltay : *Yakın Şark III. Suriye ve Filistin.*
5. Landsberger : *Sam'al* (Türkçe ve Almanca iki cilt halinde).
6. Afif Erzen : *İlk Çağda Ankara.*
7. İsmail Hakkı Uzunçarşılı : *Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapıkulu Ocakları, II. cilt.*
8. İsmail Hakkı Uzunçarşılı : *Osmanlı Devletinin Saray teşkilâtı.*
9. İsmail Hakkı Uzunçarşılı : *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye teşkilâtı.*
10. Enver Ziya Karal : *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları, Nizam-ı Cedid.*
11. Şinasi Altundağ : *Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanı.*
12. İsmail Hakkı Uzunçarşılı : *Mithat ve Rüşdü Paşaların teokiflerine dair vesikalar.*

Bu bölümde yayınlanmak üzere üyelerinden Abdülkadir İnan'ın «*Türk boyları ve teşkilâtı*» adlı eseri de baskıya hazır bulunmaktadır.

D — Tarih kültürünü yaymak amacıyla yapılan yayınlar :

Kurumumuz bir taraftan milli tarihimizin tedviine, yurt tarihinin araştırılmasına önem verirken, diğer taraftan memlekette tarih kültürünün yayılmasına ve dünya tarihinin ölmaz eserlerinin Türk diline kazandırılmasına da çalışmakta ve ayrıca Türk münevverlerinin ve lise öğretmenleriyle Üniversite öğrencilerinin büyük bir ihtiyacını karşılamak amacıyla 40 ciltlik Dünya tarihini de hazırlamaya başlamış bulunmaktadır. Sıklet merkezini Türk tarihinin teşkil ettiği Dünya tarihi serisinde neşredilen Türk tarihlerinde mümkün olduğu kadar orijinal kaynaklardan faydalanılmaya çalışılmaktadır.

Dünya tarihi serisinden bugüne kadar yayınlanmış olan eserler şunlardır :

1. Sevket Aziz Kansu: *İnsanlığın kaynakları ve ilk medeniyetler, I. cilt.*

2. W. Eberhard: *Çin tarihi.*

3. Hikmet Bayur: *Hindistan tarihi, I ve II. ciltler* (Bu eserin III. cildi de baskıya verilmek üzere).

4. Arif Müfit Mansel: *Ege ve Yunan tarihi.*

5. Şemseddin Günaltay: *İran tarihi, I. cilt.*

6. İsmail Hakkı Uzunçarşılı: *Osmanlı tarihi, I. cilt* (Aynı müellifin II. cilt Osmanlı tarihinin de baskısı bitmiş olup indekdi ve resimlerinin tamamlanmasından sonra yayınlanacaktır).

7. Enver Ziya Karal: *Osmanlı tarihi, V. cilt.*

8. Akdes Nimet Kurat: *Rusya tarihi.*

Dünya tarihi serisinden şu eserler baskıya verilmek üzere:

1. Afet İnan: *Mısır tarihi.*

2. W. Eberhard: *Uzak-doğu tarihi.*

Ayrıca tarih kültürünü yaymak amacıyla tercüme ettirilen şu eserler basılmıştır:

1. Aulard: *Fransa İnkilâbının siyasi tarihi* (3 cilt).

2. G. Childe: *Doğunun prehistoryası.*

Bu seriden yayınlanmak üzere şu eserler tercüme ettirilmiştir:

1. William King Gregory: *İnsanın maymunlar arasındaki yeri.*

2. Smith Woodward: *Atasal insanın coğrafi dağılışı.*

3. Dela Roncière: *Arzun keşfinin tarihi.*

4. Clément Huart: *Eski İran.*

5. Eduard Meyer: *Sezar'ın saltanatı ve Pompeius'un önderliği.*

E — Diğer yayınlar:

Bu bölümler dışında kalan yayınlarından bugüne kadar basılmış olanlar şunlardır:

1. Halil Edhem hatıra kitabı (2 cilt).

2. Kemal Edip Ünsel: *Fatih'in şiirleri.*

3. Arif Müfit Mansel: *Türkiye'nin arkeoloji, epigrafi ve tarih coğrafyası için bibliyografya.*

4. III Türk Tarih Kongresi zabıtları.

Bunlardan başka Profesör E. Bosch'un «Türkiye'nin Antik devirdeki mes-kûkâtına ait bibliyografya» adlı eseri basılmakta olduğu gibi, Füzûzan Kınal'ın «Eti bibliyografyası» adlı eseri de baskıya verilmek üzere.

Kurumumuzun yılda dört nüsha olmak üzere yayınlamakta olduğu «Belleten»in neşri intizamla devam etmektedir. Son beş yıl içinde 20 nüsha çıkmış olup 1948 yılının son sayısı olan 48 inci sayı da basılmaktadır. Her cildi 7-800 sayfalık büyük bir eser olan Belletenimiz dünyanın bütün ilim müesseseleri tarafından aranmakta ve takdir edilmekte olduğu gibi, yayınlarımızı — harp yıllarında azalmış olmakla beraber — Avrupa ve Amerika'nın 58 üniversitesi ve ilmi kurumuyla mübadele teklifi karşısında bulduğumuzdan bu sayı gittikçe çoğalmaktadır. Kurumumuzun yayınlarına karşı gösterilen bu ilgi gayretlerimizi

arttıracak bir sonuçtur. Bütün bu eserlerimizi kendi basımevimizde mümkün olduğu kadar en iyi malzeme ve en nefis bir baskı tekniği ile basmaya çalıştığımızı da ayrıca arz etmek isteriz.

Kurumumuzun yayın işleri dışında kalan diğer çalışmalarını kısaca arz edelim:

a) Türk-İslâm devri kitabelerinin derlenmesi ve Türk Âbidelerine ait plân ve rölevelerin tesbiti :

Tarihimizin en mühim kaynaklarından biri olan kitabelerin derlenmesi ve Türk âbidelerine ait plân ve rölevelerin yapılması işine 1942 yılı Martında başlamış bulunuyorduk. O tarihten bu güne kadar bu çalışmalara devam edilerek İstanbul'a ve Anadolu'nun mühim merkezlerine ait olmak üzere 18.091 bina ve mezar kitabesi derlenmiş, 645 parça plân, röleve ve kroki yapılmış, 136 parça vakfiye sureti çıkarılmış ve binlerce fotoğraf alınmıştır. Büyük Türk mimarı Sinan hakkında hazırlanmakta olduğumuz monografi için bugüne kadar Sinan'ın eserlerine ait olmak üzere yapılmış olan 251 parça plân ve röleve bu yekûnun dışındadır. Bundan başka Kastamonu'nun Kasaba köyünde bulunan ve hatta üzerine yapılmış çok orijinal nakışlarıyla Türk mimarisinin dikkate şayan bir eseri olan camii etüdüleri yapılarak 35 parçadan mürekkep bir albüm hazırlanmış ve tamire muhtaç bulunan cami onarılmış olduğu gibi, Kastamonu kalesinin de etüdüleri yapılarak 6 parça plânı hazırlanmıştır.

c) Kütüphâne işleri :

29 bin cildi kitap olmak üzere 40 bin cildi geçen kütüphânemizin tasnifi bitmek üzeredir. Kitaplarla dergilerin mühim bir kısmına ait alfabetik ve kitap adı katalogları tamamen bitmiş, sistematik kataloğun ilk 10 bin cilde ait olanı tamamlanmıştır. Bu suretle tarih ve arkeolojiye ait zengin bir ihtisas kütüphânesi üyelerimizle Üniversite profesör ve öğrencilerinin istifadesine konmuş bulunuyor.

ç) Yeni üyelerimiz :

Son beş yıl içinde Üniversitemizin genç elemanlarından 11 arkadaş Kurumumuzun asli üyeliğine seçilmişlerdir. Bu suretle Kurum üyelerinin sayısı 47 yi bulmuştur.

d) Prehistorya, Arkeoloji Seksiyonu ve İlmî toplantılar :

Kurumun gittikçe genişleyen arkeoloji işlerini düzenlemek ve kazılarımıza, gayelerimize uygun istikamet vermek üzere bir Prehistorya ve Arkeoloji Seksiyonu kurulmuştur. Bu seksiyon 1948 yılı 21 Mayıs'da ilk defa bir ilmi toplantı yapılmış, iki gün süren bu toplantıda kazı ve gezilerimizin direktörleri tarafından okunan tebliğler görülüp münakaşa edilmiştir. Seksiyon bu toplantıları her kazı mevsiminin sonunda yapmak tasavvurundadır.

e) Milletlerarası çalışmalar :

İkinci Dünya savaşının çıktığı günden beri Milletlerarası ilmi münasebetler kesilmiş bulunuyordu. Harp bâdiresinin sona ermesiyle yeniden başlayan çalışmalara Kurumumuz da katılmış bulunmaktadır. İlk defa olarak Milletlerarası

Antropoloji ve Etnoloji İlimleri Kongresi daimî meclisinin 1946 yılı Nisanında Londra'da yaptığı toplantıya üyelerimizden Profesör Şevket Aziz Kansu ve Remzi Oğuz Arık iştirak ettikleri gibi, bu yılın Temmuz ayında Pariste toplanan XXI. Şarkiyatçılar Kongresine üyelerimizden Dr. Bahadır Alkım ve Dr. Osman Turan gönderilmişler ve bunlardan Dr. Bahadır Alkım, Karatepe kazıları hakkında kongreye çok ilgi çeken bir tebliğ sunmuş, Dr. Osman Turan da Selçuklularda toprak mülkiyeti mevzuu üzerine orijinal bir tez okumuştur. Yine Temmuz ayında Paris'te toplanan VI. Bizans Araştırmaları Kongresine üyelerimizden Profesör Arif Müfit Mansel gönderilmiş ve arkadaşımız bu kongrede Kurumumuz tarafından Küçükçekmece'de meydana çıkarılan Region sarayı kazıları hakkında dikkate şayan bir tebliğ yapmıştır.

Kongrenin sayın üyeleri.

Türk tarihi üzerindeki çalışmalarımıza IV. Türk Tarih Kongresinin yeni bir hız vereceğine inanıyoruz. Bu kongrede dinleyeceğiniz orijinal tebliğler, tarih çalışmalarımızın değerini ve Türk ilminin bu alanda kısa bir zamanda elde ettiği başarıların önemini belirtecektir. Hepinizi saygı ve sevgi ile selâmlarken, Kurumumuzun kurucusu E b e d î A t a t ü r k'ü kalbimizin en derin köşelerinden gelen minnet ve şükran hisleriyle tekrar anarız.

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
PUBLICATIONS DE LA SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE

I. Seri (<i>Tıpkı basımlar</i>)	Fiatı K.
1 PİRİ REİS : Amerika hâritası	1400
2 PİRİ REİS : Kitab-ı Bahriye	2500
*) 3 NASUH-ÜS-SİLÂHÎ : İrakayn Seferi.	
*) 4 İBN-İ BİBÎ : Selçuk tarihi.	
II. Seri (<i>Türk Tarihi'nin kaynakları</i>)	
*) 1 CÜVEYNÎ : Tarih-i Cihanküşa (3 cilt).	
*) 2 REŞİDEDDİN : Cami-üt-tevarih.	
3 Baybars Tarihi	200
4 ISFAHÂNÎ : Selçuk Tarihi	300
5 a Vekayi (Bahur'un Hâtıratı), I. Cilt	400
5 b Vekayi (Bahur'un Hâtıratı), II. Cilt	800
6 GÜLBEDEN : Hümâyunnâme	500
7 TANBURÎ ARUTİN : Tahmas Kulu Han'ın Tevarihî	100
8 SADRÜDDİN EBÜLHASAN ALÎ : Ahbar-üd-Devlet is-Selçukîyye	250
9 KALOST ARAPYAN : Rusçuk Âyanı Mustafa Paşa'nın hayatı ve kahramanlıkları	100
10 Abdi tarihi	150
11 Abu'l-Farac tarihi, I. cilt	450
*) 11 a Abu'l-Farac tarihi, II. cilt.	
12 NİZAMEDDİN ŞAMÎ : Zafernâme	800
13 Moğolların Gizli tarihi	600
*) 14 RAVENDÎ : Rahat-üs-Sudur.	
*) 15 ALÎ FUAT TÜRKELDÎ : Görüp işittiklerim.	
*) 16 Antoine Galland'ın ruznâmesi.	
III. Seri (<i>Türk Tarihi kaynaklarının tenkidli baskıları</i>)	
1 KERİMÜDDİN MAHMUD(Aksarayî): Müsameret-ül-Ahbar.	600
*) 2 Neğri tarihi.	
IV. Seri (<i>Türk Tarihine dair araştırmaların tercümeleleri</i>)	
*) 1 P. WITTEK : Menteşe Beyliği	300
2 B. Y. VLADİMİRTSOV : Moğolların içtimai teşkilâtı	400
3 H. BALDUCCI : Rodos'ta Türk mimarisi	300
*) 4 B. SPULER : İran Moğolları.	
5 W. HİNZ : Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd	500

V. Seri <i>(Kazı raporları)</i>	Fiatı K.
1 REMZİ OĞUZ ARIK: Alacahöyük hafriyatı 1935 raporu (Türkçe 1000 K.; fransızca 1500 K.).	
2 HÂMİT KOŞAY: Alacahöyük hafriyatı 1936 raporu (Türkçe 1000 K.; almanca 1500 K.).	
3 Dr. Ş. AZİZ KANSU: Eti yokuşu hafriyatı raporu (Türk- çe ve fransızca)	400
4 HÂMİT KOŞAY: Pazarlı hafriyatı raporu (Türkçe ve fransızca)	400
*) 5 HÂMİT KOŞAY: Alacahöyük hafriyatı 1937-39 raporu. (Türkçe ve fransızca)	
*) 6 HÂMİT KOŞAY: Alacahöyük hafriyatı 1940-41 raporu. (Türkçe ve fransızca).	
*) 7 TAHSİN ve NİMET ÖZGÜÇ: Karahöyük kazısı raporu.	
*) 8 ARIF MÜFİD MANSEL: Perge kazısı raporu.	
VI. Seri <i>(Arkeolojik monografiler)</i>	
*) 1 F. KÖPRÜLÜ ve A. GABRIEL: Mimar Sinan.	
2 ARIF MÜFİD MANSEL: Trakya-Kırklareli Kubbeli Me- zarları	400
VII. Seri <i>(Monografiler, Melanjlar)</i>	
1 İbni Sina (Makaleler, etüdler mecmuası)	400
2 CEVAT ÜSTÜN: İkinci Viyana muhasarası	300
3 ULUĞ İĞDEMİR: Kuleli vak'ası hakkında bir araştırma.	150
4 FEVZİ KURTOĞLU: Türk bayrağı ve ay-yıldız	400
5 Halil Edhem Hâtıra kitabı, C. I (In memoriam Halil Ed- hem, Vol. I)	600
5 Halil Edhem Hâtıra kitabı, C. II.	300
6 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık oğlu Süleyman ve Alemdar Mustafa Paşa	400
7 ŞİNASİ ALTINDAĞ: Kavalalı Mehmed Ali Paşa isyanı	250
*) 8 FAİK REŞİD UNAT: Osmanlı Sefaretnâmeleri.	
9 W. EBERHARD: Çin'in Şimal komşuları.	200
10 ENVER ZİYA KARAL: Selim III'ün hatt-ı hümayunları	200
11 H. G. GÜTERBOCK: Kumarbi Efsanesi	150
11 a H. G. GÜTERBOCK: Kumarbi Efsanesi Etice metnin transkripsiyonu	125
12 AFİF ERZEN: İlkçağ'da Ankara	210
13 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Midhat ve Rüştü Paşaların tevkifine dair vesikalar.	250
14 ENVER ZİYA KARAL: Selim III'ün Hatt-ı hümayunları, Nizam-ı Cedit	320
15 ÂFETİNAN: Türk ırkının vatani Anadolu	550
16 B. LANDSBERGER: Sam'al I. (Almanca)	880
16 a B. LANDSBERGER: Sam'al I. (Türkçe).	400

Fiati K.

- 17 TAHSİN ÖZGÜÇ: Ön tarihte Anadolu'nun ölü gömme âdetleri. 700
*) 18 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Midhat Paşa ve Tâif sürgünleri

VIII. Seri (Türk Tarihinin ana hatları için hazırlanan monografiler):

- 1 YUSUF AKÇURA: Osmanlı Devletinin dağılma devri . 200
2 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Anadolu Beylikleri 300
3 ŞEMSEDDİN GÜNALTAY: Yakın Şark, I. Eîâm ve Mezopotamya. 500
3-II ŞEMSEDDİN GÜNALTAY: Yakın Şark, II. Anadolu. . 665
3-III ŞEMSEDDİN GÜNALTAY: Yakın Şark, III. Suriye ve Filistin 850
4 YUSUF ZİYA ÖZER: Mısır tarihi 250
5 HALİS BİYİKTAY: Timuriler zamanında Hindistan-Türk imparatorluğu 100
6 AFET İNAN: Aperçu général sur l'Histoire économique de l'Empire Turc-Ottoman. 200
7 Dr. SÜHEYL ÜNVER: Selçuk Tababeti tarihi 200
*) 8 FUAT KÖPRÜLÜ: Osmanlı Devletinin kuruluşu.
9 Y. HİKMET BAYUR: Türk İnkilâbı tarihi, I. cilt. . . 200
10 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtına methal 400
11 ZİYA KARAMURSAL: Osmanlı Malî tarihi hakkında tetkikler. 400
12-I İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları, I. cilt. . 500
12-II İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları, II. cilt. . 400
13 Y. HİKMET BAYUR: Türk İnkilâbı tarihi, II. cilt, 1. Kısım 500
14 Y. HİKMET BAYUR: Türk İnkilâbı tarihi, II. cilt, 2. Kısım 500
15 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Osmanlı Devletinin Saray teşkilâtı 850
16 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye teşkilâtı . . . 1300

IX. Seri (Kongre yayınları)

- 1 I. Türk Tarih Kongresi tebliğleri (Mevcudu kalmamıştır)
2 II. Türk Tarih Kongresi tebliğleri 250
3 III. Türk Tarih Kongresi tebliğleri 1000
*) 4 IV. Türk Tarih Kongresi tebliğleri.

X. Seri (Genel tarihe ait tercümeler)

- 1 A. AULARD: Fransa İnkilâbının Siyasî tarihi I. cilt. . 500
1 a " " " " " II. cilt. . 500
1 b " " " " " III. cilt. . 500

2	V. G. CHILDE: Doğunun prehistoryası	565
XI. Seri. (<i>İstanbul'un 500 üncü fetih yılına hazırlık yayınları</i>)		Fiatı K.
1	KEMAL EDİP ÜNSEL: Fatih'in şiirleri	180
*) 2	KÂŞİFİ: Gazânâme-i Rûm.	
XII. Seri (<i>Bibliyografyalar</i>)		
1	ARİF MÜFİD MANSEL: Türkiye'nin Arkeoloji, Epigrafi ve Tarihî Coğrafyası için Bibliyografya	1650
*) 2	FAİK REŞİD UNAT: Atatürk ve Türk İnkılâbı tarihi bibliyografyası.	
*) 3	M. E. BOSCH: Türkiyenin antik devirdeki meskîkâtına dair bibliyografya.	
XIII. Seri (<i>Dünya Tarihi</i>)		
1 a	ŞEVKET AZİZ KANSU: İnsanlığın kaynakları ve ilk medeniyetler, I. cilt	350
3	W. EBERHARD: Çin Tarihi	600
4 a	Y. HİKMET BAYUR: Hindistan tarihi, I. cilt (İlk çağlardan Gurkanlı Devletinin kuruluşuna kadar, 1526),	640
4 b	Y. HİKMET BAYUR: Hindistan Tarihi, II. cilt (Gurkanlı devletinin büyüklük devri, 1526-1737)	800
*) 6	AFET İNAN: Eski Mısır tarihi	
8	ARİF MÜFİD MANSEL: Ege ve Yunan Tarihi	800
9	ŞEMSEDDİN GÜNALTAY: İran tarihi	460
10 a	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Osmanlı Tarihi, I. cilt (Kuru- luştan İstanbul'un fethine kadar).	550
*) 16 b	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Osmanlı tarihi, II. cilt.	
16 e	ENVER ZİYA KARAL: Osmanlı tarihi, V. cilt (Nizam-ı Cedit ve Tanzimat devirleri, 1789- 1856)	450
17 a	AKDES NİMET KURAT: Rusya tarihi	770
XIV. Seri (<i>Arşiv vesikaları</i>)		
*) 1	HALİL İNALCIK: Ervanya Livası Timar defteri.	
BELLELEN: Her sayısı		200
Türk Tarih Kurumu yayınlarının satıldığı yerler :		
MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI YAYINEVLERİ.		
ANKARA'DA : Akba, Berkalp, ve Haşet,		
İSTANBUL'da : Ankara caddesinde Zaman, Beyoğlu İstiklâl cadde- sinde Haşet, Bayezit Üniversite caddesinde B. Nişan,		
BURSA'da : Ankara kitapevleri.		
PROFESÖR, DOÇENT, ASİSTAN VE ÖĞRETMENLERLE YÜK- SEK OKUL ÖĞRENCİLERİNE KURUM MERKEZİNDEN ALINMAK ŞARTIYLA ÖZEL İSKONTO YAPILIR.		

*) Basılmakta olanlar.

TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes :	<u>Page</u>
ŞENYÜREK, Dr. MUZAFFER SÜLEYMAN: Etude des crânes extraits aux fouilles de Karahöyük, exécutées sous les auspices de la Société d'Histoire Turque	1
——— : Traduction de l'article ci-dessus en anglais	11
ÇAMBEL, HALET: Quelques remarques sur les ouvrages de statuaire de Karatepe.	21
——— : Résumé en anglais	35
EYİCE, SEMAVİ: Une église byzantine à Iznik (Nicée)	37
——— : Résumé en français	49
SAYILI, Dr. AYDIN: Bîrûnî	53
——— : Résumé en anglais	89
BAYUR, Y. HİKMET: Une tentative indienne en vue d'empêcher la paix entre l'Empire Ottoman et Nadir Chah Afchar, roi de Perse	91
——— : Résumé en français	95
 Traductions :	
BURMOV, ALEXANDRE (Traduit du bulgare par HASAN EREN): Quand les Turcs prirent-ils Andrinople?	97
IORGA, N. (Traduit par FAZIL İŞİKÖZLÜ et ADNAN S. ERZİ): Une source négligée sur la prise de Constantinople.	107
 Notes :	
İNAN, ABDÜLKADİR: 1. La légende d'Ulus à tête de chien	149
——— : 2. Emblème de guerre chez les Scythes; le «beçkem» chez les Turcs du XI. e siècle.	150
——— : 3. La légende de Barak	151
GÖKÇEN, İBRAHİM: Le grand horloge de la Grande Mosquée de Manisa	152
 Bibliographie :	
ATEŞ, AHMED: Yusuf Hâs Hâcib, <i>Kutadgu bilig</i>	157
ERZİ, ADNAN SADIK: Ahmed Ateş, <i>Quelques ouvrages importants en turc, arabe et persan, se trouvant dans les bibliothèques de Burdur — Antalja et des environs.</i>	163
——— : Beşir Çelebi, <i>Tevârih-i Âl-i Osman.</i>	181
——— : İ. Hikmet Ertaylan, <i>Varvarî Ali Paşa.</i>	185
——— : İ. Hikmet Ertaylan, <i>Yûsufî-i Meddah — Deux nouveaux exem- plaires de Varaka et Gülşah — Hamuşnâme — Dâsitan-ı İblis-i Aleyhilla'ne et Maktel-i Hüseyin</i>	188
Livres et Périodiques reçus à la Bibliothèque de la Société d'Histoire Turque en Octobre, Novembre et Décembre 1948	195
 Informations :	
IV ^e Congrès d'Histoire Turque.	205
 Planches :	
I — VII — M. Şenyürek	
VIII — XV — H. Çambel.	
XVI — XXI — S. Eyice.	
XXII — A. Sayılı.	
XXIII — Y. H. Bayur.	
XXIV — XXVII — İ. Gökçen.	

BELLETEN

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE

Tome : XIII

No. 49

Janvier 1949

ANKARA - IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE
2003